

ДАЛХАТ МАММЕЕВ

КЯЗИМ МЕЧИЕВ

«ЭЛЬБРУС» КИТАП БАСМА
НАЛЬЧИК — 1973

8 С (Балк)

М 22

Маммеев Далхат Мусаевич

КЯЗИМ МЕЧИЕВ

На балкарском языке

Редактор *И. Х. Бабаев*

Художник *В. И. Бекетов*

Художественный редактор *И. Г. Абрамов*

Технический редактор *Б. Х. Буздова*

Корректор *Ф. Я. Тепеева*

Сдано в набор 10/X 1973 г. Подписано к печати 21/XII 1973 г.
Формат 84×108^{1/32}. Бумага типографская № 1. Физ. п. л. 4,875
Усл. п. л. 8,19. Уч.-изд. л. 7,94. Заказ № 8313. Тираж 500 экз.
Ч 00508. Цена 22 коп.

Книжное издательство «Эльбрус»

Нальчик, улица им. адмирала Головки, 6

Полиграфкомбинат им. Революции 1905 года
Управления по делам издательств, полиграфии
и книжной торговли Совета Министров КБАССР
Нальчик, проспект им. Ленина, 33

© «Эльбрус» китап басма, 1973

М 0723—122 33—72
М 125(03)—73

Хар миллетни культура хазналарын багъалауда марксизмни-ленинизмни мурдорун салгъанла хар миллетни, аны уллулугъуна, гитчелигине къарамай, жашау халына кёре, культура байлыгъы болгъанын туура этгендиле. Ала, хар миллет гитче, уллу болса да, битеу дунияны культурасына кеслерини магъаналы юлюшлерин къошханларын эм аны бла ёхтемленгенлерин кёргюзтгендиле.

Малкъар халкъы да кесини историясында бай культурасын къурап, ёсдюрюп келгенди, ол культура совет халкъланы культураларыны ичинде тийишли жерни алады. Ол культураны жаратылыу, ёсюу, чыныгъыу жолун тинтиу иши кесини излеучюлерин сакълап турады. Малкъар халкъны фольклору, профессионал литературасы жашау бла байламлы этилип, илму жол бла энди тинтилип башланганды.

Хар миллетни историясында ёхтемленирча айтхылыкъ адамлары болады. Ол миллетдеги адамлыкъ къыймат, культура, къолай, интеллектуальна даража аллай адамлада ачыкъ кёрюнюп, миллетдеги жангычылыкъны, чыгъармачылыкъны ич онглары берлик хайыр аллайланы юсю бла чыгъады.

Малкъар халкъны аллай адамланы бек деменгилиси акъылман-демократ, малкъар совет литературагъа мурдор салгъан Қязим Мечиевди.

Уллу классик Қязим Мечиевни поэзиясы кёп заманланы ичинде малкъар халкъны акъыл-эс, культура къыйматы кётюрюлген бийикликни кёргюзтюп тургъанды. Аны чыгъармалары халкъыбыз узакъ ёмюрлени саркъыуунда жыйгъан духовна ырысхыгъа таркъаймаз черек болуп къошулуу бла чекленмей, халкъда болгъан чыгъармачылыкъ ич онгланы къозгъап, жангы терклик бла жангы ынтыш алып ёсерге себеп болгъанды. Ол бизни халкъны культурасында белгили изоляция чеклени бузуп, аны битеу дуния культурагъа жууукълашдыргъанды.

Кеси миллетини акъыл-эсин, философия оюмлаун, культурасын ёсдюрюуде оруслула ючюн Пушкин, Украинада Шевченко, къзахлылада Абай, кыргызлылада Токтогул, дюгерлиледе Хетагуров, Дагъыстанда Стальский не къадар иш этген эселе да, малкъар халкъны историясында Кязим да аллай маъаналы ишлени жалчытханды.

Кязим малкъарлыланы уллусуна, гитчесине да биркибик бек эртдеден белгили болгъанды.

Кязимни халкъгъа белгиллигини юсюнден аны халкъгъа пропагандалаудан эрикмей кюрешген сейирлик поэт Кулиев Къайсын былай деп жазады: (1940 жыл Къайсын москвачы поэтле бла бирге Шыкъыгъа барып, Кязимлада къонакъда болуп, ала поэт бла ушакъ этдиле.) «Мени бла бирге баргъанла Кязимде болгъан хар затха сейир эте эдиле. Алай бек сейир этдирген бир иш болду. Колхозну клубунда литература ингир къурадыла. Кязим бизни бла бирге гитче сценачыкъда олтуруп эди. Сора олтуруп тургъанлай кесини эртде жазгъан назмуларын окъуй башлады, ол назмулада халкъгъа тюшген къыйынлыкъ кечеги къар таулу от жагъагъа ожакъдан тюшгенча келип тургъаны айтыла эдиле. Залдагъыла жүрексинип жылядыла. Къартла да, окъуй, жаза билмеген эллиле да, школчу сабийле да жыляйдыла. Сора бир кесек шорущуп, ёмюрлеринде окъуй, жаза билмеген къартла сценагъа чыгып, аны назмуларын кёлден айтып тебрдиле. Ол а къонакъланы сейир этдирмей не мадары бар эди. Аллай ишле жашауда аз тюбейдиле». Кязимге дери бизде профессионал-жазма литератураны традициясы болмагъаны белгилиди, алай Мечиев битеу чыгъармачылыкъ усталыгъын да, фахму къудретин да, фольклордан юйренип алгъан затларын да толу хайырланып, профессионал литератураны жаратханды. Фольклор салгъан чеклени бузуп, халкъ жашаугъа терен киргенди. Аллай уллу иш фахмулу адамланы барысыны къолундан да келмейди. Экинчиден а поэт малкъар халкъны литература тилине мурдор салгъанды. Бизни халкъыбыз гитче миллетледен болгъанлыкъгъа, аны тилинде кёп тюрлю диалектлери барды. Ол диалектлени арасында башхалыкъ уллуду. Ол башхалыкъланы да, ана тилибизде окъуу-жазыуну жокълугъун да эсде тутсакъ, малкъарлыланы барысын да бирча ыразы этерча тилде жазмакълыкъ кимге да бек къыйын иш эди. Аллай уллу ишни

жалчытыр ючюн жалан фахму кьудрети жетмезлигин, аны ючюн хар диалектде селешгенни жашауун да, психологиясын да, диалектлени да эм тилни тюрлениу ич жорукьларын да терен билирге керек болгьанын унутургьа жарамайды.

Кязим Холам-Бызынгы аузунда туууп, ёсюп, акьылбалыкь болгьанлыкьгьа, ол диалектде селешгенлени поэти угьай, битеу малкьар халкьны поэти болгьанды. Кьайсын Кулиевни сёзю бла айтханда, бююнлюкде бизде мардагьа жыйылгьан литература тил бар эсе, аны мурдорун Кязим салгьанды.

Кязимни битеу жашау жолу, саулай чыгьармачылыкьгьы тюзлюкге кьулланыуну бийик юлгюсюдю. Урунганьланы эркин солур онгларын алып, жүрек кьууанч, заукьланыу деген затланы алагьа кьызгьанып, адамлыкь ёхтемликлерин хыликгя этип, кирге малтаргьа кюрешген эски жашау ызны терслигин терен ачып тургьанды. Мал ол себепден, В. И. Ленин, «Толстой орус революцияны кюзгюсюдю» дегенча, Кязим да малкьар халкьны, озгьан ёмюрню ахырында, ХХ ёмюрню башында жашаууну кюзгюсюдю, — дерге боллукьбуз.

Кязим Мечиевни жашау эм чыгьармачылыкь жолун хар жанындан да терен тинтиуню уллу магьанасы болгьанын айтханны кьой, ансыз малкьар халкьны литературасыны историясын жазаргьа да боллукь туююлдю. Аны чыгьармаларын марксизм-ленинизм эстетиканы кёз кьарамыны ызында тинтирге заман жетгенди. Аны поэзиясында социальна тематиканы халкьлылыкьгьын излеу, фольклор ызланы кёрюнюююн тинте, фольклор бла жазма литератураны байламлыкьларын ачыкьлау, аны поэзиясындагьы мораль этиканы, акьыллы дидактиканы, кючлю политика лириканы, сатиралы назмуланы сюзюу бла, халкь эстетикасыны тамырын излеу бла малкьар халкьны жаш литературасыны жаратылыу эм айныу жолун кёрюрге боллукьду. Аны суратлау чыгьармаларында халкь проблемасын шарт кёрюрге да онг барды.

Ол затха терен кьарап ачыкьлауну шёндиою заманда энчи магьанасы барды. Ол иш марксизмни эстетикасына кёре, кёп миллетле совет литератураны айныу жолларын, алада жууукьланыуну эволюциясын сюзерге болушурукьду.

Кязим Мечиевни жашау эм чыгъармачылыкъ жолун излеуде кѣп тюрлю чырмау тубейди.

Кязимни адамла жыйылгъан жерледе сѣлешген (ол а къачан да кѣпню билген уста хапарчы болгъаны белгилиди) сѣзлерин, таурухларын хазна киши жазып сакълаялмагъанды. Аны юсюне да Кязимни кесинден эшитгенбиз, аны сѣзлеридиле деп жюриюген сѣзлеге бир бирде къошмай, къоратмай да болалмагъандыла. Ол себенден, аллай затлагъа сагъайып къараргъа тюшгенди.

Ахыр жыллагъа дери Кязимни тауушлукъ поэзиясы совет окъуучулары кенг асламларына артыкъ белгили болмай келгенди. Биринчиден, поэтни чыгъармаларын жыйыу, излеу, тинтиу, тизгинге салып, басмадан чыгъарыу иш отузунчу жыллада кереклисича бардырылмагъанды. Анда-санда бир-бир назмулары газетде не да назму жыйымдыкълада басмаланып келгендиле. «Мени сѣзюм» деген биринчи назму китабы 1938 жылда чыкъгъанлыкъгъа, анга поэтни сейирлик поэмалары, алакат назмулары бары кирмегендиле.

Отузунчу жыллада окъуна Кязимни чыгъармаларыны юсюнден жазылгъан бир къауум статьяны айтыргъа боллукъду. Алай ол статьяла поэтни назмуларыны магъанасын ангылатхандан ары бармагъанлары себепли, Кязимни чыгъармачылыкъ жолун тинтиуде хазна ыз къалдырмагъандыла.

Оруслау алимле Кязимге кереклисича эс бурурча, аны чыгъармаларыны толу къыйматын ангыларча поэтни назмулары, поэмалары орусчагъа ынтышлы кѣчюрюлмегендиле. Кертиди, Столяров Кязим Мечиевни бир къауум чыгъармасын орусчагъа кѣчюрюп, аланы окъуучулагъа жетдиргенди. Ол ыспаслы ишди. Алай, биз ангылагъандан, ол да Кязимни чыгъармаларына халкъ жырчыланы чыгъармаларына къарагъан кѣзден къарагъанды. Поэтни поэзиясыны энчи шартларына эс бурмагъанды. Кязимни поэзиясы халкъны фольклорунда зыгытланып тиргизилгенликге, профессионал литератураны даражасына кѣтюрюлгенин ол эслеялмагъанды.

Халкъ жырчыланы чыгъармаларына энчи эс буруу, аланы жыйып, тинтип, халкъгъа кенг жайыу совет жазуучулары биринчи съездинде Максим Горькийни этген докладындан сора башланганды. Ол съезде Горький айтхылыкъ лезгин жырчы Сулейман Стальскийни

«Жыйырманчы ёмюрню Гомери» деп атап, халкъдан чыкыгъан аллай фахмулу адамланы чыгъармаларын тас этмезге чакъырады. Стальскийни, Жамбулну, Токтогулну, Къалыкъны эм башхаларыны чыгъармаларына саулай халкъ алай бла эс бурадыла. Революциягъа дери малкъар халкъны битеу излемлерин жалчытхан жазмасы, профессионал литературасы, окъуулу адамлары болмагъанды деген тезисни шагъатха тутханча, Кязим да Жамбулча, Токтогулча, Стальскийча бирди деген акъылгъа келедиле. Алай Кязимни чыгъармачылыгына Махтум Кулини, Физулини, Фуркатны, Хетагуровну, Абай Кунанбаевни, Важа Пшавеланы эм башха жазма литератураны классиклерини чыгъармаларына къарагъан кезден къарап, кечюрюрге, тинтирге керекди. Жашауну суратлап кёргюзтюуде халкъ жырчылада бла профессионал поэтледе ушашлыкъла кеп, жууукъдукъ уллу болгъанлыкъгъа, айырмалыкъ да бек теренди. Ишни башы Кязим чыгъармаларын макъам бла жырламай къагъытха тюшюргенинде туююлдо. Магъананы теренлигиндеди, форманы кючлюлюгюндеди. Сёзге кызыгъанчлылыкъдады, сезимни чомартлыгъындады.

Кязим Мечиевни чыгъармачылыгына кереклисича эс бура башлагъан кезиуде, Уллу Ата журт уруш башланып, бир къауум жылгъа дери ол ишге къол жетмейди. Ол хал 1956 жылгъа дери хазна тюрленмейди.

1956 жыл партияны XX съезди бир къауум халкъла бла бирге малкъарлыланы да туугъан жерлерине къайтарады. Автономиялары къуралады. 1956 жыл Фрунзе шахарда къарачай-малкъар поэтлени уллу къауумуну «Жашауубузну байрагъы» деген китабы чыгъады. Ол китапха Кязимни, К. Отаровну, Къ. Кулиевни, Б. Гуртуевни, С. Макитовну И. Маммеевни, дагъыда башхаланы назмулары да киргендиле. Ол жыл Фрунзеде Керим Отаровну «Жолла» деген назмула бла поэмала китабы да Кулиевни ал сёзю бла чыгъады. Фрунзеде андан башха да бир къауум китап чыгъарылады. Совет малкъар литартура терк айныр ючюн хар жанындан да онгла къураладыла. Ана тилде школла ишлейдиле, газет, альманах, китапла кыстау чыгып башлайдыла. Драмтеатр, телестудия, радио малкъарча ишлеп тебрейдиле. Ма ол жыллада Кязим Мечиевни чыгъармаларын излеп, жыйып, жарашдырып, альманах, газет бетлеринде, хре-

стоматиялада, жыйымдыкъ китаплада кѣп кере чыгъарадыла. 1959 жылда Кязимни сайлама чыгъармаларыны уллу китабы «Кязим» деген ат бла басмаланады. Орусчагъа эм башха тиллеге да кѣчюрюледі. СССР-де бек фахмулу кѣчюрючюлени бири Липкин, Кязимни чыгъармаларын оригиналгъа жууукълашдырып, орусчагъа кѣчюрюп, 1962 жыл Нальчикде «Кязим Мечиев. Стихотворения и поэмы» деген ат бла чыгъарады. 1956—57 жылладан бери, аман-иги эсе да, Кязим Мечиевни чыгъармаларын тинтиу да башланганды. Аны юсюнден бек кѣп статьяла жазылгъандыла. Кязимни чыгъармаларын жыйыуда, тинтип, тизгинге салып, китап этип чыгъарыуда, окъуучулагъа ангылатыуда Къ. Кулиевни этген ишлери ёмюрде да унутулмаз. Къ. Кулиев Кязимни юсюнден терен оюмлу, аны чыгъармаларыны ич кыйматларын ачхан асуулу статьяланы кѣп жазгъанды. Сѣз ючюн, «Кязимни юсюнден», «Фахму эм акъылманлыкъ», «Поэт бла таулула» дегенча статьяла. Бозиев Ахматны «Кязим», Бычковну «Малкъар литуратураны туугъаны эм ёсгени», Бычков бла Пипинисни «Совет малкъар жазыучула», Х. Аппаев бла Пипинисни «Кязим Мечиев бла Бекмурза Пачевни философия эм эстетика къарамлары», Н. Капиеваны «Здравствуй, Кязим!» — деген ишлери да осал туююлдюле. Андан сора да, Кязим бла бир элли болуп, аны уста таныгъан адамланы эскериулери да басмалана келгендиле. Алада Кязимни юсюнден кѣп жангы зат ангыларгъа боллукъду. Алай ол затланы газет, журнал статьяла болгъанлары себепли, кенгертип айтыргъа онгну жокълугъу эм ол статьяланы борчлары Кязимни чыгъармачылыгъына бир халда къарау болмагъаны себепли, ала Кязим Мечиевни чыгъармачылыгъын тинтиу ишни жалчытхандыла дерге боллукъ туююлдю...

Бу мен жазгъан иш да Кязимни чыгъармачылыгъыны юсюнден айтыллыкъ ахыр сѣздю демейбиз. Ол ишни ардан келлик тинтиучюле тамамларгъа кюреширле деген умутну юзмейбиз.

Кязим Мечиев 1859 жыл Холам-Бызынгы аузунда Шыкъы деген элчикде Абайлары бла Суююншланы къуллары болуп айланган Беккини юйдегисинде туугъанды. Беккини уллу юйюрю: юч жашы, беш а къызы болгъанды. Къолунда кютерча малы, тирлик ёсдюрюрча

жери угъай, кесини баш эркинлиги окъуна болмагъан Беккиге аллай уллу юйюрню кечиндириу тынч туююл эди. Ол кече жукъу, кюндюз солугъан деген не болгъанын да билмей, сабийлерин киши къолуна къаратмай, апчытмай жашатыргъа кюрешеди. Аны юсюне, Бекки саулукълу, ишге къаты, аламат темир устасы болгъанды. Ол кезиудеги таулуланы жашауларында темирчилик бек сыйлы хунерледен болгъанды. Эллилени кимине оракъ, кимине къысхач керек эди. Бирле уа атларына, эшеклерине нал салдырып болгъандыла. Ма ол затла сабийлерини къарынларын ач, юслерин жалангач этмей кечиндирирге Беккиге онг бергендиле.

Алай ата-анала бир заманда да сабийлерини юслерин-башларын жалангач этмей, къарынларын ач этмей кечиндириуню баш борчха санап къоймагъандыла. Жашауну кюйсюзлюгюне бойсунуп, хорлатып къоймай, жашар муратда тырнакълап кюреширге юйретгендиле. Беккини да сабийлерини артдан келлик къадарлары кеп сагъыш этдиргенди. Артыгъыракъ да Кязимни къадары бек жарсытханды, нек дегенде, Беккини Като, Гитче деген жашларыны санларындан къыяулары жокъ эди, къарыулары да болгъанды. Не узакъгъа да жалчылыкъгъа барып да башларын кечиндирир мадарны этерик эдиле. Кязим а анадан туума акъсакъ болгъанды. Ишлерге, узакъгъа барыргъа, тохтамай малны ызындан жюрюрге анга къарыу къайда? Кеп сагъышлы кечелени жукъусуз оздура, Бекки Кязимге темирчиликни хунерин юйретеди. Насыпха кеси уста темирчи болгъанды, Кязим да хунерли, эштгенин къайтарып сормай ангылагъан, жютю сабий болуп ёседи. Бекки кеси билгенин жашына юйретип бошагъандан сора, Кязим кесинден озгъан темирчи боллугъуна кезю жетип, аны Тёбен Жемталагъа хунерин андан ары ёсдюрюрге деп жибереди. Кязим анда юйренип, уста темирчи болуп къайтханлыкъгъа, Бекки асыры онгсуздан анга гюрбежи ишлеп берир къарыу тапмайды. Алай Кязимни ол темирчилик хунерин кёрген эллилери, Шыкъыны жанында тешню тешип, гюрбежи ишлерге болушадыла. Кязим, гюрбежисинде ишлей тургъанлай, къарангылыкъны, жахилликни тузагъындан ычхыныр мурат этеди. Къайда, къалай болса да окъуп билим алыргъа таукелленеди.

Ол Дагъыстандан келген бир эфендиден эки жыл дерс алады. Ол эфендини Кязимге юйретирча кесинде

кюч кълмайды, Қязим а билимни сыйлылыгъын ангылайды. Бызынгыны медирсесине кирип, анда юч жыл окъуп, билимин дагъыда ёсдюрюр ючюн Лескеннге барып, андагъы медирседе да юч жыл окъуйду. Алай ол медирселеде окъутууну ызы да, халы да бек осал эди. Окъутханланы кёбюсю кеслери да жахил, билимсиз болгъандыла. Кюнню кюн узунуна жалан да ислам динни догмаларын юйретгендиле. Окъутхан эфендилени асламысы да, окъугъанланы кёбюсю да окъугъанларыны не магъанасы болгъанын хазна билмегендиле. Қязимде уа ислам догмалары бла схоластиканы жарыкълыкъны тумчукъдургъан чарслыгъындан къутулур онг, акъыл, фахму, ёткюрлюк да табылады. Ол араб, чагъатай тиллени билирге кёп кюрешеди. Ол тиллени билю бла ол тилледе жаратылгъан поэзияланы да тохтаусуз окъуйду. Кесини заманында узакъ жолланы алгъа озгъан билимли адамланы бири болады. Хар элден келечиле келип, эфенди бол деп тилейдиле, атасы да муратым толду деп къууанады.

Алай ол унамады. Ол халкъны жахиллигинден, къарангылыгъындан хайырланып, ырысхыгъа батаргъа суймейди. Эллилери ишлеп берген гюрбежиде жарлы таулугъа керекли затланы ишлей, эс тапдыра, сёз негер бола, темирчилигин этеди. Ол гюрбежи бизни халкъны деменгили поэти жаратхан къудретли поэзияны учхан уясы болду. Бизни профессионал поэзиябызны шауданы алайдан башланнганды. «Қязим темирчиликге юйренип, эллилери да гюрбежи къурап, анда ишлеп, къол къыйыны бла кесин кечиндирирча болгъанлай, Шауаланы Қъанитатны къатыннга алып, юйдегили болады. Анга он юч сабий: сегиз жашэм беш а къыз туугъанды. Аланы апчытмай кечиндирир ючюн кече жукъу, кюндюз солуу дегенни унутуп кюрешеди. Ол жалан да сабийлерин ач, жаланнгач этмей тутхан бла чекленмей, алагъа халкъ жомакъланы, таурухланы, жырланы кёп айтады. Кесини чыгъармаларын алагъа окъуйду. Қызды, жашды демей, сабийлерин арабча окъутургъа кюрешеди. Ол кеси да медирседе окъугъаным тамамлыкъ этерикди деп къоймай, онг тапханына кёре, билимин ёсдюрюрге адыргы этеди. Араб, чагъатай тиллени иги билирге мадар излейди. Аллай мадарланы бири Востокну къыралларына баруу эди. Ары уа ол кезиуде жалан да «хажиликге» барыргъа онг болгъанды.

Кязим Мечиев Турциягъа, Араб кыраллагъа юч кере баргъанды. Поэт ол жерли адамла бла арабча, тюркча сѣлешип, тил билимин ёсдюрюрге, Востокну халкъларыны ёлюмсюз поэзияларын терен билирге, кесини чыгъармачылыкъ хунерин айнытыргъа кюрешгенди. Анда жашагъан халкъланы жашаулары эм культуралары бла шагъырейленеди.

Кязим Мечиев бизге халкъ жашаууну кертилигин терен суратлагъан кысха сѣзлю, магъаналары бай, тиллери шатык, ниетлери таза назмуланы, лиро-эпикалы поэмаланы да кыюуп кетгенди. Ол жазып къалдыргъан поэтикалы хазна совет халкъланы культура байлыкъларына белгили юлюш болуп кыошулгъанды. Ол чыгъармалада биз акъылман-демократны жашауда болумну, тюрлениулени, халкъдагъы онгсузлукъну, адамлыкъ кыйматны, тюзлюкню юсюнден сагъышларын, философия оюмларын, тилек-умутун, насыпха итиниуюн, жюрек тынгысызлыкъларын, асыры уллу кёллюлюкню суймегенин ачыкъ кёребиз. Кязим бизге кыойгъан поэзия малкъар халкъны культурасыны историясында, чексиз жетишимлерини бирича, ёмюрге дери мутхузланмай жанып турлугъу ачыкъды.

Бусагъатда окъуучула окъуп айланган китапдан башха ол жукъ жазмагъанды десек ётюрюкдю. Ала Кязимни фахмусу жаратхан уллу поэтика ырысхыны бизге белгили аз кесекчигидиле. Шёндю да аны болгъанлары ачыкъланмай, халкъ аузунда айтыла, фольклоргъа айланганлары да кёп боллукъду. Бир бирлери уа уруш жылларында, Орта Азиягъа кёчюрюлгенде, атсыз-чуусуз тас болгъандыла. Аланы излеу, жыйыу, тинтиу, тизгинли кыурау эм окъуучулагъа хазырлау дегенча борчла кеслерини излеучюлерин сакълайдыла.

Кязимни басмаланган китапларында чыгъармала жазылгъан жылла кёргюзтюлюп тура эселе да, алагъа сагъайын кыараргъа керекбиз, аланы тюзге санаргъа кыйынды. Аны чыгъармаларыны хронологиясы ахырына дери ачыкъланмагъанды. Революциягъа дери жазылгъан чыгъармаларыны бир бирлери болмаса, кыайсысы артда, кыайсысы алгъа жаратылгъанын билген тынч туююдю. Ма ол себепден, аны чыгъармачылыкъын тинтгенде, ол чыгъармачылыкъны ёсюу халын бузмай бериу бек кыйын ишледенди. Алай болса да, ол чыгъармалада айтылгъан магъаналагъа, ала кёргюзтген ишлеге, ол иш-

ле болгъан кезиуде жамауат жашаугъа, Кязим бла бир кезиуде жашап, аны бла ахшы шагъырей болгъан адам-ланы эскертиулерине терен эс буруп, аны чыгъармачылыгъын, аны акъылманлыгъын кёрюрге боллукъбуз.

Мечиев жаза башлагъан заманны юсюнден айтханда да толу ачыкълыкъ жокъду. Бир жаны бла къарагъанда, ол иш даулашлы туююлдо. Сёз ючюн, Кязимни юсюнден ким жазса да, аны чыгъармачылыгъы 1890 жылда башланганды деп арсарсыз айтадыла. Ол акъылгъа аллай авторла нек келедиле? Баям, ала барысы да ол акъылгъа Кязимни 1940 жылда болгъан литература ингиринде «Мен назмула жазып эртде башлагъанма, андан бери 50 жыл болады» деп айтханындан сора келген болурла. Анга иги эс буруп къарасанг, Кязимни чыгъармачылыгъы 1890 жыл башланганды деген акъылгъа ишекли боласа. Ол ишеклендирген сылтаудан бири Кязимни уста таныгъанланы эскериулери диле. Кязим сабийлигинде жаза башлагъанды деген сёзю Кязимни уста таныгъан къартладан эм шендюгюлю акъсакъал поэт С. Шахмурзаевдан да эштгенбиз. Уруш башланырдан алгъа Кязим Мечиевге кёп кере тубеген Къайсын Кулиев, Керим Отаров да Кязим алагъа жазыучулукъ ишни сабийликде башлагъанын кеси айтханын эскертедиле.

1938—1940 жыллада Кязимге секретарлыкъ этип тургъан Доттуев да: «Мен жыр тагъып гитчеликден башлагъанма» деп айтханын Кязимден кёп кере эштгенме»,— дейди. Ол ишни бир жаныды. Экинчиден а Кязимге 1890 жыллада 30—31 жыл болгъан эди. Ары дери жазмай тургъан адам ал атламында окъуна 1890 жылда жазылгъан чыгъармаларыча назмуланы жазаллыкъды дерге къыйынды. Ол назмулагъа иги эслеп къарасакъ, алада юйрениу ыз билинмейди. Кесини энчи къол ызын излеп, жазаргъа юйрене тургъан адамны къолундан магъаналары терен, суратлауу кючлю, жашау поэзиясы ахырына дери ачыкъланган, артыкъ сёзю болмагъан чыгъармала хазна жаратылмайдыла. Ол назмуланы къайсысын алып къарасанг да, алада жазыучулукъ хунерге уста юйренген, фахмусуну къудретин бийикге чыгъара билген, жашау ишинде керекли сынауу болгъан поэтни къол ызы ачыкъ кёрюнеди.

Да сора Кязим ол жылны (1890 ж.) нек кёргюзтеди? Баям, поэт ары дери жазгъанларын халкъны ниет ырыс-

хысын байыкъландырлыкъ къыйматлы затха тергеген болмаз, ол поэзиягъа къаллай бир терен магъана бергени уа эртдеден белгилиди. Кязимни битеу поэзиясыны баш къыйматы болгъан урунганлагъа жакъ басыучулукъ, унукъдуруучулары терслеу ауазы, аны бек алгъа жазылгъанды деген чыгъармаларында окъуна кючлю болгъанына эс бурсакъ, Кязим чыгъармачылыкъгъа эртде юйрене башлагъанын кёрлюкбюз.

Кязим Мечиевни чыгъармачылыкъгъа итиниую, кесини фахму кючюн сынап кёрюую медирседе окъуп тебегенде окъуна башланганды дерге боллукъду. Кязимни чыгъармачылыкъгъа итиниуюн, кёллениуюн малкъар халкъны узакъ ёмюрледен бери жыйыла келген бай фольклору бир жанындан уятхан эсе, жахиллиги жоюлуп, араб, фарс тиллени билгенден сора ол тилледе къуралгъан ёлюмсюз поэзияны окъугъаны да уллу болушханды.

Кязимни чыгъармачылыгына хар заманда да кючкюуат берип тургъан юч уллу таркъаймаз шаудан ачыкъ кёрюнедиле.

Аланы биринчиси бизни халкъ ёмюрлени саркъыуунда къурай, айта, туудукъдан туудукъгъа къалдыра келген сейирлик бай фольклорду. Аны поэт бек уста билгенди. Кязимни поэзиясы халкъ фольклорну тохтаусуз терен юйрениую барыуунда къанатланып байыкъланганды, чыныкъгъанды.

Экинчи шаудан а шаркъ миллетлени классикалы поэзиясыны айтхылыкъ чыгъармалары эдиле. Кязим бурунгу таджик, узбек, фарс, арам классиклени чыгъармалары бла ахшы шагъырейлениуюн, юзмей, окъууун тохтатмай бардыргъанды. Кесини жазыучулукъ хунерин ёсдюрюю ючюн кюрешгенди. Ол Низамини, Фирдоусини, Физулини, Навоини атлары хар заманда да уллу сюймеклик, терен хурмет, бла сагъына, аланы кесини устазларына тергегенди. Фольклордан башха сёз чыгъармачылыгыны башха тереси болмагъан халкъны биринчи поэтини чыгъармачылыкъ жашауу башланганда, орус эм европа халкъларыны литератураларындан юйренип, дерс алып онгу болмагъанды. Кулиев айтханлай, ол онгу Кязим артда тапханды. Ма ол себепден жазма литератураны узакъ ёмюрлюк сынауу болгъан шаркъ къыралларыны литературасындан юйрениуюн окъуна мардасыз уллу хайыры бар эди. Алай, ол юйрениулери, дерс алыуу Кязимни чыгъармачылыкъгъа итиниуюн, кёллениуюн малкъар халкъны узакъ ёмюрледен бери жыйыла келген бай фольклору бир жанындан уятхан эсе, жахиллиги жоюлуп, араб, фарс тиллени билгенден сора ол тилледе къуралгъан ёлюмсюз поэзияны окъугъаны да уллу болушханды.

зимге кѣп асыулу зат бергенликге, аны фахмусуну энчилигин хорлаялмагъанды, эриклеучю эталмагъанды.

Кязим уллу эм деменгили художникча, ол шауданланы поэтикалы культураларын кесини чыгъармачылыгына терен сингдирип, критикалы кѣз бла къарайды. Кесини чыгъармачылыкъ энчи жолун бузарча затланы алмайды, халкъ жашауну уллу кертилигин ачыкъ суратларгъа болушурча ызлагъа юйренеди. Ол культураланы кенг байлыгындан юйрениу бла Кязим кесини поэзиясын суратлауну жангы ызла, жангы ниет магъана бла байыкъдыргъанды.

Кязимни чыгъармачылыгыны ючюнчю эм баш шауданы уа ол кеси мардасыз уста билген халкъны жашауду. Горький айтханча, аны жашауда кѣргени, билгени кѣнден, тенгсизлик жашау ызда урунганланы азапланыуна асыры жарсыгъандан ол тауушсуз тѣзюп туралмагъанды. Жашауну суратын кючлю бергенди.

Кязим Мечиевни XIX ёмюрню ахырында XX ёмюрню башында чыгъармалары таулуланы ол кезиудеги жашау болумларын, жамауатны эм энчи адамланы историкалы къадарларын суратларгъа, тенгсизликни тамырын ачаргъа жоралангандыла. Ол кесини ал чыгъармаларында окъуна халкъыбызны жашау жолуна сынау кѣз бла къарагъан, халкъны алгъа, прогрессге чакъыргъан адам болгъаны ачыкъ кѣрюнеди. Кязимни ол чыгъармаларында халкъ фольклоруна бек жууукълугъу, аядача, мында да урунганланы мурат-ниетлерин, сагъыш-къайгыларынын берирге усталыгы кючлю сезиледи. Алай ол жууукълукъла бла бирге Кязимни назмуларыны халкъ фольклорундан биле-биле айырмалыкълары да бардыла. Кязим чыгъармаларыны бир тизгининде да халкъ чыгъармачылыгыны сѣз байлыгын адетге ётген халында къайтарып бермейди. Битеу сѣз, суратлау байлыгы да, амаллары да Кязимни поэзиясында халкъ чыгъармачылыгындан эсе къайда терендиле.

Поэтни жашаугъа къарамын ачыкълагъан жангы оюмла, сезимле бла кючленгендиле. Халкъ чыгъармачылыгында кючлюк бла ачыкълыкъны Кязим жангы ынтышха кѣтуралгъанды. Мечиевни чыгъармаларыны ниетлери да, итиниулери, кѣллениулери да халкъ поэзиясындагыладан башхады. Алада жахилликни, къарангылыкъны, тау бийлени мурдарлыкъларын терслеу, эркин кымылдар къарыуу болмай, жокълукъну туманында

тумчукъгъан унукъгъанлагъа жакъ басыу, ала жанлы болуу къудретли берилгенди.

Кязимни революциягъа дери чыгъармачылыгъында баш жерни тенгсизликни кѣргюзтюу, байла бла бийлени эм урунганланы ортасында келишиусюз чюйреликни, ол эки къажау къауумда мурат, ниет, борч башхалыкъланы ачып болгъанды. Ол илишанны биз поэтни бизге белгили бек алгъа жаратылгъан чыгъармаларындан окъуна эслейбиз.

Озгъан ёмюрню ахырында, XX ёмюрню ал жылларында жашауда болгъан историялы тюрлениуле ол заманны фахмулу адамларыны эслерин унукъгъанла бла унукъдуруучуланы араларында мардасыз терк жютюлене келген конфликтге бургъанды. Ол келишиусюзлюкле къайдан чыкыгъанларына эм къайсы ыз бла барлыкъларына жууап излетгенди. Кязимни чыгъармалары ол затланы ачыкъ юлгюсюдюле. Ол классланы байлыкъгъа, ырысхыгъа, власта тутхан ниетлерин ачыкъ кѣралгъанды. Малкъар жамауат бир бирге къажау сюелген эки жау къауумгъа юлешингенин айтмакълыкъ, ол оюмгъа келмеклик кеси окъуна Кязимни терен акъылманлыгъын ачыкълайды. Кязимде политика сезгичлик кючлю эди. Ол а жашауда болумну тюз эслерге поэтге болушханды.

Кязим Мечиевни чыгъармачылыгъы таулу тиширыуланы къадарын суратлаудан башланады. Ол кезиудеги сансыз кѣп проблемаланы ичинден тиширыуну онгсуз, тенгсиз жашауун, аны азатлыкъгъа итинип кюрешгенин суратлауну поэт бош сайлагъан болмаз. Аны себебин ол кезиуде таулуланы жашау халларындан, ол халгъа Кязим не кѣзден къарагъанындан излерге керекбиз.

Кертиди, тиширыуланы эркинликге чыгъарыуну юсюнден бек алгъа чыгъарма жазгъан Кязим туююлдо. Къалубаладан бери адам улуну историясында кѣп алчы адамла ол иш ючюн къаты кюреш бардыргъандыла. Битеу халкъланы, аны ичинде малкъарлыланы да фольклорунда тиширыуланы юсюнден аз чыгъарма къуралмагъанды. Аны юсюнден пролетариатны уллу жазыучусу Максим Горький былай жазгъанды: «Хазна къалмай, битеу дунияны халкъларыны фольклору, тиширыуланы акъыллылыкъларын, аланы табигъатха ие болгъанларын, хар неге да ахырлыкъ усталыкъларын кѣргюзтедиле»¹.

¹ М. Горький, соч. т. 27, стр. 183, М. 1963

Малкъар фольклорну халкъ поэмаларында да, ийнарларында да, суймеклик тарыгъыуларында да, юйдеги жашауну юсюнден жырлада да, тюрлю-тюрлю жомакълада да таулу тиширыулары юсюнден кѣп айтылгъанды. Алада кызла, къатынла эр кишилени чынтды тенглерича, айбатла, акъыллыла, жигерле болуп кѣрюнедиле. Сѣз ючюн, «Ёлюп кетсем, не этеренг» деген «гюняхлы» фольклор чыгъарманы айтсакъ боллукъду. Алай ол чыгъармаланы кѣбюсюнде эркинликге таралгъан, тузакъдан ычхыналмай тыпырдагъан, мугурлукъгъа женгдирген тиширыулары сарнаулары, кѣз жашлары, тарыгъыулары берилгенди. Кязим кесини поэзиясында таулу тиширыулары жюреклеринде болгъан затлары ачады, татлы умутларын, терен оюмларын, тилеклерин, итиниулерин береди. Анга дери жюрюген фольклор чыгъармалада уа тиширыулары бушуулу къадарларыны тыш халын берип чекленгендиле. Кязим таулу тиширыулары суймекликлерини тазалыгъын, аланы суйюуге кертичиликлерин, суймеклик ючюн, насып ючюн кюрешгенлерин, ишге къатылыкъларын, тѣзюмлюлюклерин — уллу хурмет бла кѣргюзте, жашау ызны терслиги аланы да малны ынтышына тюшюргенин ачыулу суратлайды. Кязим Мечиевни «Тау башында тау болмаз», «Санга къайыкъ бла баргъа», «Къоншубуз» деген чыгъармаларыны хар бирин энчи алгъанда да, тиширыулары кылыкъларында, жашауларында белгили бир затны ачыкъ бергенликге, ол чыгъармала артда айтыллыкъ бир уллу магъанасы болгъан затха хазырлануугъа ушайдыла. Ала окъуучуну эсин жыйдырадыла, жашауну юсюнден айтыллыкъ хапаргъа тынгыларча этедиле. Ма аны «Тау башында тау болмаз» деген тѣрт тизгини:

Тау башында тау болмаз,
Жангыз терекден бау болмаз,
Къылыч жара сау болса да,
Суймеклик жара сау болмаз¹.

Ол тизгинледе таулу кызыланы суймекликлерин, жюрек отларын жукъгъа тергемей, асыл сезимлерин сатыу-алыу къаугъасында къалын, берне балчыкъгъа малтаргъа кю-

¹ Китапда тюбеген назму юлгюле Кязимни 1959 жылда Къабарты-Малкъар китап басмада чыкъгъан «Сайлама чыгъармалары» деген китабындан алыннгандыла.

решген эски дуниягъа: тутхан жолугъуз тереди, таулу къызны жюрегинде да суймекликни мыдыхы къайнайды деп сюелген чынтды адамны ауазы барды.

Алыкъа ол тизгинледе терсликни къайдагъысы ачыкъ берилмейди. Жалан да окъуучулагъа болгъан затны унутмагъыз, кёрмей, эслемей сезим сокъуру болуп жюрюмегиз деген эскертиудю.

Кязимни уллу назму китабы ол төрт тизгин бла ачылады. Аны кесин да кёбюсюнде бирде Кязимниди, бирде фольклор чыгъармады деп жюрютедиле. Сёз ючюн, орусча чыкъгъан таулу жырлада ол фольклор чыгъармача берилгенди. Нек? Аны сылтауу чыгъарманы жазылыуызында фольклоргъа ушашлыгъында сунабыз. Кесигиз сагъыш этип бир кёрюгюз. Кязимни битеу поэзиясына къарасанг да, ол биз айта тургъан төрт тизгин болмаса, фольклоргъа ушаш строфаны ал эки тизгини бла арт эки тизгининде логика байламлыкъ болмагъанча кёрюннген чыгъарманы табарыкъ туююлсе. Айтыла, суратлана тургъан магъанагъа тийишлиси болмагъан тизгинле фольклорда кёп тюбейдиле. Аны кёбюсюнде ауазны, макъамны бир бийикликде элтир ючюн, бирде уа рифмасы ючюн хайырланылады. Фольклордан юйрениуню диалектикасын иги билмегенле аллай чырмаулагъа абына, кёп жунчуйдула. Кёп сёзлюк, магъана чарсылыкъ андан чыгъады. Кязим да фольклордан хайырлы юйреннгенин аны чыгъармалары кёргюзтедиле. Ол фольклордагъы тил байлыкъны, тематика, жанр элпекликни, ачыкъ ангылашыныулукъну, урунганлагъа жакъ басыуну поэзиясына кючлю сингдиргенди. Алай жашау кертиликни ачыкъ суратын фольклор ызда берирге болмазын билгенди. Юйрениу жалан фольклор бла чекленсе, такъырлай къаллыгъын сезгенди.

Биз айтхан назмуну: «Тау башында тау болмаз, жангыз терекден бау болмаз»—деген тизгинлери бла «Къылыч жара сау болса да, суймеклик жара сау болмаз» деген тизгинлерини бир бирге байламлыгъы жокъчады. Алай, ол жокъчалыкъ алдаулуду. Ол паралеллени юсю бла автор ич ассоциацияны къурайды. Авторну эстетика оюму «Къылыч жара сау болгъанда да, суймеклик жараны сау болмазлыгъын» билдириу болгъанлыкъгъа, биринчи эки тизгин окъуучуну акъылын бир жерге жыйып кючлендиреди. Ал эки тизгин бла ахыр эки тизгин бир бири бла байламсыз кёрюннгенликге, хар тизгинни

ол назмугъа керекли магъанасы барды. Не да аны ол жыл жазгъан:

Санга къайыкъ бла баргъа
Умут этгенем. Къайыгъым,
Тюбю башына бурулуп,
Мен жарты жолумда кълалдым.

Мени ёнюмю эштмейсе,
Атынгы айта, жолгъа чыкъсам.
Жалан къая зынгырдаун
Эштеме сени чакъырсам —

деген назмусунда бир бирин суйген эки жаш адам бир бирге термилип, кшошулур онг тапмай, таралгъанларын айтады. Бу назмуда поэт суйген жүрекленни артыкълыкъгъа тёмей таралгъанларын айтады. Энди мында биринчи чыгъармадан эсе терсликни кимде болгъанын бек да ачады. Окъуучу ол затны битеу терслиги жашау ызны тапсызлыгъында болгъанын сезе башлайды. Ючюнчю назмусу «Къоншубуз» деген назмуду.

Къоншубуз. Ожакъ тютюнюнг
Дайым кёрюнюп турады.
Алай санга узакъ жолум —
Чегемден Багъдадхачады.

Мында бир бирни бек суйген жаш бла къызны араларында болгъан къайгъылы болумну, татлы суймекликни юсюнден, аланы ол бир бирден айырылыр чекге жетдирген жашаугъа жүрек налатлары айтылады. Суймекликни юсюнден хапарны къыз айта эсе да, жаш да аны суйгени кёрюнеди. Къыз суймеклик муратына жетмегенин айта келгенде, болгъан чырмаулары сагъынганда, сен мени суймейсе деген тырманы жокъду, экибизни суймеклигибизге чырмау болдула деген дау барды. Суймеклик узакъны, жууукъну билмейди, заманны тергемейди. Автор къызны суйген жашы хоншу болуп тургъанлай окъуна, Багдаддан да узакъда деп айтыу бла, ары баргъандан башха чырмау чыкъмаса, бауурланып барыргъа тюшсе да, эки суйген жүрекни кючю бир бирге элтир эди демекликди. Алай, жашау ызны терслиги суйюу дегенни затха санамайды. Назмуда терслени атлары ачыкъ айтылады. Ала жашны атасы бла къарындашыдыла. Автор айтмай эсе да, жаш байыракъ, къыз а жарлы юйден чыкъгъаныны палахын кёребиз.

Кязимни ол циклдагъы бек алаамат назмусу, малкъар

халкъда жыркъа айланган «Тарыгъыуду». Аны поэт 1898 жылда жазганды. Аны жазылууну юсюнден Кязим 1940 жыл бешинчи июнда кесини литература инги-ринде былай дегенди: «Манга кеси эллилерибиз, башха эллиле да келиучю эдиле, аланы кимиси кесини бушууундан, кимиси къууанчындан жыр этерими тилеучю эдиле... Бир кюн манга бир тиширыу келди. Ол кесини къаргъышлыкъ къыйын жашауундан хапар айтып тарыкъды. Ол кеси суймей тургъанлай, жууукълары аны бир огъурсуз бай къартха эрге бергендиле. Ол тиширыу кеси уа бир жарлы юйню къызы болганды. Чырайлы, жигит жашны суйгенди. Алай, къызы ата-анасы ол заманны кюйсюз адетлерине бойсуна, аны къадарын бушуулу этип, суйгенинден айырадыла»¹. Ол тиширыуну къайгъылы хапары поэтни терен сагъышландырады, аны юсюне ол Шаркъ къыралларында айланганында, андагъы тиширыуланы адам угъай, хайыуан окъуна тѣзмезча тунчугъуулу халлары поэтни ол ишге бютюн да терен къарарча этеди. Тиширыуланы адамгъа тергемеуню тамырын кеси ангыларгъа кюрешеди. Акъылман-демократ аллай тенгсизлик жалан ол хапарны айтхан къатында угъай, битеу тиширыулада болганын кѣралады. Автор чыгъармасында хапарны къыйнлыкъны кеси башы бла сынагъан къатынга айтдыргъанлыкъгъа, тема халкъгъа керекли тема эди. Алай, биреуню тилеги бла этилген зат авторну жюрегинде жууап тапмай, аны жюрегин терен жарсытмагъан затладан болса, чынтды поэзия угъай, имитация тууады. Нек десенг, «Социальна заказны жалчытыр ючюн кеси классыны алчысы болургъа керекди, битеу фронтлада кеси классы бла бирге болуп, кюреш бардырыгъа керекди. Искусствону жашаугъа къажаулугъун ууатыргъа керекди»².

Ол себепден назму жангыз адамны тарыгъыуу болуп къалмай, ол кезиудеги таулуланы жашауларын болушунлай суратлап береди.

Д. И. Бычков ол назму фольклор ызда жазылганды дейди³. Ол бир жанындан кертиге ушайды, мында фольк-

¹ С. Николаев. Литературный вечер Кязима Мечиева. Газ. «Соц. Кабардино-Балкария», 4 июня, 1940.

² В. В. Маяковский. Сайлама чыгъармала. Госполитиздат, М., 1953 ж., т. 2, 481 бет.

³ Д. И. Бычков. Малкъар совет литератураны туугъаны эм ѳсгени. «Шуѳхлукъ» альманах, № 14, Нальчик, 1962, 126 бет.

лордагъы тарыгъыу жырлагъа жууукълашхан ушашлыкъ ачыкъ кёрюнеди. Алай ол тыш ушашлыкъды. Нек дегенде, анда жашауну тюз берилиую, образланы тюзлюклери, суратлау мадарланы шартлыкълары, ауазыны жангылыгъы, ниетини ачыкълыгъы — быланы барысы да фольклор ыздан ычхыналмагъан юйренчекни къол ызы болмагъанын кёребиз. Ол назмуну ич магъанасы артыкълыкъгъа, адамны кесини жанына, санына эркин этмей, юйюкдюрген, азап чекдирип тургъан жорукълагъа къажау сюелмекликди. Къарыусузла жанына болуп, аланы жашауларын, намысларын къоруулагъан, тиширыуланы бугъоудан ычхындырыргъа кюрешген ол заманлада бек къыйын эди. Тюзлюкню бек терен сезиу, аны ючюн таукел сюелиу уллу поэтлени биринчи шартлары болгъанды.

Къазимни бу назмусу жазылгъан кезиуде бизни халкъда андан сора да тиширыуланы сыйсыз этиу, намысларын кётюрмей, багъаларын малны даражасына тюшюрюуюню терслигин ангылагъанла, сезгенле аз болмагъандыла. Алай ол адамла жүреклери жаратмагъан затланы хорлар ючюн ачыкъ кюрешни бардыралмагъандыла. Ичден ачыуланыу, ол тапсыз затланы жаратмау азлыкъ этгенди. Жамауат жашауда тирилик, фахму жетишмегенди. Ала Къазимде уа элпек эдиле. Назму тарыгъыу халда барады. Къатын кесини башындан басхан къыйынлыкъланы санай, кёз жашын төгеди. Чыгъарманы интонациясы, хапарчыны болумуна кёре, бирде шош, бирде кёз жашлы гылбыз-гылбыз болуу, бирде терсликге ит налатын берир ючюн ачы къычырыкълы болуп келеди. Назмуда жарлы юйню жашын чексиз сүйген, ёхтем, акъыллы, халал жүрекли, сёзге уста, ишге къаты къызыны да, ол къызыны мардасыз сүйген, алай энчи насыплары ючюн тири кюрешалмагъан жашны да, жангыз къызларын малкёзлюк бла насыпсыз этип, къартха сатхан ата-ананы да, хар затны да ахча, байлыкъ бла тергеген, кесини ырыкхысына базынган къарт байны да кёребиз. Къыз элде сыйы-намысы жүрюген, кёплени сукъландыргъан, кесича жарлы юйню жашын сайлагъан жигит къызды. Атасы бла анасы берирге кюрешген къарт не чирик бай болса да, къыз аны атын эштирге да унамайды. Алай къызыны жүрегинде не зат болгъаны, кесине барыргъа унамагъаны къартны жарсытмайды. Нек десенг — къызыны жарлылыгъын, къызыны ата-анасыны малкёзлюклери, жарлылыгъы, жашауда жүрюген эски адет аны жанлы боллугъун

къарт иги биледи. Кертиси бла да иш алай болду. Къыз, сарнап, кеси кесин туююп кюрешгенликге, къартха сатылды. Алай болса да бир зат унутулмазгъа керекди: къызны ата-анасы эриусюзлюк, малкёзлюк этип, къызларын къартха бергенликге, поэт ол эки жаш адамны насыпсыз болууларын къуру къызны ата-анасындан кёрмейди. Ол къарт адамланы бир жанлы терслемей, аланы ол чекге жетдирген себеплени ачаргъа кюрешеди. Къызны атасы малкёз болгъаны да, къызларыны жүрек жарсыууна да къарамай, малгъа сатып, насыпсыз этгенлери да ачыкъ айтылады:

Тюз адамла не этейим?
Сюймегениме бердиле.
Чал сакъаллы къарт кишини
Манга тийишли кёрдюле —

деп, къыз бош тарыкъмайды. Алай назмуну магъанасы къарт адамланы терслеуден теренди. Ала къызларыны насыплы болурун сюймегенден, андан эсе эки-юч къойну, бир шыкырна тананы сайлагъандан къартха бермейдиле. Аланы жашау сынаулары уллуду. Жарлы юйлени жашлары бла къызлары бир бирлерин сюебиз деп, насыпха чыкъдыкъ деп, бир юйдегили болгъанлыкъгъа, ала хар къачан да насыплы болуп къалалмагъандыла. Жокълукъну азабы кёплени жүреклериндеги сюймекликни отун ёчюрюп, жашауларын татыусуз, къаугъалы этгенди. Тамбланы къоркъууу жүрек сабырлыкъларын кетергенди. Ол затха кёп кере шагъат болгъан ата бла ана къызлары жарлы жашха барса, насыплы боллугъуна ийнанмагъандыла. Сюймеклик дегенинг юсюю жаланнгач, къарынны ач этмей турлукъ кюч туююлдю дейди аланы акъыллары. Сюймеген къартына баргъанлыкъгъа, бир да къуруса да жокълукъну тузагъындан ычхыныр, биз да къартлыгъыбызда мал къоллу болайыкъ деп кюрешедиле ала. Башха сёз бла айтханда, поэт ол затны ачыкъ кёргюзтгенликге, назмуну интонациясы, ич магъанасы терслик жашау ызны терслигинде болгъанын сездиреди. Жашауда терсликге, этилген артыкълыкъгъа тёзююню, асыры сабырлыкъны, юйренчекликни Қазим кёрюп болмайды. Бу назмуда да къызны сарнаууна, онгсуз жашауу безитип тарыкъгъанына, «жашауда алай болуп келгенди, алай бола турады, мындан ары боллугъу да олду» деп юйренип, киши къайгъырмагъанына къаны къайнайды.

Уку кычырыкыгъа жууап —
Жилягъаным кечеледе.
Жарсыууму киши эсге
Алмад бизни тийреледе, —

деп, адамланы сан этмегенлерине жарсып айтады кыыз. Автор ол кыыз да, жаш да жашау ызны терслигинден, ата-ананы малкёзлюгюнден насыпсыз болдула демейди. Кеслерини татлы суюмекликлери, энчи насыплары ючюн тири кюрешалмагъанлары ючюн къаты сёгеди. Кыыз кесини юсюнден былай айтады:

Угъай деп жууап этмедим

Бёлек жылны мен термилдим,
Жюрегим ауруп, кыйналып.

Назмуну композициясы юч кесекден къуралгъанды. Биринчи кесегинде кыыз жашны суюгени, ата-анасы аны къартха бергенлери, ата-ана айтхандан адет-тёрелени хорлаялмай, къартха баргъаны айтылады. Экинчи кесегинде уа кызны къартны юйюнде жашауу, къартны огъурсузлугъу, малкёзлюгю, кызны татыусуз жашауу бериле эсе, ахыр кесегинде кызны адамлагъа айланып, кеси насыбыгъызыны кишиге ишанмагъыз, ата-ана, адет-тёре, шерият деп, бойсунмагъыз деп, кюрешге чакъыргъаны бериледи. Ол кесеклени бирикдирген назмуну жигитини кючлю ауазыды, ачыкъ берилген сыфатыды. Таулу тиширыуланы революциягъа дери онгсуз жашаулары, бушуулу къадарлары отузунчу жыллада малкъар литературагъа келген жаш авторлагъа да тема болгъанды...

Аланы чыгъармаларында Кязимни тиширыулагъа жораланган чыгъармаларыны ызы ачыкъ сезиледи. Саид Отаровну «Салимат» деген поэмасында Салимат, Хочуевни «Мудах жаш» деген хапарыны героинасы, Азрет Будаевни «Алгъын» деген поэмасыны баш жигити, Геляевни «Къанлы къалын» драмасында Жансуратны образы эм башхала аны эниклейдиле. Кязим Мечиевни тиширыуланы юсюнден жазылгъан чыгъармаларыны бек баш магъанасы аланы къадарларын бушуулу этген жашау ызны терслигиди деген затха окъуучуну ийнандыргъанындады. Кязим Мечиевни «Тарыгъыу» деген назмусуну баш магъанасы ахырындагъы:

Атам, анам этдиле — деп,
Суюмейин эрге бармагъыз.
Жууукъладан къоркъама — деп,
Жюрек суюгенден кълмагъыз, —

деген тизгинлериндеди. Қязим бизге кесини бушуулу кьадары башхалагъа юлгю болсун деген таулу тиширыуну кючлю жюрек отун ачады.

«Тиширыуну чачы узун, акъылы къысха», — деген сёзню Қязим жаратмагъанын кёребиз. Къолундан келгени чакълы ол ызны бузаргъа кюрешгенди. Ол кесини «Къызыны тарыгъыуу» (1907 ж.) деген назмусун «Тиширыуну чачы — узун, акъылы къысха болады» деген нарт сёзню кьаты терслеген даулаш халда жазгъанды. «Аллахманга чачны узунун берип» дегенни окъугъанлай, эштирге юйреннгенибизча «акъылны къысхалыгъы» айтыллыкъ сунабыз, автор а тиширыугъа ол кёзден къарауну палахындан аны насыпсыз болгъанын билдирир ючюн «насып бермей кьойгъанды» деп кьошады. «Адамла къайгъырмайдыла, къаялагъа къычырама» деп, къызыны жюрегинден атылып чыккыган ачы къычырыккылы сёзле, таш жюреки эритирчадыла. Халкыны фольклорундан Қязим маалай юйренеди. Жашау кертиликини суратлар ючюн уста хайырланады. Не жаны бла алып къараса да, Қязим тиширыулань эр кишиледен кем этмейди, аны намысын бийикге кётюреди. Аны ючюн болур, таулулань окъургъа чакъыргъанда, кьуру эркегырыулань юсюнден угъай, тиширыулань да унутмайды. Биз аны поэтни «Арабстандан юйюне жазгъан кьагъытында» ачыккы кёребиз... Тиширыулань насыпсызлыккыларыны, суймекликни юсюнден да Қязим Мечиев «Бузжигит» деген поэмасындача кенг, толу бир чыгъармасында да жазмагъанды. Поэма Қязим халкыны жамауат жашауун да, адамлань энчи жашауларын да терен ангылагъан кезиуде, жазыу усталыгъы, чыгъармачылыккы иши, фахмусу толу бишгенде жазылгъанды. Қязим Мечиев поэманы араб къыраллагъа бир ненча кере барып, андагъы жашау бла, тиширыулань халлары бла толу шагъырей болгъандан сора бош жазмагъанды. Ма ол себепден, поэманы авторгъа жалан малкъар халкыны жашауу жаздырмагъанын кёрген кыйын туйюлдю.

Поэманы Қязим Россияда биринчи орус революция ууатылып, Столыпинни реакциясы кьан кьусдуруп, эркин кымылдаргъа, солуу алыргъа кьоймай тургъан кюйсюз жыллань ызындан жангы революция кьозгъалыулань кюч жыя башлагъан кезиулеринде жазгъанды. Ол жыллагъа М. Горький «Къаргъыш тийген он жыл» деп бош айтмагъанды. Қязим Мечиевни чыгъармачылыккыгъа

кёллениуюн, фахмусун ёсдюрген, жазыу хунерин кётюрген уллу кючлени бири иран, араб, бурунгулу узбек классиклени поэзиялары болгъанын эскертгенбиз. Қязим Мечиев таджик-иран халкъланы деменгили классиги Абдуль Касым Фирдоусини «Шах-намеси», айтхылыкъ азербайджанлы поэт Низамини «Лейля бла Межнун», «Хосров бла Ширин», «Искандер-наме» (Александр Македонскийни юсюнден), Саадини, Омар Хайямны, Физулини, Хафизни эм башхаларыны ёлюмсюз чыгъармаларын тохтамай окъуп, юйренип тургъанды. Аны юсюнден Қязим былай жазады:

Низами, Новои да
Кюйюп-бишип жаздыла,
Алтын сёзлери бизге,
Жаннган отча, къалдыла.

Физули! Ачы назмунг
Жюрегими сюнгюча,
Тешип ётдю, жилидым
Атам бюгюн ёлгенча.

Қязим уллу классикледен дерс алгъанды дегеннге шагъат жалан бу тизгинле болсала, анга хазна киши ийнанмаз эди. Аны саулай поэзиясы ол хайырлы дерсни ийнаныулу шагъатыды. Қязимни «Бузжигити» бла классиклени поэмаларын тинтип тенглешдирген адам ол юйрениуюн ачыкъ кёрлюкдю. Шаркъ классиклени чыгъармачылыкъ жашау жолларында чыгъарма жаратыуну бир алапат төреси болгъанды. Сёз ючюн, уллу поэтлени бири къайсы миллетден болса да, бир таурухну сюжетин алып, кесини халкъыны ангылауна, халына кёре, заманга кёре чыгъарма жазгъанды. Аны ызындан келген поэтле да ол сюжетни кеслери халкъларыны жашауларына, психологияларына, заманны излемина, жазгъанланы фахмуларына эм ангылау даражаларына кёре чыгъармала жаратхандыла. Шагъатха: «Хамсэ» («Пятерица» — «Беш поэма») деген поэмаланы айтыргъа боллукъбуз. Бек алгъа «Хамсэни» («Сокровищница тайн», «Хосров бла Ширин», «Лейла бла Межнун», «Жети ариу», не да «Жети портрет», «Вал Искендеров»), Азербайджанны айтхылыкъ поэти Низами жазгъанды. Андан сора кесини «Хамсэсин» («Беш поэмасын») Эмир Хосров жазады. Аланы эриклеп, алагъа ушатып дагъыда кёп адам жазгъанды. Онбешинчи ёмюрде кеслерини «Хамсэлериин»

иран-таджикли классик Жами бла узбекли айтхылыкъ поэт Навои жазгъандыла. Библия темадан алынып жазылгъан «Юсюп бла Зулейханы» юсюнден поэманы да кёпле жаратхандыла. Не да «Тахир бла Зухраны» айтыргъа боллукъду. Кесин ол классиклени окъуучуларына санагъан Қязим Мечиев да ала хайырланган сюжет ыздан хайырланып, кеси заманыны ачы кертилигин ачхан «Бузжигит» деген поэмасын жазгъанды.

«Бузжигитде» биз Қязимни сүймекликге, юй жашаугъа, тюзлюкге тутхан ниетин, кылыкъ, низам, эстетика кёз къарамын толу кёребиз. Малкъар халкъны культу-расыны историясында анга дери сүймекликни уллу къудрети, социальна тенгсизликни кезиуюнде сүймекликни ахыры бушуулу бошалыучусу алай кенг, алай терен бир заманда да суратланмагъанды.

Поэманы сюжетинде да, композициясыны къуралыууну бир-бир элементлеринде да, образлы паралеллени бийик символикагъа дери ёсдюрюп, контрастлы суратлаулары бериуде да, портрет ишлеуде да биз айтхан ызланы хайырларын ачыкъ кёребиз. Хар не жанындан алып къарасакъ да, Қязимни «Бузжигити» биз айтып озгъан «Хосров бла Ширин», «Лейля бла Межнун» деген поэмалагъа жууукъду. Хосров бла Ширинни юсюнден Фирдоуси «Шах-Наме» («Патчахланы юсюнден китап») деген чыгъармасын къошакъ этип жазгъанды. Фирдоуси «Хосров бла Ширинни» ортасында сүймеклик нечик къабынып, артда хыйлачы, зар адамлары палахындан, аланы сүймекликлерин къалай ёчюргенлери бериледи. Ол халны биз «Бузжигитде» да эслейбиз. Алай Хосров да, Ширин да бий-хан тукъумдан болгъанлары себепли, поэма Қязимни толу ыразы эталгъан болмаз. Хосров бла Ширинни юсюнден Иранда кёп таурухла жюрюгендиле. Хосров кеси да историяда керти болгъан адамды. Иранда Сасанид династияны шахларындан болгъанды. Низами ма ол белгили затланы барысын да толу хайырланып, «Хосров бла Ширин» деген энчи поэма жазады.

Низами къуру Хосров бла Ширинни сүймекликлерини, ала этген ишлени суратлау бла чекленмей, Фархад деген ючюнчю геройну къошады. Ол хан тукъумдан туююлдю, урунганладан чыкыгъанды. Чексиз акъыллы, ариулугъу кёз къаматырча, къарыуу да айтып болмазча жаш болгъанды. Кеси да «жансыз затха жан салгъан» уста, хунерли эди. Ширин аны сүймегенликге, ол Ши-

ринни бир кѣргенлей, ѳмјурде да унутмазча сјѳмеклик отха тјошеди. Ширинни ол ѳлюп кетгинчи сјѳгенлей турлугъун ангылагъандан сора Хосров башха жол тапмай, хыйлалыкъ бла Фархадны жояды. Ширин ѳлгенди деген жалгъан хапарны эштип, аны керти, ѳтјорјок болгъанын да билмей Фархад ѳлюп къалады.

Алай ол поэма да Кязимни толу ыразы эталмайды. Низами поэмада болгъан ишлеге Фархадны тири къатышдырмай, анга экинчи жерни бергенди. Кязимни мураты уа урунганладан чыкъгъан жашны хар жанындан да толу суратлап, аны батырлагъа дери ѳсдјорјоу эди. Ол жанындан къарагъанда, Навоини «Фархад бла Ширин» деген поэмасы кѳп зат бергенди. Энди мында Фархадны образы биринчи жерни алады. Ол жаны бла къарагъанда, Кязимни «Бузжигити» Навоини «Фархад бла Ширинине» бек жууукъду. Жалан да Кязимни Бузжигити урунганладан чыкъгъан эсе, Фархад патчахны жашы болгъаны келишмейди.

Алай болгъанлыкъгъа, ол биз сагъынып озгъан поэмаланы бла «Бузжигитни» ортасында башхалыкъла да уллудула. Сѳз ючюн, ол башхалыкъны биз бек алгъа поэманы баш мотивлеринде жютјолюкде, ачылыкъда кѳребиз. Кязимни поэмасында адамны къадарын насыпсыз этген затлагъа уллу эс бурулады. Кязим чѳйре ишлени тамырларын ачаргъа кјорешгенден этген болур, конфликтни отун къызны сјѳген жашы эм къыз бла къызны атасыны орталарында къабындырады. Поѳтни суратлауна кѳре, Бузжигит да, Зулихат да бир бирни мардасыз сјѳедиле, алагъа бир бирин тапхандан уллу насып керекмейди. Алай ол экисини сјѳмекликлери бушуулу бошалады, къыз ханны къызыды, жаш а жарлы юнјю жашыды.

Кязим Мечиевни «Бузжигити» бла ол классиклени поэмаларыны орталарында ушашлыкъны тинтилгенин кѳргенле, Кязим хар не жаны бла да жангы чыгъарма жазмагъанды, бек оздургъан эсе, хазыр сюжетге малкъарчалатхан поэма къурагъанды деген акъылгъа келселе, бек терс боллукъдула. Нек дегенде — биринчиден, шаркъ классиклери бир темадан хайырланып, кеслерини фахму къудретлерине, ол фахмуну табигъатына эм ол поѳтлени жашауну ангылау даражаларына кѳре хар бири кеслерини ѳлюмсјѳз чыгъармаларын жаратыу тѳре болгъанын кѳргјюзтдјок. Кязим да кесин ол поѳтлени уллу иш-

лерин андан ары бардырыуну борчу анга берилгенди деп къарап, кесини заманына кёре чыгъарма жазаргъа кю-решгенди. Фирдоуси, Навои, Низами кеслерини поэма-ларында жазып кёргюзтген суюмекликни бушуулу бо-шалыуу алыкъа кетмегенди деп, Кязим ачыкъ эскертеди:

Алай Межнун энтда
Айланад къара тюзце,—
Азаплыкъ да, зорлукъ да
Аз туююдюле жерде.

Энтда Фархад къаяны
Тешип бошамагъанды,
Энтда да Ширин анга
Сарнауун къоймагъанды.

Андан башлайма сизге
Бузжигитни хапарын,
Сау эталлыкъча Шаркъны
Ол эски жараларын.

Экинчиден поэмагъа жангы кюч берген кёп илишаны барды. Аланы биз поэт поэмада малкъар фольклорну ызлары чексиз уста хайырланнганында кёрюп къоймай-быз. Ол ыз а ачыкъ эсленеди. Сёз ючюн, малкъар жо-макълада бир бирни суююп тюберге термилген къыз бла жашха акъыллы кенгеши, тюрлю оноулары бла болуш-хан огъурлу ыннаны хар заманда да жолукъдурабыз. Кя-зимни поэмасындагъы къарт къатын да Зулихат бла Буз-жигитни насыплары, таза суюмекликлери хорлар ючюн кёп болушады. Суюгенине таралгъан къызны той-оюннга келип жырлагъаны да фольклорда тарыгъыу ийнарланы элегиялы ауазына жууукъду. Поэманы жангы-лыгъы, шаркъ классиклени окъуучулары болуп жазыл-магъаны къуру ол затланы юсюнде кёрюнмейди. Поэма-ны мурдору ол малкъар халкъны жашау кертилигин су-ратлагъанындады. Анда бизни халкъ тенгликге жеталмай тумчугъуулу жашагъаны тюз берилгенди. «Бузжигит» та-мырланнган топракъ малкъар халкъны онгун алгъан феодальна-патриархальна ыздагъы жашауду. Автор мил-лет кюню, суратлау онгланы да таулу жашауну кесин-ден алгъанды.

«Бузжигит» 9 кесекден къуралады.

Поэманы экспозициясында биз авторну философия, эстетика къарамларын кёребиз. Автор ол чыгъарманы жазылырына себеп болгъан затланы кёргюзтюп, кимле-

ден юйреннгенин эскерте, окъуучуну айтыллыкъ ишле
бла шагъырей этеди.

Тиргизилип къанатлана келген кирсиз суюмекликни
мыдыхын тенгсизлик жашау кертилик къалай ёчюрнгенин,
ол суюмеклик хорлар ючюн жашауда кёп затла тюрлен-
мей жарамазлыгъын терен ийнаныу бла айтады. Керти
суюмекликни хорламлы болуруна чырмау болгъан зат-
ланы хорларгъа базынмау, адамлыкъгъа ушамайды деген
акъылны билдиреди. Аны юсюне, поэмада кёргюзтюлген
Бузжигит бла Зулихатны суюмекликлери къуру аланы
угъай, замансыз ёчюлген сансыз кёп суйгенлени къадар-
ларыды деп поэт иш этип эскертеди.

Конфликт чыгъарманы экинчи кесегинде да тирги-
зилмейди. Мында автор поэманы баш жигитлерини би-
ри Бузжигит къаллай юйде туууп, нечик ёсгенди, адам-
лыкъ даражасы къалай кётюрюлгенди деген соруугъа
жууап берир ючюн, аны атасыны образын суратлайды.

Бузжигитни таш, агъач, темир усталыкъгъа да атасы
юйретеди. Ма ол себепден, Бузжигит бла аны атасыны
образларында Қязимни бла аны кесини атасыны жашау-
ундан кёп затла бардыла. Адамла ючюн деп ишлеую,
адамлагъа эс тапдырыуну магъанасын ангылауларында,
чыгъармачылыкъгъа, усталыкъгъа ие кёз бла къарагъан-
ларына эс бурсакъ, Беккиде да Қязимде да Бузжигитде
да аны атасында болгъан кёп затла ачыкъ табыладыла.

Бекки да, Қязим да ол къартха ушаш хар неге да
уста болгъандыла. Ол жашауунда биреуге хата этмеген-
ди. Кесини баш борчуна адам ючюн жаратыучулукъну,
къараучулукъну санайды. Ол «Усталыкъны кюннге бла
суюмекликге» тенг этеди. Аны акъылына кёре, адам жа-
шаугъа ташладан, агъачладан хастанла ишлеп, аланы
саулагъа къоюп алай кетерге керекди. Аны жүрегин
жапсаргъан, къууандыргъан зат: «Къолларыма къан
угъай, тытырла жагъылдыла», «Юйлерим сахарымы ай-
батлыгъы болдула» — деп арсарсыз айтыр эркинлиги
болгъаны ючюндю. Ол уста тапханын кесини къанат тю-
бюне жыяргъа кюрешип, билгенин башхаладан букъдур-
гъан мал кёзледен туююлдю. Ол кеси мардасыз алаамат
билген усталыкъны да жангыз кесини энчи мюлкюнеча
къарамайды, узакъ ёмюрледен бери халкъ сынауу жый-
гъан усталыкъды, алгъан затынга къошуп, ызынгдан
келген тёлуге бериу борчунгду деп ангылайды:

— Усталыкъ, — дегенди ол, —
Барыбыздан да уллуд,
Ансыз къалса, кюнсюзлей
Къалыред адам улу,

дегени ол затха шагъатды. Ол усталыгъын да, жүрек жылыуун да, къарыуун-күчюн да адамланы насыбына бойсундургъан чынтды адамладанды.

Ма Бузжигит аллай атадан туууп, аны къолунда ёсюп, хар тюрлю хунерлеге да андан юйренгенди. Алай, ол атасындан жалан да усталыкъны, жигитликни, акъыллылыкъны, пелиуанлыкъны алып къоймай, халал жүреклиликни, кесим деп күрешмей, башхалагъа онг тюшюрюрге ёчлюкню, тюзлюкге кертчиликни, эки бетли къуртхаланы кёрюп болмаучулукъну алады. Ол атасы бла ёхтемленеди, аныча болургъа күрешип, юйрениуден эрикмейди.

Бир жол Бузжигит бир жумуш бла башха шахаргъа барып, этерик жумушларын да бошап, къайтып келе, кёз къаматхан бир ариу къызы кёрюп, мардасыз суйюп къалады. Арсарсыз элине къайтып кеталмай, ол къызгъа жолугъур амал излеп башлайды. Кеси къонакъбайда къалгъан юню хонщусу къарт къатынны чакъырып, къызы ким, не адам болгъанын соруп, ханны къызы экенин биледи. Ыннагъа Бузжигит ол къызсыз жашау татыуу болмазча суйгенин айтханда, къарт къатын да ол къыз къалада жашагъанын, аны бек къаты сакълагъанларын чирик байлаңы, залим ханланы жашлары аны алып күчюн, күрешип, келечиле жиберип тургъанларын, алай ханны къызы уа бирине да барыргъа унамагъанын хапарлайды. Кёпню кёрген къарт ынна Бузжигитни ариулугъун, акъыллылыкъын, асыллыкъын кёрюп, ыразы болады. Къыз да тюз аллай жашны сакълап турлугъуна ийнанады. Экиси да бир бирге деп жаратылгъанча болуп тургъанлыкъгъа, жашауда тенгсизлик аланы насыплы этер деп ол ишанмайды. Болса да, Бузжигитге асыры жарсыгъандан, экиси бир бирге тюбетир мадарны излеп, аланы бир бирге тюбешдиреди. Быланы барысы да күчюнчю кесекде бериледиле. Биз автор Бузжигит бла Зулихатны бирин бирине тюбетирге болушхан ыннаны да жашаудан алыннганын кёребиз. Поэманы тёртюнчю кесегинде ынна бла Бузжигитни селешген сёзлеринде жютюлюкню, динамиканы селейтмей, ахырына дери бардырылады. Къарт ыннаны хар сёзюнде Бузжигитге бюсюреу,

анга жарсыу, не этип болушур мадарны тапмай, адыргы-
гъа къалыу барды. Бузжигитни сѣзлеринде уа Зулихат-
ха болгъан аны терен суюмеклиги, ол суюмекликге заран
болгъан затланы къурутургъа хазырлыкъ, таукеллик
къайнайды.

Поэманы бешинчи бѣлюмюнде Бузжигит бла Зулихат
ыннаны болушлугъу бла бир бирге тюбеп, айтырлыкъла-
рын айтып, бир бирни кѣрмей тѣзмезча болуп, артда уа ол
ѣчюлмез суюмекликге ѣтгени бериледи. Алай ол экиси
бир бирге тюбешип тургъанларын, бир бирден айырылып
жашамазгъа ант этгенлерин ханнга жетдиредиле. Хан
къызын бек сюеди. Ол себепден анга керексиз ачы сѣ-
лешмей, ариу айтып, Бузжигитни унутдурургъа кюреше-
ди. Андан жукъ чыкъмагъандан сора, урушуп, къоркъу-
туп да кѣреди. Зулихат Бузжигитни нечик унутсун!

Къызым, айтханымы эт,
Бош керексиз термилме.
Эл багъасы Зейтуннга,
Къызым, сени берирме.

Жюз тюели кериуан
Келир узакъ жерледен,
Жюкленип накъут бла
Налмазладан, дарийден —

деп, байлыкъ бла алдаргъа кюрешеди. Ма бу сѣзлеге иги
эс буруп къарасакъ, ол ханны къыйматында бла Бузжи-
гитни атасындагъы къыйматда башхалыкъны ачыкъ кѣ-
ребиз. Адамлыкъ, намыс, сый, къыймат деген затларын
ол хан ючюн адамны къолундагъы малгъа, ырысхыгъа,
аны жашаудагъы къуллугъуна кѣре болады. Байлыкъ
анга адамлыкъ къыйматны ѣнчелеген базманчады.

Алай, аллай къыйматны Зулихат къабыл кѣрмей:
«Бузжигитсиз дуняда къаным къуруп къалмазмы?!» —
деп, малгъа мыллык атхан атасыны малкѣзлюгюн хилик-
гя этип, эуюл болуп сюеледи. Ол кесекдеги диалог хан
бла къызыны психологияларын терен ачады.

Чыгъарманы 6-чы кесегинде автор бизге ханны жырт-
хычлыгъын, адамсызлыгъын, таза да мурдарлыгъын туу-
ра этген кезиуню суратын ишлейди. Къыз ариу сѣзге да,
къоркъутуугъа да хорлатмай, мал, ырысхыгъа да терил-
мей къойгъанын, Зейтуннга бармазын кѣргенден сора
хыйлалыкъ жол бла, Хосров Фархадны жойгъанча, хан
да Бузжигитни ажымлы жояды.

Поэманы бу бѐлюмюнде Бузжигитни жоюлууу хапарлана эсе да, ол лирика жигитни монологучады. Харамлыкъны, мурдарлыкъны терслеген интонация былайда бийикге кѣтюрюлюп, деменгили болгъанды. Ол мурдарлыкъгъа табигъат чамланганча кѣрюнеди.

Жетинчи кесекде кесини харам муратына жетген сунуп, энди Бузжигит жоюлгъандан сора Зулихат мардасыз бай, акъыллы, субай, хан улу Зейтунга барыргъа къалай унамаз деп, къууанчын тойда билдирирге кюрешген хан суратланады. Хан уллу той этилсин деп буйрукъ береди. Ол кезиуде Зулихат алыкъа Бузжигитни ѣлтюрюлгенин билмегенди. Алай, не эсе да жүрегинде тынгысызлыкъны оту къабынып, шеклене, бу не тойду деп, ары келеди. Келе келгенлей ол тойгъа Бузжигит келгенмиди деп соргъанында, ала Бузжигит келмегенди деп жууап береди. Жюрекни къоркъуу алып, жаны тамагъына тыгъылыргъа тебреген Зулихат:

Къайдады да Бузжигит?
Муслиманла айтыгъыз!
Къандан толуп кѣзлерим,
Амалсызма, ангылагъыз, —

дегенинде, ол жүрекдеги ачыуну мыдыхы тышына тѣгюлгенча, окъуучуну чач тюклерин тургъузады. Ол, тартдырылгъан садакъ жыясыча, къаты динамикалы диалок адамланы битеу ич дунияларында сезим отларын туурагъа чыгъарып, бушууну уллулугъу, Бузжигитден айырылыуну ачылыгъын Зулихат кѣтюралмазлыгъы сезиледи. Ол бѐлюм поэманы кульминациясыды. Чыгъарманы бек кючлю бѐлюмю 8-чи кесегиди деп арсарсыз айтыргъа боллукъду. Анда автор хан бла аны къызыны къаты даулашын береди. Ханни кѣзю бла къарагъанда, алагъа дери этилген ишледе хан хорлагъанча кѣрюнеди, ол къызын да, кесин да бедишден къутхарады, ол бедишни келтирлик Бузжигит жоюлду. Аны ѣмюрде жууулмаз бедишлик келтирлигине уа хан къаты ийнанып эди, бош бир эллини жашы ханны къызын алып ким кѣргенди... Алай, ол «хорлам» алдаулу хорламны иллюзиясы болгъанын 8-чи бѐлюмде Зулихат бла ханны диалогу туура этеди. Нек дегенде, къызын атасы хорлаялмады, ол къурагъан, «насыпха» къыз алданмады. Аны Бузжигитге болгъан суюмеклигин сейирлик къудретни хан тапмады. Дунияда байлыкъ-ырысхыдан да, ханны залимлигинден да кюч-

лю кюч болгъанын кёрюп, суймекликни хорлар къарыу табылмазын ангылап, хан кесини хорланнганын кёрюп, дыгалас этди, абызырады.

Бузжигитни ёлтюрюп, кызын анга бармазча этгенине, кесини мурдарлыгына чогыёж болуп, хан кесин артыкъ кёп ачыу бла кыйнамайды. Аны тамашагъа къалдыргъан зат кызын хорлаялмагъаныды. Кесини мурдарлыгын букъдуруп, кызын алдар ючюн, Бузжигитни бастырыргъа алтын къала ишлетип, алтын гуллагъа салып, бек суйген жигитинча асыратыргъа кюрешеди. Ол ханны намысыны, адамлыгыны уянганы не да мурдарлыгы ючюн уялганы туююлдю, ханны мурдарлыгыны, залимлигини, бетсизлигини тёппесиди. Алгын мал-мюлк, алтын, къуллукъ бла кызын алдаргъа кюрешген хан, андан жукъ чыкъмагъанын кёрген хан энтда да алтыннга базаынады. Бузжигитни ёлтюрюлгенин алтын бла унутдурургъа кюрешеди. Аны ючюн сатылмагъан, байлыкъгъа табылмагъан зат жокъду. Ол ханны ахырына дери жорланнганыды. Зулихат атасыны бир сёзюне да ийнанмайды. Алтын къала ишлетип, алтын гуллагъа асыратханы да кызын алдар ючюн этген зат болгъанын ол биледи. Атасына жюреги жумушамайды, жибимейди:

Къолларында къатханды
Бузжигитни нюр къаны.
Бир кызгъа да бермесин,
Аллах сенлей атаны —

деп, атасын харам этип, ачы сёлешеди. Зулихатны атасына айтхан бу сёзлери бла поэманы экинчи кесегинде Бузжигитни атасы кесини юсюнден кеси айтхан «Къолларыма къан угъай, тытырла жагъылдыла», «Бу артыкълыкъ кёп жерде, бир артыкълыкъ этмедим, къан кёп тёгюлген жерде, инсан къанын тёкмедим», «Мени къатылыгымдан бир сабий жилямады, бир жарлы, бир къарыусуз атанга чамланмады» деген сёзлени тенглешдирип къарасакъ, хан бла уста къартдагы адамлыкъ кыйматны даражасын ачыкъ кёрлюкбюз. Бу экиси кючлю контраст бла ишленгендиле. Къартны адамлыкъ кыйматы, усталыгы, жюрек халаллыгы ханны мурдарлыгын, эриусюзлюгюн, малкёзлюгюн, залимлигин, бютюн да ачыкъ кёрюрге болушады. Хандагы тапсызлыкъла да къарт устаны игилигин бютюн ачыкъ этип турадыла. Биз ханны бетсизлигин, мурдарлыгын поэманы ахыр кесе-

гинде кёребиз. Хан, айтханыча этип, алтын къала ишлетип, алтын гуллагъа салып, Бузжигитни асырайды. Къызда, атасындан тилеп, Бузжигитни къабырына барады, алтын гуллагъа жапланып, гылбыз-гылбыз болуп, ичинден жилай, жан береди. Жанлары саулукъдан экисин бирге къошулургъа, бир бирни табаргъа, насыплы болургъа къоймагъан эселе, ёлгенден сора аланы бир бирден айырыргъа кишини къолундан келмеди. Зулихат сюйгенинден айырылып жашагъандан эсе, ёлюмню сайлайды.

Кязим Мечиев Бузжигитни атасы бла ханны да контрастлы образларын ишлегенди. Уста къарт битеу хунерлигин, адамлыкъ къууатын, кючюн-къарыуун адам ючюн берген адамды. Тюз адамны къууандыргъан, аны жүрегин жапсаргъан, аны ючюн бир хайырлы иш этген ол адамны насыбын тергеген ёлчеудю. Урунууну ишлеуню, къурауну адамны баш борчуна санайды, ол хунер хунерни иесине да, ол ишлеген затланы кёрген эм хайырланганлагъа да эстетика зауукълукъну берирча урунууну излейди.

Биз, устала, дунягъа
Ишлер ючюн тууабыз.
Сууукъ, тилсиз ташланы
Биз жырлагъа бурабыз —

дейди. Ма, Кязим суратлагъан къартны адамлыкъ къыйматы.

Къолларыма къан угъай,
Тытырла жагъылдыла.
Юйлерим сахарымы
Айбатлыгъы болдула.

Хан а? Ханны къызы атасына былай дау этеди:

.....
Юйюнг да, арбазынг да
Боялгъанды къаннга.

Юйюнг къабырдан эрши
Кёрюнед манга энди.

.....

Башха сёз бла айтханда, аллай бояула ол эки адамны адамлыкъ къыйматларыны даражасын ачыкълайдыла. Огъурлу уста къарт тапсыз жашау ызда адамлыгъын

тас этмегенине аны хатасындан бир сабий да жилимагъанына ёхтемленеди. Хан а хатасы болмагъан акъыллы, асыл жашны ёлтюреди.

Хан кертиси бла да бетсизди, итди, адамлыкъ кыймат ол адамдагъы ырысхыгъа кёре тергеледи деп англагъанладанды. Аны кибикледен а не аманлыкъны сакъларгъа да боллугъун, ала этген палахлары ючюн кишиге жууап бермезликлерин Кязим унутмайды.

Поэманы баш геройлары — Бузжигит бла Зулихатны образларын терен ачар ючюн ол эки къарт адамны образларын поэт андан бергенди. Бузжигит къолу ишлей билмеген заты болмагъан уста, хунерли, ишге, мажарыугъа къаты, халалжюрек, акъыллы, сезимли жашды. Ол кеси не жарлы эсе да, аны ючюн уялмайды. Кеси къол кыйыны бла жашагъаны ючюн ёхтемленеди. Аны былхымында терсликни кёрюп болмау, тюзлюкге кертичилик, суюмекликге алдаусузлукъ, адамлыкъ кыйматны таза тутуу баш белгиледиле. Поэт бизге ол адамны образын лирикалы геройну сабыр хапарлау бла да, атасыны ол жашны юйретип адам этерге жарсып кюрешгени бла да, халкъны акъыл-эсин жюрютген акъыллы, халалжюрек къарт къатынны характеристикасы бла да, ол адамгъа ханны кёзю бла къарагъан хал бла да, суюген жюректни, къызы бушуулу къадарыны суратлауу бла да ишлейди. Бизге Бузжигитни жюрегиндеги къызыу сезимле кирити этилген кюбюрде ырысхыча ташада къалмайдыла. Автор геройну психологиясын да бералады. Бузжигит акъылсыз, керексиз отха секиргенледен туююлдю. Аны эсинден кесини жарлылыгъы, Зулихатны хан къызы болгъаны кетмей эсе да, ол кесини суюмеклигин унуталмайды. Ол былайда тенгсизликни эслерге да суюмейди. Суюмеклик аны борбайларына жайылып, ахыры бушуулу бошаллыгъын эслерге онг бермейди. Ол суюмеклик аны жашауун жарытып, суюмекликсиз жашауун татыуун ангыламаз чекге жетеди.

Алай, Бузжигит суюмекликге не кертичи эсе да, анысыз жашауун излемей эсе да, акъыллы, тюзлюкчю эсе да, кесини крти суюмеклиги ючюн керекли тириликде кюрешалмагъанын кёргюзтюр, аны ёлюмге бойсунуучулугъун терслеу керек болгъанын да поэт кёргюзтеди.

Къыз ханны къызы болгъаны себепли, жарсыу, ачыу этиу дегенни билмезге керек эди. Кесин кётюрюп, кишиге тенгсинмей, кючбюсюреу да болмайды. Кесини таза сую-

меклигин ёчюрюрге кюрешген, аны кирге малтагъан эски дунягъа къажар суюеледи.

Кесини ёз атасы — хан анга не жууукъ, не татлы кёрюнюп турса да, Зулихат аны мурдарлыгъын, аны бетсизлигин ийменмей бетине къарап арсарсыз айтады. Жандан суюгени Бузжигитге къабыр орнуна ханны къала ишлетгени бютюн да бетсизликни, бютюн да харамлыкъны, мурдарлыкъны жашырыргъа деп этилген дыгала болгъанын ол ахшы биледи.

Аны образы Кязимни поэмасында бек толу ачылгъан авторну уллу суюмеклиги бла жазылгъан образ болуп чыгъады. Ол образны ишлер ючюн поэт керти жашауну кесинден алынган кючлю суратлау мадарланы метафораланы, фольклор кюдретин, шаркъ поэтикаланы ызларын да сейирлик уста хайырланнганды. Мында гиперболола тенглешдириуле бек элпекдиле. Алай ол портретни эки уллу магъанасы барды: биринчиден кесини баш борчу — кызыны сифатын, экинчиден а ол Бузжигитни ангылауу аны (Бузжигитни) жүрек кызыулулугъун, психологиясын кёрюрге болушады. Мында аны кёзлери чолпаннга тенг боладыла. Жюрюую «журланы жүрюулери не» ушайды. «Хар атлагъан сайын, жер андан уялгъанча», «терекле, кырдыкла да ол кыызгъа баш ургъанча», аны кёрген къартла «жаш болгъанча», «ол болмаса дуняда кюн жарытмай къаллыкъча, кёгетле бишмезликча», «сабанла битмезликча», «шауданла да къурурукъча» деген тенглешдириуле ол кызыны сейирлик ариулулугъун ачыкъ кёрюрге алаамат онг бергендиле. Портретни ишленде, поэт контрастлы суратлау мадарын мардасыз тап хайырланнганды.

Орамда кёрген эди,
Бузжигит ариу кызыны.
Зындандан чыгъып, кёрген
Кибик кёк кырдык жазны.

Поэт кызыны образын къурагъанда, аны чырайы бла чекленип къалмайды. Аны жүрегин, психикасын ачады. Ол затлагъа кызыны сёз къатлауу, ич монологла, кючлю динамикалы диалогла (5,8-чи бёлюмледе кызыны ёз атасы бла драматизмни бийик даражасына жетген даулашы) анга шагъатдыла. Лирикалы геройну бирде сабыр, бирде бийик ауазлы хапарлауун поэт уста файдаланады. Артыгыракъ да, тойгъа келген кезиуюнде Зулихат бла

тойдагыыланы бир бирге соруу — жууап халда айтхан жырлары, бушуулу ийнарлары, термилиу тарыгыулары фольклордагы формаларына жангы туюрун, жангы магыана берип, тюз хайырланады.

Поэмада лирикалы геройну да кючлю образы барды. Ол болгъан ишлеге кенгден къарап, бош андан хапарлагъан тыш адамгъа ушамайды. Болгъан ишлеге тири къатышыучу, алагъа тюз багъа бичген, терсликни терслеген, тюзлюкню хорланмазын ачыкълагъан адамды. Лирикалы герой хапарлагъан заманда кимни юсюнден айта эсе да, аны кесине айланып, аны бла ушакъ этгенча, сиз быллай адамласыз, бу былхымыгъыз, халыгъыз тюздю, была уа терсдиле дегенча, хапар бардырады. Геройла анга тыш адамла туююлдюле. Ол да урунганланы бириди. Душманла да узакъдагы, тыш душманлача угъай, кесини душманларыча бериледиле. Нек десенг, халкъны душманы аны да жаууду.

Озгъан ёмюрню ахырында, жыйырманчы ёмюрню башында уллу революция кётюрюлюулени тауушлары тар тау ауузларына тыгъылып жашагъан Малкъаргъа жетедиле.

Аллай уллу ишле, кюзгъалыула, бай бла жарлыны бир бирге къажау сюелиулери Қязимча сезимли, акъылман, тюз бла терсни терк эслеген адамны сагъышландырмай, жууап излерге кюрешдирмей мадары жокъ эди. Алай Қязим эм аны кибикле урунганлагъа жакъ басханлыкъгъа, аланы къууанчларына къууанып, онгсузлукъларына жарсып, эс тапдырыгъа кюрешгенликге, муратларына жеталмай болгъандыла. Қязимни жамауат жашаугъа тири къатышханы, терен акъыллылыгы, политика сезимини жютюлюгю, художникни сезгинчилиги анга кёп затланы ангылатханды. Байла бла жарлылада ниет жууукълукъ не мурат бирлик жокъду, бир бирге жууукълашмазча, бир бирге ийлешмезча орталары алай жикленгенди дейди Қязимни фахмусу, аны поэзиясы. Малкъарда экономика тенгсизликни ачыкълагъан теориялы ишле жазмагъанлыкъгъа, Қязим кесини чыгъармаларында ол тенгсизлик урунганлагъа къаллай бир факъырлыкъ бергенин кёргюзтеди. Жангыз бир тау бийни былхымын, аны жашау халын суратлау бла битеу унукъдуруучу классланы бирге мушаш образларын берир ючюн Қязим кёп кыйын салгъанды.

Қязим Мечиевни озгъан ёмюрню ахырында бла юсю-

бюздеги ёмюрню ал жылларында жазгъан чыгъармаларыны хар тизгинлери халкъны къыйынлы жашаууну терен жарсыууну кючлю сезиминден толудула. Ол жыллада жазгъан чыгъармаларын къысха этерге, аз сёз бла кёпню ангылатыргъа, хар эштген, окъугъан адамны эсинден кетмез даражагъа жетдирир ючюн кёп къыйын салады. Тёрт тизгинден къуралгъан назмуланы элпек жазады: ол назмула магъана жаны бла нарт сёзлеге тенг болуп жюрюйдюле. Аны 1908 жылда жазылгъан:

Элибизге туман кирип келеди,
Буруулагъа, халжарлагъа киреди.
Азаплыкъ да алай келеди бизге,
Сормай-ормай киреди юйюбюзге —

деген къысха назмучугъунда болгъан магъананы, суратлау кючню да юслеринден айтыр кереклиси жокъду. Палах болсун, бушуу келсин деп, хатаны кеси башына ким излесин, туманны да киши келтиралмайды, не тыялмайды. Автор табигъатны бир суратын эсден кетмез кибик ишлейди да, сора кесини оюмун анга кёре ангылатады. Суратлауну ол ызын поэт кёп кере хайырланнганды. Ол дагъыда бир назмусунда:

Тик тауладан суула эншге кетелле,
Къыш къыямасы, сууугъу ётелле.
Алай кетмейди халкъымы къайгъысы,
Сау болмайын турад жүрек жарасы—

деп жазады.

Мында терен философиялы магъана барды. Табигъатда тюрленмеген зат жокъду. Мында кючлю контрастлы параллелизмни кёребиз. Къышны сууугъу, къыямасы кетип, орнуна жылы жаз, берекетли жай айлары келгенликге, халкъны къыйынлыгъы, азабы, мугурлукъ жашауу кетмейди, халкъны тёзюмю тауусулгъанды, деген кючлю ауаз бу назмуну хар тизгининде эштиледди. Дагъыда бир шагъат:

Палах тау тарлада жолну тынч табад,
Ажашмагъанлай, бизге келип къалад.
Насып къайда ажашып къалгъан болур,
Не къыйын, узакъ эди бизге жолу.

(1913 ж.)

Къыйындыла жоллары жерибизни,—
Насып ажашханды, табалмайд бизни,
Къурурукъ палах бир нек ажашмайды?
Элибизни тапмай бир нек къалмайды?!

(1913 ж.)

Къыйынлыкъ, жауун болуп, кёкден жауад,
Къар болуп, юй башларыбызны жабад,
Аллах, аллах! Кёрмеймисе тауланы,
Башларын къайгъы чал этгенд аланы.

Автор биринчи тёрт тизгинде палах бла насыпны бир бирине контраст этип берир ючюн, абстракциялы магъаналагъа жаны болгъан затлагъача къарайды. «Палах тау тарлада жолну тынч табад, ажашмагъанлай, бизге келип къалад» дегенни эштген адам баш эркинликни болмагъанын, къарангылыкъча, бушууча затланы кёплюгюн билдиргенин уста ангылайды. Эркинликге чыгъалмай, кюрешген халкъны жашауунда палах чомарт болгъанын да кёреди. Палах таулуланы терк тапханын айтханча, насып а таулу юйлеге жууукълашмагъанын билдиреди. Экинчи тёрт тизгиндеги «Къыйындыла жоллары жерибизни, насып ажашханды, табалмайд бизни, къурукъ палах а бир нек ажашмайды? Элибизни бир нек тапмай къалмайды?» дегенинде да кючлю контрастлы берилгенди. Халкъгъа тюшген палах нечик керти эсе, аланы назмуда берилген суратлары да аныча кертидиле, жашаулудула. Ючюнчю назмусунда да къыйынлыкъны, жауун болуп, кёкден жаугъанын, къар болуп, юй башланы жапханын айта, ол метафоралы кючлю образ ишлейди. Ол халгъа тёзюп тургъан аллахха дау этип, ачы сёлешеди — халкъгъа ол къыйынлыкъны берген жашауызгъа да, ол жашау ызны иелери болгъан тау бийлеге, байлагъа ит налатын берген кючлю ауаз барды. Алай ол кючлю ауаз терен бушуулуду, къайгъылы ауазды. Бирде уа поэт:

Сакъ жауунла гюрюлдешип жетелле,
Орамланы кирин жуууп кетелле,—

деп, халкъгъа келген къыйынлыкъ не уллу эсе да, ол, эртде, кеч болса да, кетмей турмаз деген затха ийнанганча жаза башлайды. Ол эки тизгин табигъатдагъы тюрлениулени юсюнден айтылгъанлыкъгъа, халкъны жашауунда да алай болмай мадары жокъду, халкъны къайнагъан кючю артыкълыкъны тюр тамыры бла къурутур деген ийнаныуна поэт окъуучуну да ийнандырыргъа кюрешеди. Алай ол сагъатдан, халкъдагъы жашауну болуму эсине тюшюп, поэт назмуну интонациясын да, пафосун да, магъанасын да тюрлендирип, «Не этсинле таудан келген жауунла, халкъны къайгъысын жууалмайды—

да ала!» —деп урунганланы кыйынлыкларына асыры
не этерин билмегенден кыйгыгыга кылады. Халкыбыз-
ны ашаргыга ашы, кьерге кийими, эркин атларгыга, солур-
гыга азатлыгы болмагынына, жахиллигине ичден кюе,
терен сагыш этеди да, сора:

Кечеги кыар ожагымдан жауады,
Кыара кыйгыгы эшигими кыагыады.
Кыйгыгы! Бизден сора жер тапмаймыса?
Не кыйда да былай айланамыса? —

деп поэт урунганлагыга кыйда да кюн болмагынына
жарсыйды. Жашаудагыгы тенгсизлик кетгинчи, халкыла-
гыга насып келмезин ол уста биледи. Тюзлюкню, адам-
лыкны махтагынды. Алай адам тюзюп болмаз кибик
ишлеге халкыны тынгылап тургынына таза да ачыула-
нып жазгынды.

Берюле чапхан сюрюуча,
Жашайбыз биз кыоркыга, юрке,
Башха болмайын ушайбыз
Иесиз кыалгыан сюрюуге —

деп поэт унукыдуруучуланы жыртыгыч берюлеге тенгеш-
диреди. Алай кыара халкылагыга айланып айтханында уа:
сиз адамла болгыаныгызыны унутмагыыз, кюрешигиз, эр-
кинлигигизни алыргыга кюрешигиз деген акылы сезиледи.

Кязим, ачы сезню кеп айтханса сен,
Кеп чамланганса, кеп жарсыгыанса сен,
Берюден толу жерде ачы сезсюз
Кыалай чыдайкык, кыалай жашайкык биз?! —

деп, дагыда бир назмусунда ачыуланып жазады. Мын-
да кыйналгыан халкыны азабын селейтир онг тапмай,
тенгсизлик жашаугыга кыаргыгыш айтхан, не этерге бил-
мей кюрешген поэтни бушуулу ауазы ачык эштиледи.

Поэт тыш кыраллада айланып башха халкыланы
кыйынлы жашауларын керюп, кыйтып келгенден со-
ра Малкыардагыгы халны бютюн да осал болгыанын толу
ангылайды. Ол болумну ачык суратын бютюн да терен
суратлайды. Кязим кыалайда да айлансын, не иш да эт-
син, кыаллай чыгыармала да жазсын, ол урунганланы
жарсыуларыны, насыпларыны кыйгыгысындан уллугыга
бир ишни да санамагынды. Не да этип, халкыны азат-
лауну жолун излейди, жолну кыйдагыгысын табалмай
ачыу этеди.

Аны Шаркъ кыралладан кыайтхандан сора жазгъан сейирлик тёрт тизгинлерини тыш формалары да, ич магъаналары да халкъны жашауун ачыкъ суратлауда, аны кёзюн ачыуда мардасыз уллу хайырлары болгъанды.

Ол 1912 жылда:

Бююн Сюйюнш улу жарлы Ахматны
Мужура бла уруп, башын жаргъанды.
Мени жүрегимде да ол мужура
Ёмюрге сау болмаз жара салгъанды! —

деп жазгъанды.

Сюйюншлары Малкъарда белгили, бетсиз бийле болгъандыла. Аланы этген артыкълыкъларын поэт кесине этилген сунады. Бу назмуда поэтни жарлыла бла ниет жууукълугъун кёребиз. Ол артыкълыкъ къачаннга дери созуллукъду деп тынгысыз болады. Алай халкъ эртде, кеч болса да азатлыкъгъа чыгъарлыгъына, хал таплыкъ жанына тюрленирлигине Кязимни умуту ёчюлмей, тиргизилгенлей тургъанды. Аны юсюнден:

Кыйынлыкъгъа, зорлукъгъа чамлана,
Жашайбыз жүрегибиз отда жана.
Ишлеп, къол кыйыныбызны ашарбыз,
Иги умутну юзмейин жашарбыз!

(1914).

Боранла уралла, къарла жауалла.
Таула барына да чыдап туралла.
Кыйынлы халкъым, сен да алай чыда,
Барына да, кыйынлыкъ кёп дуняда!

деген алаамат тизгинлени жазгъанды. Автор мында жалгъан алдаулу умутну къозгъамайды, керексиз тёзюмлю болургъа чакъырмайды. Жашаудан тюнгюлюп, кыйынлыкъгъа хорлатып, кюрешден къачмагъыз деген кючлю чакъырыу ауаз барды.

Поэт жарлы халкъны жашауунда кыйынлыкъны не терен ачып кёргюзтсе да, палахла аны не мудах этселе да, ол жашаудан умутун юзмейди. Келлик кюнню насыплы боллугъуна терен ийнаныуу кючлюдю. Урунган халкъны ол халдан чыкъмай мадары болмазына ийнанады.

Ёмюрлюк чарыкъла этип,
Биз насыплы кийсек эди,
Биз къанатлы атны табып,
Насыпха жетдирсе эди!

Ёмюрлюк чарыкъла этер
Кибик, тери къайдан чыгъар?
Насыпха элтир къанатлы
Атны да бизге ким табар?..

Бу тизгинледе халкъны инжилиуюне жарсыу да, насып къачан келликди деп ашыгъыу да, аны келтирлик жигитлени кёрюр умут да биригип, кючлю образ ишленгенди. «Ёмюрлюк чарыкъла», «Насыплы кийиу», «Къанатлы ата ха миниу», «Насыпха жетиу» — быланы барысы да кючлю образладыла. Суратла ишлегенде, метафораланы къалай уста хайырлана билгенин поэт бу къысха назмучукъда туура этгенди. Бу назмуда поэт сёзлени тюз магъаналарын да, жаз тилде айтылгъан метафоралы магъаналарын тенг файдаланады. Аны юсюне автор образлы сёзлени малкъар халкъны жашаууна тийишли сёзлени хайырланады. Назмуну магъанасы уа халкъны азатлыкъгъа элтирик жолну ашыгъышлы кюсеудю. «Къанатлы ата» да, «Ёмюрлюк чарыкъла» да, халкъны мураты да, фантазиясы да, анга барыргъа итиниую кёргюзтедиле. Назмуда бийик кётюрюлююу ауаз кючлюдю. Ахыр төрт тизгинде поэт умутлары къанатланып, кёкде айланганланы терен сагъышландырып, жашауну кюйсюз кертилигине тюшюреди. Урунганла кеслери кюрешмесе, алагъа «Ёмюрлюк чарыкъла» да, «Къанатлы ата» да киши бермезин, тилеклерин, умутларын хар ким кеси, халкъ бла биригип, жашауда болдурмаса, аланы насыпха элтирик кюч болмагъанын айтады. Қязим Мечиев революциягъа дери тенгсизлик жашауну ачы кертилигин берир ючюн суратлау сёзю онгларын уста хайырланганды, ассоциациялы сезимни кючлю къозгъарча ачыкъ суратны ишлерге, болумну контрастлы этерге бек суйгенди. Хар төрт тизгинни ал эки тизгининде окъуучугъа ангылатыргъа суйген ниетин ангылатыргъа, окъуучуну не да тынгылагъан адамны хазырлар ючюн, аны эсин башха затлагъа чачмай, баш магъана тюшерик, бек керекли жерге бурурча, сезимни сагъайтып, тынгысызландырып сакъларча, окъугъанны психология халына жууап берлик ассоциацияны тиргизирча не табигъатдагъы тюрлениулени, не да андагъы тюрлю болумланы, хайыуанланы, жанууарланы суратларын ишлеп, сора кеси суратларгъа мурат этген затны кёргюзтюп, параллелизмни бардырады. Автор аллай жерледе оюмну керексиз жаймайды, артыкъ сёзге жол бермейди. Чыгъармаланы хар кесеклери,

хар тизгинлери, хар сёзлери уста адам ишлеген хунагъа алакат жарашхан ташлагъа ушайдыла.

Поэтни алай жазылгъан алакат чыгъармаларына «Къар кюн арбазыбызда къоннган чыпчыкъгъа», «Парий-им», «Жауур эшекге», «Суу бойнунда жангыз талчыкъгъа айтылгъан назму» дегенчаларын къошаргъа боллукъбуз. Ол назмула ачхан проблемала жамауат магъанасы болгъан затладыла, оюмлары теренди, суратлау къолайлары, поэтика къыйматлары сейирликди. Назмуланы атлары башха тюрлю болгъанлыкъгъа, ритмалары, интонациялары, кёргюзтген затлары да башха-башха болгъанлыкъгъа, ол чыгъармалада ич жууукълукъ барды. Аланы барысында да поэт жаз тил бла халкъны къыйынлы жашауун эм ол халгъа кесини жюреги къыйналгъанын жазады. «Къар кюн арбазыбызда къоннган чыпчыкъгъа» деген назмуну поэт 1907 жылда биринчи орус революция хорланып, патчахлыкъ реакция къан эмген, азатлыкъ деп аууз ачаргъа эркинлик болмагъан ачы, кюйсюз жыллада жазгъанды. Ол назмуну окъугъан адам Кязим бир заманда кёргюзтюрге кюрешген ниетин, оюмун жалангач, такъыр халда учхара хапарлап къоймагъанын, суратлай тургъан затыны магъанасына кёре, форма тапханын кёрлюкдю.

Автор бу назмуда къыш къыямасыны ачы сууугъун, ол сууукъ кюн мугурайып, къабыша тургъан чыпчыкъны суратлайды. Бу назмуда поэт бир жанындан уста художник, экинчи жанындан а терен оюмлу философ болгъанын туура этгенди. Автор назмуда жалан да къыш кюн сууукъдан бугъар жер тапмай, мугурайгъан чыпчыкъны халын кёргюзтюп къойса да, окъугъанны ыразы эталдыкъ эди. Алай ол затла назмуну тыш магъанасыдыла. Кязим туугъан жерни не бек суйюп суратын ишлесе да, къыш кюн мугурайгъан чыпчыкълагъа не бек жарсыса да, сагъышны уа жарлы таулуланы къарыусуз жашауларыны юсюнден этеди.

Жарлы чыпчыкъ, бу къар кюн
Къабышырса арбазда.
Жылы тыгъырыкъ, аш да,
Жокъмуд санга дунияда?

Жарлы чыпчыкъ, къыш къыртчин
Сени юшютюп къояр.
Сенлай жарлы бу къар кюн
Къайда жылыныр, тояр?

Бизде да сени кибик,
Жарлы адам кѣп барды.
Жарлы адамлагъа да
Дунья сууукъду, тарды.

Чыпчыкъны къарыусузлугъу не уллу эсе да, жарлыла-
ны жашаулары андан да аманды. Не ючюн десенг, къа-
натлы бир да къуруса да, кеси башына эркинди. Къай-
ры суйсе, ары учады. Адамлада уа аллай баш эркинлик
окъуна жокъду.

Къарыусузну жашауу
Къыйынды бу дуняда,—
Душманы кѣп болады
Чач тюгюнден башында.

Маркс бла Энгельс «Коммунист партияны манифести» де-
ген тауушлукъ ишлеринде буржуйланы, «Коммунистле
Ата журтну алышындырыргъа кюрешедиле» деген ма-
гъанасыз дауларына жууап бере: «Ишчиледе Ата журт
жокъду. Болмагъан затны аладан сыйырыргъа боллукъ
туйюлдю» деп ачыкъ жууап бергендиле. Кязимни ху-
дожник сезими жашау ызны ол тенгсизлик халы тургъан
къадарда урунганла жашауну иеси болгъан угъай,
жарлылыкъдан, къарауашлыкъдан къутулаллыкъ туй-
юлдюле деген оюмгъа келтиреди. Аны назмулары окъуу-
чугъа да ол болумну юсюнден сагъыш этдиредиле. Кязим
Мечиев 1902 жылда жазгъан бир назмусунда «Арбазы-
ма къоннган чорбат чыпчыгъы, санга къарап турама, юй-
ден чыгъып, ач болсанг да, унугъуулукъ кѣрмейсе, дуня-
да къул, бий дегенни билмейсе» — деп терен ачыулу са-
гъыш этеди. Поэт кесини аллай назмуларында бир затха
да зараны тиймеген жууаш чыпчыкъны суратлай, аны
бла уа кечеси-кюню да иш ауарасында озгъан, ишлеген
къыйынын алалмагъан, ариу сѣз эштмеген, хар затны
да халал къол къыйыны бла болдургъан сабыр, тѣзюмлю
адамланы сыфатларын береди. Алай, урунганла, къой
нузундан чѣп юзмеген «жууашла» боллукъларын суй-
мейди. Артыкълыкъгъа, унугъуугъа мардасыз тѣзюу жи-
гитлик туйюлдю, дейди поэт. Аны назмуларына ол ке-
лиудеги жашау кертилик асыры терен синггенден аланы
суратлау кереклери символикалы параллелизмли, ассо-
циациялы болгъанлары себепли, окъуучу биз башда айт-
хан акъылгъа келмей мадары жокъду.

Кязим кеси кѣргюзтюрге деп сайлагъан затланы эс-

ден кетмез сыфатларын ишлей, аланы кылыкъларын, тюрсюнлерин тюз суратлай, жашауда орунларын эм магъаналарын кысха, толу кёргюзтеди. Ол чыгъармаларында биз айтхан затладан башха жукъну кёргюзтюню ойламай, назмула тутхан кыйматны ала бла чеклегенде окъуна, аланы эстетика кыйматлары уллу эди. Алай Кязимни назмуларыны магъаналары андан теренди, кенгди. Жаныуарланы, хайыуанланы, къанатлыланы юсюнден жаза туруп да, ол кезиудеги жашауда болгъан чюйрелик-лени терен ачаргъа керегин унутмайды. Кязим поэзиягъа уллу магъана берген поэт болгъанды. Ол себепден хар назмусун жазгъанда, халкъны акъылын, эсин уятыргъа, болумну терен ангылар ючюн сезимни кюзгъаргъа деп жазгъанды. Аны жалчытыр ючюн суратлау мадарланы кеп тюрлюсюн хайырланганды. Назмуланы башхалыкъларына кёре, аланы интонацияларын стиллерин, ритмаларын да тюрлендире баргъанды.

Кязимни «Суу бойнунда жангыз талчыкыгъа айтылгъан назмусуну» ауазы жүрек жарсыулу жумушакъ лирика халда келе келеди да, кульминациясына жетгенде, ауазны бийиклиги кетюрюлюп, магъананы ауурлугъу бютюн сезиледи.

Суу бойнунда ариу чакъдынг,
Сен Кязимни кыуандырдынг,
Кишиулериң жумушакъла,
Кёзню жапсаралла ала,—

деген тизгинледе табигъатда айбатлыкъны кючлю сезген, къатылыкъны, зорлукъну кёрюп болмагъан жүрекни тебиуюн кёребиз. Ол лирика башлануу окъуучуну да лирикалы оюмгъа элтеди. Алай дунияда ол айбатлыкъны малтаргъа, эзерге, ууатыргъа, кирге булгъаргъа кюрешген кючле да кепдюле. Адамны адам кыйнау, эзиу кетгинчи, бирле ишлеп, экинчилери уа аланы халал кючлеринден зауукъланып жашау кетгинчи, жашауда айбатлыкъ, назиклик да кёзге кёрюнмейдиле. Урунган адамла ол айбатлыкъдан зауукъланыргъа онг табарыкъ туююдюле демеклик назмуну пафосуду. Тал терек чагыууну, кегериуюну, жаз келгенде жангырыуну белгисича бериледи. Назмуну учунуун ачарыкъ баш магъана, авторну муратын жыйышдыргъан кульминация ахыр строфагъа бош тюшмейди. Ол строфада назмуну интонациясыны башындан келген терклиги суху тюрленеди. Са-

быр хапарлагъан лирикалы ауаз бийик патетикагъа дери кётирюледди.

Биз жашагъан дуня кюйсюзд,
Кёп жан жоюлад кезиусюз.
Сакъ бол, тау суу бойнунда тал,
Ес, чакъ, къууан, хайда сау къал,—

деп асыры жумушакъ болуп, сабырлыкъгъа женгдирип, тынгылап турсанг — не палах да сени басынчакълар деп айтады. Автор «Суу бойнунда жангыз талчыкъгъа айтылгъан назмусунда» апострофаны (жансыз затны жаны бар затча, жокъну уа барча этиу) онгларын мардасыз уста хайырланганды. Поэт бош жаны бар затха сёлешгенча этип кёймай, кертиси бла да жан салады. Жюрегинде болгъан жарсыуну, бушууну, сагъышларын, татлы тенгине айтханча, тал терекге айтады. Алай авторну ол хапары кеси кесине мур-мур этген адамны тереклеге айланып мурулдагъаны туююлдю, жашаудагъы кюйсюзлюклени юсюнден акъылман поэтни сагъышлы монологуду. Малкъар литературада жаныуарланы, хайыуанланы юсюнден жазылгъан чыгъармаланы ичинде Кязимни «Парийим» деген чыгъармасына жетген жокъду. Есенинни итни юсюнден назмулары бла Тургеневни «Мумусундача» Мечиевни биз айта тургъан назмусунда да сезимни кючлюлюгю, жашау кертиликни терен эм уста суратланыуу харкимни да сейирсиндирликди. Мында да Кязим апострофаны мадарларын билгичлик бла хайырланып, ит адамны тилин ангылагъанча, анга хапар айтдырып, жашауну юсюнден къайгъырыулу сагъышланады. Кёбюсюнде адамланы хапарына тынгыласанг, ким суюк атса, анга къуйрукъ булгъагъан итге төреди, итге ышанырча туююлдю, ол сатлыкъды деген акъыл кёп жайылады. Аман, хыйлачы, терсни-тюзю, ахшылыкъны билмегенлеге, адамлыгъы болмагъанлагъа, «ит кибик» деген адетди. Алай ол акъыл терс болгъанын поэт суратлауну кючю бла ачады. Итни сатлыкъ угъай, ышангылылыгъын, кесине этилген не аз ахшылыкъны да унутмагъанын, харамлыкъ, къуртхалыкъ дегенни билмегенин, ачыулануу, къууануу, мудахланыу деген затла адамда да итде да башха тюрлю болгъанлыкъгъа, ол затладан итле да къуру туююлдюле демекликни назму кючлю ангылатады. Ит иесин сатмагъанлай, анга кертичилей тургъанын кёргюзтюу назмуну баш борчларынданды. Бу чыгъарма-

да поэт эки образны суратлайды, аланы былхымларын, бир бирге къаллай халлары болгъанын, жашауда къыйматларын эм тутхан орунларын кѳргюзтеди.

Чыгъарманы ауазы, андагъы атмосфера, хар штрих, деталь ол халкъ къанын эмгенле лирикалы геройну къанлы жаулары болгъанларын кючлю сездиредиле. Аны итге къарап, «Жауларыма юресе сен!» деп сѳзню жалан кесини энчи душманына айтмайды. Сѳз битеу халкъны жауларына айтылады. Назмуда «Зорчуладан игисе сен» дегени аманлыкъчы адамгъа «ит кибиксе» деп айтычулары терс болгъанын ачады. Аманлыкъчылагъа кечгинлик да, ахшылыкъ да тийишсизди. Кеслерини халал къол къыйындары бла ишлеген, аманны кебинден жашагъан урунганлагъа унукъдуруучула «итле» деп, не бек хыликгя этерге кюрешселе да, халкъны багъасын тюшюраллыкъ туююлдюле. Урунган халкъгъа итледен эсе унукъдургъанла узакъдыла деген магъана назмуну баш пафосуду. Ёмюрюнде тау бийлеге, байлагъа жараулу жангыз тизгин жаз магъан Кязим итни юсюнден:

Бий туююлдю сени иенг,
Назмучуду, сени туюмейд,
Къызгъанмай ашынгы беред,
Темирчиди, сени сюед,—

деп жазады. Шаркъ классиклени поэзияларында ышангылы итни юсюнден кѳп жазылгъанды. Сѳз ючюн Алишер Навоини «Лейля бла Межнун» атлы поэмасында Межнун Лейляны чексиз суююп, муратына жеталмай, хайран болуп, къум аулакъларында тентиреп айланганында, суюмеклик тарыгъыуларын итге айтады. Ол итни Межнун бек сюеди, нек дегенде, ол да Лейля жашагъан тийреде жашагъанды. Межнун ит бла ушакъ этгенча, Кязимни лирика герою да итге халкъны къыйынлы жашаууну хапарын айтады.

Тюзлюк бла терсликни, адамлыкъ бла адамсызлыкъны, акъ бла къараны хар ким да, хар заманда да бирча ангылап келмегенлерин Кязим Мечиевни эшекни юсюнден жазылгъан назмусу алаамат кѳргюзтеди. Диалектика материализмни Кязим окъумагъан эсе да, жашаууну терен ангылагъанын билебиз. Аны табигъат материализми, суратчы сезгичлиги, акъылманлыгъы тюзлюк бла терсликни хар класс башха тюрлю ангылагъанын поэтге билдиргенди. Таулу жашауунда (сѳз революциягъа дери

заманны юсюнден барады) эшексиз болалмагъанды. Отунун, биченин, кюз тирлигин да асламына аны бла ташыгъанды. Не къыш, не жаз демей ишлетгенлей тургъанды, мал орунну бек осалы анга жетгенди. Алай юй хайыуанланы барындан да аны сыйсыз кёрюп, ыспассыз этгенле да кёп болгъандыла. Кязим, терен сагъыш этип, назмусунда:

Эшекни кючю халал,
Сютю харам дейдиле.
Сен жарлыны жегелле,
Сора тутуп тюелле!

Сенсиз да болмайдыла
Журтубузда таулула,
Аманнга «Эшек кибик»
Деп къоядыла ала —

деп андан жазады. Андан ары таш тыгъырыкълы тау элдеде аманны кебинден жашагъан таулуну жашауунда эшек бек хайырлы хайыуан болгъанын ангылатады. Автор бош кёрюнген затдан поэзиялы сурат ишлеп, терен магъана чыгъарады. Адам адамны жекген, бирле урунуп болдургъан ырысхыны башхала ууучлап, байлыкъгъа батып, ол хар нени да болдургъанла уа ырысхыдан, насыпдан юлюшсюз къалыуну тюзге санагъан жашау ыз социальна халны кертилиги болгъан заманда байланы, бийлени урунганлагъа бийикден сыйсыз этип къарау кетерик туююлдю деп поэтни назмусун биз алай ангылайбыз. Поэтни назмуда айтханы «жашауда хар кимни да адамлыкъ даражасы аны жашаууна кёре угъай, адамлыкъ кыйматына кёре болургъа керекди демекликди. Ол акъылны биз Кязимни башха чыгъармаларында да кёргенбиз. Байла, бийле, эфендиле, патчахны кьуллукъчулары халкъны кьол кыйынын ашап, эркин кыймылдаргъа кьоймай, аланы адамлыкъ кыйматларын сыйсыз этип жашагъанларын поэт уста билип болгъанды. Ол заманда жашауну иелери, жарлы халкъны байлагъа малча ишлеп тургъандан башха бир затха жарарыкъ сунмагъандыла. Кязимни назмулары ол ётюрюкню туурагъа чыгъарадыла. «Махтанчакъ бий улуна» деген назмусунда:

Бийикден къарайса сен,
Ненге махтанаса сен?
Киши кыйынын ашап,
Келесиз дайым жашап, —

деп, дуняда байлыкъдан сора ала жаратхан зат болмагъанын, кеслери хыликгя этген урунганланы кыйынылары бла жашагъанларын сездиреди. Алай адамлыкъ, сый, намыс, жангы башламчылыкъ да жарлы халкъдады. Аны себепли ол кесини ёхтемлигин малтатмазгъа керек болгъанын айтады.

Тенг бол деп тилемейме,
Жалынсанг да тенг болмам.
Мен, бир сёзюмю берип,
Сау тукъумунгу алмам!

Кязим эски жашауну, терсликни ёкюллерини поэти болмай, урунганланы жарсыуларын, кьууанчларын суратлагъан назмучу болгъанына ёхтемленеди.

Кязим Мечиевни поэзиясыны алаамат белгилеринден бири — поэтни ёз жашаууду. Аны лирика жигити бла кесини жашауу бир бирге синггенлей келедиле. Аны чыгъармаларында кесини юсюнден айтылгъан хапар халкъны юсюнден айтылады, халкъны юсюнден айтылгъан сёз а аны кесини юсюнден айтылады деп ангыларгъа керекди. Поэтни къадары халкъны къадары бла аллай бир къаты байланыпды. Бир-бир чыгъармаларын «Муну айтхан акъсакъ Кязим» — деп башлагъан не да бошагъан анга тёре болгъанды. Алай «Муну айтхан акъсакъ Кязим» деген сёз халкъгъа кьайгьырмагъан, бош кенгден къарагъан адамны сёзю туююлдю. Халкъны кьууанчына кьууанып, ачыууна кюйген, халкъ бла бирге жашагъан адамны жүрек жарсыууду. Ол кесини этген ишин, жарсыуун, кьууанчын халкъдан айырмайды.

Назмула жазама, темир туюме,
Экиси да халкъгъа жарарла, дейме.
Бир бийден халкъгъа бир балта игиди,
Кязим аны энди иги биледи, —

дейди поэт бир сейирлик, терен философиялы назмусунда.

Кязим Мечиев жарлыла бла байланы арасында чюйреликни кёргюзтюуню бир заманда да унутмагъанды. Ол ишлемей ашагъанны кёрюп болмагъанды, жарлылагъа жакъ басханды, жашауну тутуругъу да, аны тюзетирик да халкъды деп аны юсюнден кёп жазгъанды.

Малкъар халкъны революциягъа дери жашауун Кязимни «Жаралы жугьутур» деген поэмасындача терен суратлагъан чыгъармала бизде жокъдула. Заманны му-

хурун, ауазын, миллет кюйню берирге усталыгъы, даулашны бош затланы юсюнден къурагъанча кёрюннгеликге, аны социальна конфликтге дери ёсдюргени, урунганлагъа жакъ басыну кючлюлюгю, суратлау мадарланы уста хайырланыуу, тилни сейирлиги дегенча затла ол поэманы ёлюмсюз чыгъармалагъа кьошхандыла.

«Жаралы жугъутур» кючлю драматизмде жазылгъан лиро-эпикалы поэмады. Поэмада автор уллу историялы магъаналары болгъан затланы юслеринден айтып, халкъны жашуун алай кёргюзтюрге кюрешмейди, ол аны кесини къл кыйыны бла жашагъан таулу мараучуну жашауу бла кёргюзтеди.

Поэманы биринчи кесеги экспозиция халда берилип, поэт ол чыгъарманы нек жазгъанын окъуучулагъа ангылатады. «Барыбыз да билебиз жашауну кыйынын, тарын, жаралы жугъутурну айтайым мен хапарын» — деп башлагъанда окъуна, окъуучуну эсин халкъны кыйын жашауундан айтыллыкъ хапаргъа буруп, жаралы жугъутурну халын кёргюзте эсем да, сёз адамланы жашауларыны юсюнден болгъанын унутмазгъа керекди дегенча этеди. Поэманы экспозициясында окъуна биз поэтни халкъ жанлы болгъанын, халкъны бушуулу къадары аны ёз къайгъысын унутдургъанын кёребиз. Автор ол кезиудеги жашау халны тарлыгъы урунганлагъа не жер, не суу, не байлыкъ кёймагъанын, сыйырыгъа къарыулары жетмесе да, жарлы халкъ солугъан хауаны да ууландыргъанларын айтады, урунганла алай жашаугъа тёзгенлерине ачууланып, халны тюрлендирирге нек кюрешмейдиле деп тырман этеди. Поэт тырман этгенлей кёймай, ол тёзюм, кеслерини жашау халларына сансыз къарау къайдан чыкъгъанын излеп табаргъа кюрешеди да, ол затны халкъны къарангылыгъындан, жахиллигинден кёреди. Кязим былайда окъууну, билим алынуу уллу магъанасы болгъанын айта, халкъны жарыкъландырыучуладан бири болгъанын кёргюзтеди. Алай адамла окъусала, халкъгъа билим кенг жайылса, халкъны унукъдуруп келгенле кеслерини терсликлерин ангыларла, тюзелирле, халкъгъа жер да, суу да, мал да, эркинлик да берирле деген жалгъан умутну кёозгъаудан Кязим кенгдеди. Аны акъылына кёре, халкъ къарангыды, жахилди, аны хатасындан кесини онгсузлугъун къайдан чыкъгъанын ангылаялмайды, терсликлени кёралмайды, ислам динни бла патчахлыкъны идеологиясыны ётюрюк-

люклерин билялмайды. «Хар заманда да хал алай болгъанды, «хар не да аллахны буйругъуна» кёре боллукъду» деген затха ийнанады. Поэт халкъгъа жахилликни чарсындан чыгъар жол излегиз деп кюрешеди. Поэманы аллында поэт жашау кыйыңлыкъны айта, бай-бийлени артыкълыкъларын кёргюзте, кеси ангылагъан халда унугъууну себебин ача келеди да, тюзлюкню хорларыгъына терен ийнанганын билдиреди. Адамлада жарыкълыкъгъа итиниуню, азатлыкъгъа таукеллениуню кёргюзте, аланы жүреклеринде жырны сыйырыгъа, ёчюрюрге къолундан келлик киши жокъду, дейди. Алай поэт поэманы ал кесегинде ол затланы ачыкъ суратламай, артда айтыллыкъ затланы поэманы къалгъан кесеклеринде толу суратлагъанды. Поэманы экинчи кесегинде Қязим шош, чакъгъан ариу табигъатда бир затха да зараны тиймей, рахатлыкъда отлай, кийик сюрюуге да къалауурлукъ эте тургъан, эркин айланыргъа суйген ёхтем жугъутурну суратлайды. Былайда чыгъарманы ауазы жумушакъ халдады. Гелеу кырдыклы, таза, кирсиз сууукъ шаудан сууу, бай чакъгъан тереклери кёп болгъан, тёпелери агъаргъан бийик таула къуршалагъан жерде зауукълу отлагъан кийикле бир бири бла сейирлик гармония къурайдыла. Тёгерек аллай бир ырахатлыкъгъа, зауукълукъгъа бёленипди, ол гармонияны, шошлукъну, тынчлыкъны бузарыкъ кюч жокъчады. Поэт туугъан жерни суратын ишлерге нечик уста болгъанын эм туугъан жерни ол къалай къаты суйгенин поэманы биз айта тургъан кесеги толу ангылатады. Алай поэманы ол кесегин окъуй башлагъанлай окъуна, жүрекде тынгысызлыкъны оту тиргизиледи, адам не зат эсе да бир жарсыулу иш боллукъду деп сагъаяды. Поэманы ол кесеги дагъыда бир жаны бла сейирсиндиреди.

Қязим Мечиев кесини «Жаралы жугъутургъа» дери жазгъан чыгъармаларында окъуна, жашауда терслик, кюйсюзлюк алай кючлю болуп тургъанлай, дуняда бир жарсыу да, къайгъы-бушуу да болмагъанча, адамны сезимин жукълатхан, жалгъан ырахатлыкъгъа бёлеген чыгъарма жазмагъанды. Ол жыллада жазылгъан чыгъармаларыны къауумуна поэт «Къара кюнле» деп бош атамагъанды. Зауукълукъну ётюрюк суратын ишлеп, керексиз умутлу этдиргенден эсе, жашау кертиликни ачылыгъын айтып, адамланы уятыргъа, кёз ачдырыргъа кюрешгенди. Ишни бу жанын алып къарагъанда, Қязимни

эстетикалы жолу орус халкыны айтхылык демократ-критиги Писаревни жолуна ушайды... Поэманы экинчи кесегинде уа Кязим кесини ёз жашауун суратлау кылыгынын унутханча, туугъан жерни сейирлик суратын ишлейди. Алай баш жанында айтып озгъаныбызча, жүрекде кёзгъалгъан тынгысызлык, сагъайыу тынчлык бермей, бу суратдагы гармония зауукъланыу, ырахат тюшде кёрюннгенча болуп, жукъудан уянганлай, кёз аллында тургъан затла тас болуп кълаллыкча кёрюнеди.

Ол шошлук алдаулу шошлук болгъанын, халал хайыуанланы палах хар мюйюшден марарыгынын сезип, окъуучу сагъайып сакълайды. Ол сагъайыуну, тынгысызлыкны сезими жүрекке тынчлык бермегени бош болмагъанын поэт хапарлауну магъанасын да, интонациясын да терк тюрлендириу бла кёргюзтеди:

Алайлай бирси бетден
Ачы шкок атылды.
Сюрюу кълачды. Жугъутур
Жаралы болуп кълалды!

Хатасыз жугъутургъа тийген окъ, аны къланын тегюп, ауур жаралы этгенликке, ол бутун да сюйреп кълачады. Окъ жугъутурну эркинлигин, аны азатлыкгъа термилиуюн хорлаялмайды. Поэт ол жугъутургъа этилинген артыкълыкны айта, кесини уллу гуманист болгъанын, огъурлулугъун, терсликке кължаулугъун кёргюзтеди...

Андан ары поэманы ючюнчю кесегинде кёргюзтюллюк ишле суратлана башлайдыла. Поэманы баш герою — жарлы уучу Хашим кёз туурагъа чыгъады. Ол кюнню кюн узунуна таулада айлана, тапса кийик ёлтюре, юйдегисин аманны кебинден кечиндиреди. Ол табигъатны, хайыуанланы да бек сюйюп, кийиклеге эригенликке, жашау этерге аны башха онгу жокъду. Хашим, кече ортада туруп, уугъа кетсе, ол андан кълйтхынчы, атабыз кийик ёлтюрюп келликди деп, сабийлери аны аллына къларгъанлай турадыла. Хар кълачан да ууда айланган Хашимни жүрегинде дайым бир кюреш баргъанлай турады: огъурлу, субай кийиклеге жазыксыныу бла сабийле таудан кийик атмай кълйтсам, ачдан кълырыллыкдыла деген жарсыуну кюрешлери. Жүрегинде аллай кюреш баргъан бир кезиуде, тауда айлана барып, Хашим акъсакъ жугъутурну кёреди да, «Аллах сабийлеге эриди... юлюшлери бар эди...», — деп кълууанч да этгинчи, аны

атаргъа, атмазгъа арсарлы бола тургъунчу, жугъутурну ызындан муштухул жетип баргъан бѣрюню эслейди:

Хашим кѣрдю: бир бѣрю
Жугъутурну ызындан
Къуууп, жете баргъанын,
Тояйым деп къанындан.

Хашим, шкогун сермеп,
Къол юсюнден терк атды.
Бѣрю, ѳрге секирип,
Сора сойланып къалды.

Хашимни жюрегинде баргъан кюрешде кийикге жазыкъсыныу хорлайды. Бир уллу ахшылыкъгъа тюбегенча, жюреги ыразылыкъдан толады. Ол кезиучюкде Хашим ол юйде сабийлерин окъуна унутады, кѣз аллында жалан да бѣрюден къутулур ючюн къачхан жугъутур бла аны ашаргъа баргъан жут бѣрюден башха жукъ жокъ эди. Хашим кесин — жугъутургъа, бѣрюню уа кесини жашау онгун алгъан кюйсюз тау бийге ушатады...

Поэманы тѣртюнчю кесегинде поэт Хашимни юйюрюн суратлайды. Хашимни юйю жарлыды, малы да, жери да жокъду. Ол уудан не келтирсе да, аны бла кечинедиле. Бу жол да Хашимни юйюрю аны уугъа кече ортада ашыргъандыла, къачан кийик ѳлтюрюп келтирликди деп, ашыгъып сакълайды. Аналары да, ач сабийлени не бла булжутургъа билмей, этер мадары тауусулуп, абызырайды. Былайда малкъар халкъ жомакъланы сюжети эсге тюшеди. «Къайсы кючлюдю» деген жомакъны билмеген хазна адам болмаз. Кѣп сабийли къатын бла киши, сабийлерине не ашатыргъа билмей, аланы жилигъанларындан, ачдан сынсыгъанларындан къалай къутулургъа билмей, кѣп къыйналадыла. Отха салып биширирге башха зат тапмай, къазаннга ташла къуюп энди бишеди, бусагъат бишеди дей кетип, жукълатып болгъандыла. Ачлыкъны жукъу бла хорларгъа кюрешгендиле. Хашим уудан къайтхынчы аны къатыныны да халы алай болгъанды. Алай бу жол Хашимни юйдегиси этген мурат толмады, Хашим кийик ѳлтюрюп келмеди, бек сейири уа аны кийик ѳлтюрмей келгени туююлду, — уучуланы хар заманда да бир кибик жоллары болуп турмайды, арыпталып, къурлай къайтып келирге да кѣп тюшгенди. Хашим акъсакъ жугъутурну кѣргенин, алай аны нек ѳлтюралмагъанын букъдурмай айтады. Сабийлери да, къаты-

ны да жилямайдыла, керексиз гузаба этмейдиле, халны толу ангылайдыла, жугъутурну къутхарыргъа, бёрюню ёлтюрюрге кесинде кюч тапханына ёхтемленедиле.

Не къарыусузлукъ да аланы адамлыкъ къыйматлары тас этдиралмагъанды. Поэманы бешинчи кесегинде поэт Жамболат бийни сахнагъа чыгъарып, андагъы адамсызлыкъны ачыкъ суратын береди. Хашим уудан къайтханды деген хапарны эштип, элни залим тау бийи Жамболат, олсагъатдан къарауашын жиберип, Хашимни чакъыртып, ууда не ёлтюрюп къайтдынг, деп сорады. Хашим болгъан ишни хапарын айтып ангылатханда, адамлыкъ сезими къозгъалып, тюз этдинг дерни орнуна, «Эр туююлсе, къатынса», — деп, уучуну хыликгя этеди. Сёз къайтараса, деп шапаларына туюдюртеди. Хашимни юйдегисин кечиндирген жангыз ол уучулукъ болгъанлыкъгъа, аланы жүреккери жибип, жугъутурну сау къалгъанына къууанадыла. Жамболат а чирик байды, кийик этсиз ачдан ёллюк туююлдю, Хашим не ёлтюрюп келтирликди деп сакъларыкъ жери жокъду. Алай манга кийик ёлтюрюп нек келмегенди деп къаны бузулады. Аны малкёзлюгю, мурдарлыгъы жугъутурну саулай къутулгъанына ачыу этдиреди.

6-чы бёлюмде Кязим Хашимни тенгсизлигин, къымелдар онгу болмагъанын, терсликни, жашауда сыйсызлыгъын, аны жарсыууна, къууанчына да киши эс бурмагъанын жугъутурну болуму бла, бёрюню анга этген жыртхычлыкъ хали бла уа Жамболатны мурдарлыгъын кёргюзтеди. Жарлыгъа насып да, кюн да жокълугъун эскертеди. Поэт чыгъармасыны 7-чи бёлюмюнде суратлауну андан ары ёсдюрюп, къыйналып тенгсизликде жашагъан Хашим жангыз кеси болмагъанын, саулай ишчи халкъны къадары жаралы жугъутурну къадарыча болгъанын кёргюзтеди.

Поэманы сегизинчи кесегин автор эпилог халда береди. Ол кесекде жетинчиде кёргюзтген затларыны юсюнден сагъышлы оюм этеди. Жаралы жугъутурну бла Хашимни юсюнден жазгъанлыкъгъа, хапар урунганланы юсюнден баргъанын эскерте, жугъутурну жарасы сау болмагъанча, «жюрек жарала сау болмазын» айтады. Поэма халкъ ючюн жазылгъанды, окъугъаныгъыз окъумагъанлагъа айтыгъыз, жарлы от жагъалада айтылып гурса, асыуу болур деп умут этеди поэт. Поэманы къайгылы жүреклеге асыу, зулмучу залимлеге ачыу боллу-

гъун биледи. Қязим халкъны назмучусу болгъанына къу-
уанады, унукъгъанла жанлы болуп, алагъа жакъ басха-
ны ючюн ёхтемленеди. Тау бийле, эфендиле, байла уа
Қязимни кеслери жанлы эталмагъандан сора, кёрюп бол-
май башлайдыла, не хата этерге да угъай дерик туююл-
дюле.

Аланы къолларындан
Келмейд манга тиерге,
Жарлы уучу Хашимни
Туюген кибик, тюерге.

Шишлик къойлай сояргъа
Къолларындан келсе эд,
Уруп, туююп жояргъа
Атым амал берсе эд,

Бир кюн жашатмаз элле
Ала мени Дунияда,
Ичер сууум тюгенип,
Къалыр эди таулада,—

деп унукъдуруучула бла кесини орталарында чюйрелик-
ни арсарсыз айтады. Алай тау бийле, байла, диннге ий-
нанганла Қязимни къанлы жауларына тергеп айлан-
ганлыкъгъа, жукъ эталмайдыла, нек десенг:

«Келечиге ёлюм жокъ»,
Деген сёз барды халкъда.
Халкъымы келечиси
Болдум къыйын сагъатда.

Ит юргенин жел элтед,
Юрме къой жауларымы.
Къыйын кюн ёкюлюнлей
Къалырма мен халкъымы —

дейди да, харам мюлкню бетсиз иелери Қязимге нек ти-
ерге базынмагъанларын ачады. Не къыйын кюнде да
халкъгъа кертичилей къаллыгъын терен ийнандырып ай-
тады.

Алай бла «Жаралы жугъутурда» биз Қязимни саулай
фахму къудретин, жазыу усталыгъын, хунерин, жашауну
ангылау даражасын да кёребиз. Мында жашау кертилик-
ни букъдурулмагъан, омакъланмагъан, чарсландырылма-
гъан, ётюрюксюз сураты алапат берилгенди. Ол сурат
жыйырманчы ёмюрню башындагъы халны баш белгиле-
рин жюрютген адамланы образлары тюрлене, ёсе, тох-

тлусуз кючлене баргъанларын кёргюзтеди. Адамны адам этген жалан да аны ёз акъылы, къылыкълары болуп къалмай, аны ёсген тийреси, эли да болгъанына Жамболат бла Хашим шагъатдыла. Кёбюсюнде поэт болгъан эм бола тургъан ишлени магъаналарын адамланы диалоглары, монологлары эм лирика жигитни ханпарлауу бла береди. Автор бу поэмада жазма литература бла фольклорну ызларын бир бирге сингдирип бирикдирип чекге жетгенди. Поэманы сюжетини юсюнден айттыр кереклиси да жокъду. Алай Хашим бла Жамболатны юслеринден бир-эки сёз айтыргъа да тийишлиди. Жамболат кибикле бла Хашимчала жарашалмай эселе, Хашим кибикле окъуна тёзалмай тебреген эселе, халкъны ичинде класслагъа жиклениуню терен процесси бара тургъаны даулашсызды дейди поэтни чыгъармасыны ич магъанасы.

Былай тинтип къарагъанда, Хашим жашау ызны тарлыгъындан ычхыналмай, «къой аузундан чёп юзмей» жашагъан, жюрегинде эрий, жарсый билирча уллу кючю болгъан, тёзюмлю, сабыр, огъурлу таулуду. Хашим кибикле жашау ызны терслигин да, жерни тарлыгъын, кюйсюзлюгюн да сынап жашагъандыла. Ол хар мюлкню, ырысхыны да кесине жыяргъа кюрешген малкёзледен туююлдю, жокълукъну азабындан, тамбланы жарсыуундан нечик къутулургъа билмей жашайды. Алай ол палах да аны ёхтемлигин малтап, гунч этип къоялмайдыла, жашауда тырнакълап кюрешуюн тыялмайдыла. Хашимни жигитлигини, ишге къатылыгъыны тамыры андады.

Кязим Хашимни сыфатын суратлагъанда, бизни кёп поэтлерибиз кеслерини чыгъармаларында этиучюлерича, хар нени да уста билген, арсарлы ишле этмеген, терслиги болмагъан, ахыры бла бир кере да жангылмагъан, ёсери ёсюп, жетер жерине жетген адамды деп ийнандырыргъа кюрешмейди. Поэт адамны ёсююю ахыры бла да тохтамагъан процесс болгъанын бизге Хашимни юсю бла ачыкъ этеди. Кязим Хашимни халаллыгъын, тёзюмлюгюн адамлыкъ къыйматын, хар нени да кеси къолу бла болдурургъа кюрешгенин бек жаратып, уллу суюмеклик бла жазгъанлыкъгъа, ол адамны юсюнде кеси жаратмагъан шарайыпланы букъдуруп къоймай, ачыкъ сёгеди. Хашим жашау ызны халына асыры эртде юйренчек болгъанды, жашау ыз тюрленирге керекмиди, угъаймы, аллай затланы сагъышын этмейди. Кертиди.

Кязим Хашимни халаллыгыын, тѣюзмлюлюгюн адамлыкъ къыйматын, чакъыргъанла, ызларындан элтгенле жокъну орнунда эдиле. Кязим поэмасында аллай адамны кѣргюзтюрге мурат да этмегенин айтханбыз. Кязим, Хашимни асыры сабырлыгыын, артыкълыкълагъа тѣюзмлюлюгюн, халгъа юйренчек болгъанын кѣргюзте, аны хыликгя да этмейди, аллай шарайыпла Хашимге къайдан келгенлерин ангылатыр ючюн кюрешеди. Биз Хашимни чексиз сабыр тѣюзмлюлюгюн, болумгъа юйренчек кѣзден къаргъанын артыкълыкъла бизге нек келе болурла деп сэгъыш эталмагъанын уучулукъда айланган заманында кѣребиз. Бютюн да бег а бий Жамболат аны чакъыртып, кийик ѳлтюргенмисе деп соргъан заманда Хашимни ангылаууну къарыусузлугъу туура болады. Кийик ѳлтюрюп, манга хар заманда да нек келтирип турмайса деп, Жанболат хыликгя этип ачуланганда, Жанболат-ха Хашим:

Бийим, кесинг билесе,
Беш-алты сабийим бард.
Кючюм жетмейд, юйдегим
Ачдан къыйналып турад —

деп, аны жарсыуун ачулу бай ангыларыкъча, жалынып айтады.

Ол тизгинледе Хашимде иллюзиялы умутла уллу болгъаны, байла-бийле да, не къалай-алай десенг да, керек жерде ангыларла, онгсуз кюнде болушурла, ала да таулуладыла да деген умуту ѳчюлмей кѣрюнеди. Жашау кертилик Хашимдеги жалгъан иллюзияны къарыусуз жилтинин ѳчюрюп, ол чарс туманны жел чачханча жокъ этеди. «Ит кючюклеринги ач болгъаны манга неди»? — деп, Жамболат Хашимни да, аны сабийлерин да, аны кибиклени да бир затха тенг этмей, бетсизлигин ачып, хыликгя этгенин кѣргенлей, Хашим бийден къоркъуп, буюгъуп, жалынмайды, кѣзбауланмайды, бийни жууап этгенине тѣзмейди. Кесин тау бийледен, байладан аман сунмагъанын, хар нени да кеси къолу бла болдургъанына ѳхтемленгенин, сени кибик болгъандан эсе, не да игиди дегенча, биз да адамбыз деп, ѳхтемленип сѣлешгенинден кѣребиз. Хашим бла Жамболатны ортасында ангылашыныусузлукъ даулашха, даулаш туююшге, туююш унукъгъанла бла унукъдуруучулары араларында конфликтге дери ѳседи. Бий бла жарлы уучуну арасын-

дагъы туююш, бир жанындан, классла арасында чюйреликни букъдуруп, жабып тургъан алдаулу чарслыкъны сыдырып кетере эсе, экинчи жанындан, адамлыкъ кыйматы жангы бийкликге кетюрюлген Хашимни да ким болгъанын ачхан кючлю сценады. «Аузунгу кыъс» деп секирип, ёрге туруп, мужрасын сермеп, ол жарлы Хашимни урду», Хашим а?

Хашим эшик артына
Жыгъылды, алай кючден
Къобуп мыллыгын атды
Зорчу бийни юсюне.

Поэмада Хашимни къаршысы, аны бла бирге чюйреликни зыгытландыргъан сюжет ызны тиргизирге онг берген Жанболат бийди. Ала экиси да эки душман классны ёкюллеридиле. Ол эки адамны адамлыкъ кыйматлары да, этерик эм этген ишлери да, борчлары да, муратлары да, тюзлюк бла терсликча, бир бирге къажау сюеледиле. Қязим бизге Жамболатны жалан да поэманы 5-чи бёлюмюнде бергенликге, аны солууу, хар атламы, харамлыкъ ишлери поэманы ал тизгинлеринден ахыр тизгинлерине дери сезилгенлей турады. Поэт терсликни букъдурулмаз харам бетин аны юсюнде ачаргъа кюрешеди. Алай ол реалистликден таймайды, жашау кертиликни унутмайды. Аман бетли этер ючюн не шарайыпны да тагъып, схемалы халда: унукъдуруучуладан болгъаны ючюн ол къоркъакъ да акъылсыз да болгъанды демейди. Жамболат барып тохтагъан къуртха, адамны алдаргъа сакъ, ётюрюкчю, аман акъыллы, жюрегинде эриулюк, жазыкъсыныу дегенни билмеген ташжюрек, мурдар болгъанды. Қеси жукъ да этмей, тюз сыртындан тюшюп, урунганланы халал къол кыйынларын ууучлап, жарлыны къанын ичген бёрюдю.

Ол урунганласыз жашау эталмазын, къолундан жукъ келмезин эсге алмайды. Қеси бий болгъаны ючюн битеу халкъ аны къулу болургъа керекди дейди. Аны акъылына кёре, анга хайыр келтирген, аны зауукълу этген адамла халкъны аркъа терисинден, къан къатыш кёз жашларындан ёсюп чыгъа эселе да, ала тюз затладыла. Унукъдуруучулагъа: аны ичинде Жамболатха да халкъны унукъдуруп кыйнар кючню ким бергенди? — деген соруугъа поэмада, биринчиден жашау ызны терс къуралгъаны бергенди деп жууаплайды. Экинчиден а жарлы

халкъны къарангылыгыды дейди. Ол халкъдагы жа-
хилликни, къарангылыкны Жанболатла хыйлалыкъ эм
аман акъыл бла чексиз уста хайырланып тургъанларын
айтады. Битеу жарлыла кеслерини жашау халларын
ангылап, кюч-къарыуларына базынып, биригип, бай-
бийлеге къажау сюелселе, ол элдеги аз бай-бийле сау
халкъны жунчутуп туралмаз эдиле. Жарлыланы къара-
уашлыкъ даражагъа жетдиргенде, эски жашау ызны ке-
чиримсиз дагыда бир терслиги — алада адамлыкъ,
ѣхтемлениую, класс сезимни кетергениндеди. Хашимни
туйюп къара кюнюн бергенле бай-бийле туйюлдюле.
Жанболатны къарауашлары, Хашимча жарлыладыла,
Жамболат «Киши къолу бла къан тѣкген» къуртхала-
данды.

Ол бийни буууп окъуна
Къоярыкъ эди. Алай
Шапалары чапдыла,
Ач бѣрюле чапханлай.

Поэмада бек кючлю ишленген образ лирикалы ге-
ройну образыды. Чыгъарманы халы да, сезими да къуд-
ретли кертиликде лирикалы геройну образын терен да,
кенг да, ачыкъ да, сезимли да ачады. Хапарланган иш-
лени поэт не кеси акъылындан ойлап чыгъармайды, не
фантазиясындан сыгып алмайды, не бирледен эштип
къурамайды. Кеси шагъат болгъан, кюн сайын кѣрген,
уста билген ишлени юсюнден жазады. Лирикалы жигит-
ни ауазы эпикалы хапарлауда да, ич монологда да, ли-
рика ыхтырылыулада да, драматизм кульминациягъа
жетген динамикалы сценалада да тас болмайды. Поэма-
ны бек уллу кючю, деменгили къудрети аны ауазыны
жашаулулугъуду, оптимизмни кючлюлюгюдю. Қазим Ха-
шимчала не тюз, не алаамат адамла эселе да, аланы кю-
решчилик къудретлери осалды деп тюнгюлмейди, лирика
жигит ол муратны, ийнаныуну тауушлукъ береди.

Сени жарсыуунг — мени
Жарсыуумд, жарлы уучу.
Иншаллах, ийнанабыз
Келир бир дерт алыучу! —

дейди поэт.

Поэмада эки тюрлю сюжет ыз барды. Аны тыш сюжет
ызы — бѣрю бла жугъутурну ортасында чюйреликден

кѳуралгѳаны болушлукѳчу сюжет ызды, ол суратлау ма- дарланы бирине саналады. Автор поэмасында паралле- лизмни онгларын уста хайырланганды. Ол параллеллени кеслерин да эки сюжет ызны поэманы башындан аягѳы- на дери юзюлмей ёсгени кѳурайды. Кязим Мечиев кесини поэзиясында символиканы хайырланып, жашау керти- ликни суратлау кертиликге дери ёсдюрюрге бек сюеди. «Жаралы жугѳутурдача» символиканы уста хайырла- ныуну башха юлгюсю бизни поэзияда жокѳду. Поэт жа- ралы жугѳутурну былхымын, сыфатын, тюрсюнюн, ол тю- беген палахланы суратлайды да, кишиге хатасы жетме- ген, кеси кѳол кѳыйынын, кеси ашар онг тапмай, фа- кѳырлыкѳда жашагѳан элли урунганланы ол жугѳутур бла тенглешдиреди. Жугѳутурну ёхтемлигин, кийиклеге кѳалауур болгѳанын, кесине да окѳ тийгенин автор бош суратламайды. Ол суратны метафоралы терен магѳанасы барды. Халкѳ ючюн деп сюелген, жигит, батыр, таукел жашла палахха бек алгѳа тюбейдиле, алай ол жигитле не уллу сынаудан да, не кѳаты кюрешден да артха кесле- рин албугѳартмагѳандыла. Кязим жугѳутурну Хашимни символу этип, аны бла тохтамайды, унугѳуп жашагѳан халкѳны ёкюлю болуп Хашим берилген эсе, жаралы жугѳутур да урунганланы обобщать этилген образын ачаргѳа алай болушады. Бёрюню образы да символду. Адам кѳыйынындан тоймагѳан, энди уа кимни талап, кимни жыртайым деп, тёгерекге жут кѳарагѳан кюйсюз Жамболатны символу жыртхыч бёрюдю. Бёрю кѳуру Жамболат туююлдю, урунганланы унукѳдуруп жашат- ханланы ёнчелеген образды. Автор ассоцияциялы сезим- ни кѳозгѳар ючюн ол биз айта тургѳан символиканы мардасыз уста хайырланады. Сёз ючюн, жугѳутурну юсюнден окѳуй тургѳан адам Хашимни, аны бла бирге уа жарлы халкѳны, бёрюню юсюнден окѳуй туруб а Жамболатны эм тау бийлени эсге тюшюрмей мадары жокѳду. Поэт контрастлы суратлау ызны да кёп хайыр- ланады. Бёрю бла жугѳутур, Хашим бла Жамболат контрастлы образладыла. Контрастлы суратланы кѳа- лай ишленгенлерин кёрюр ючюн, поэманы эки сцена- сына кѳарасакѳ тамамлыкѳ этерикди. Хашим тауда кий- ик ёлтюрюп келликди деп сакѳлап, сабийлерине не аша- тыргѳа билмей, дыгалас этген Хашимни кѳатыны кийикни ёлтюрюлмегенин эштгенде, анга кѳалай тюбегенине бла ол ишге Жамболат нечик кѳарагѳанына эс бурсакѳ, эки-

синдеги адамлыкъ кыйматны кюзгюден къарап кёргенча кёрлюкбюз. Хашимни къатыныны ол сценадагъы халы Жамболатны ол сценадагъы халына къажаулукъ этерикди.

Революциягъа дери классла арасында чойреликни ачыкъ суратлагъан деменгили чыгъармаланы бирича, «Жаралы жугъутур» кёпге дери огъурлу къуллугъун этип турлукъду.

Кязим Мечиевни чыгъармачылыгъында белгили жерни философия дидактиканы тематикасы алады. Алай биз философия назмуладыла деп, энчи бёлюп алып тинтген назмуладан башхаларында философия оюм жокъ сунаргъа жарамайды. Философиялы терен магъанасы болмагъан чыгъармаланы Кязим аз жазмагъанды. Кязим философия оюмну деменгили поэтиди деп бош айтмайдыла. Кязимни философия — дидактикалы чыгъармаларында жалангач философия, къургъакъ дидактика жокъду. Ол чыгъармалада халкъны тюзлюкге, терсликге къарамыны, адамны жашауда магъанасыны юсюнден, материяны, динни, жашаудагъы тюрлю болумланы юсюнден терен оюму кючлю суратланганы ачыкъ кёрюнеди.

Кязим терен оюмлуду. Ол абстракциялы ниетден, оюм этиуден жашауну аны кертилигине угъай, жашау кертиликни юсю бла философиялы оюмгъа келеди.

Кязимни битеу акъылында, эсинде адамны жашау халы бла аны насыбы болгъаны себепли, аны чыгъармачылыгъында да ол затла баш жерни аладыла. Поэзиясында абстракциялы философия формулировкала жокъдула. Дагъыда бир эсде тутулукъ зат: халкъны дуния халын ангылауда баш илишанла, азатлыкъгъа итиниу, табигъатны болумларын ангылауну материализмлиги Кязимни поэзиясында андан ары ёсюп, жангы бийикликге кётюрюлгенди. Аны чыгъармаларында ниетни баш магъанасы адамны къадарына, аны жашауда керти болумуна тюшеди.

Кязим Мечиевни жашау жолуна, чыгъармачылыгъына, философиясына эс буруп къарасакъ анда онбешинчи ёмюрде жашагъан иран-таджик поэзияны классиги Жамиге жууукъ этген белгиле кёпдюле. Ма сёз ючюн, Кязим тенгли бир да окъумай, окъургъа, жазаргъа жарты-къурту юйренгенле окъуна элде эфендилик этип, бир затдан да кыйналмай жашагъанларын, эллилери не бек

тилеп кюрешселе да, динни жорукъларын, шериятны уста билип да тургъанлай, ол эфенди болургъа унамай, тап юйдегилерини жүреклерин бек кыйнагъаны белгиледи. Ол кезиуледе Кязимлары нечик апчып жашагъанлары да баямды. Кязим эфенди болургъа нек унамайды? Элде дин къаты жүрюп, дин таулу халкъны мыйысын чарсландырып тургъан заманда эфендилени сыйлары-намыслары жүрюмегенди деп айталлыкъ туююлдо. Сора эфендилик этерге Кязим нек унамагъанды? Ол сорууну жууабы хазырды. Кязим кеси жарлылыкъда ёсюп, жокълукъну азабын ёз башы бла сынагъанды, адамланы кючден мажаргъан затчыкъларын хыйлачы эфендиле къалай ашагъанларын кёрюп, эфендиликни харам этгенди. Ол кесини революциягъа дери жашауунда эфендиликден темирчиликни сайлагъаны ол себепден болур деп биз алай къарайбыз. Былайда биз Кязимни жашау жолу бла чыгъармачылыкъ ишин узбекли поэт Жамини (1414 ж.) жашауу бла чыгъармачылыкъ ишине тенглешдирип къараргъа да боллукъду. Жами уллу Навоини (1441) устазыды. Ол сабийликден чёрчек, гиртчи, сезимли сабий болуп ёседи. Бек ёхтем болады. Медирседе окъууну ызларын кёрюп болмай, эфендилеге кёзбаулукъ этмей, кеси аллына билимин ёсдюрюрге мадар излеп, кесини заманындагъы бек билимли адамланы бири болады. Ол затланы барысын да биз Кязимде кёребиз. Алай аланы Кязим Жамиден юйренгенди, анга ушаш болургъа кюрешгенди дерге уа жарамайды. Жами илмуланы юйренирге жол излей башлайды да, дебришлеге келип, аланы Нахшбенд деген орденлерине киреди. Дебришлени ол орденлерине мурдор салгъан Бехааддин Нахшбенд деген суфий болгъанды. Нахшбенд хар жаны бла да кесини жашауун Мухаммат файгъампарны жашаууна ушатыргъа кюрешип, кеси ыразылыгъы бла факъыралыкъны сайлагъанды. Аны юсюне ол факъыралыкъны ким болса берген садакъа бла жашагъанны санамагъанды. Адам жалан да кесини къол кыйыны бла ишлеп жашагъан болмаса, биреуден алгъаны бла кечинирге керек туююлдо. Ма аны ючюн Нахшбенд кеси жашагъан элде аз жерчикде тирлик ёсдюрюп, анда битген адыргы тирликчик бла жашагъанды. Аны юйюнде юй кереги да болмагъанды, къыш саламда, жаз а къайда болса къалып жашагъанды. Адамны борчу мюлк, ырысхы жыяргъа мыллык атыу, бирлени жегерге кюрешуу угъай, жалгъан дуниядан ол дуниягъа

жоллеу, болушлукъ излегенге болушуу дегенча затладыла, деп аны философиясы алай болгъанды. Алай жашау ызны жюрютген дебришлени арасында Жами да кѣп жылларын ашыргъанды. Анга 42 жыл толгъунчу, ол дебришлени ичинде айланып, Нахшбендни жашау философиясын къаты бардыргъанды. Алай бла Нахшбендни окъууу Жамини окъууу болду. Кертиди, Кязим Мечиев Жамини философиясын толусунлай къабыл этмейди, аллахха къуллукъ этип, файгъампарча болургъа кюрешмекликни тюзге санамайды. Болса да Кязимни жаш заманда анга дебришлени философияларыны бир-бир шартлары себеп болгъандыла. Алай ол шартланы да Кязим кесини ангылагъанына, жашагъан кезиуюне кѣре къабыл этеди. Кязимни философия къарамына кѣре, жашаугъа адам, «ахыратха барлыкъ жолун ишлер» ючюн угъай, тюзлюкчю болуп, бир бирге болушуп жашар ючюн келеди. Кязим да, ёлюп кетгинчи, башханы къыйынындан хайырланнгандан кѣрюп болмагъан заты болмай, урунган халкъча, къыйналып жашайды. Тынчлыкъны излемейди. Кеси къолу ишлеп тапмагъан затын жокъгъа санайды. Къыйналмай, тынч жашаргъа онгу бола тургъанлай, эфендиликден эсе темирчиликни сайлагъаныны баш сылтауу ала болурла деген акъылгъа келебиз. Кязим Жамини чыгъармалары бла да, философиясы бла да шагъырей болмай мадары жокъду, нек дегенде, Жамини окъуучусу Навоини чыгъармачылыгъын бек иги билгенди. Алай ол затланы эскертмеуге ётдюрмегенди, жашауну къууанчындан айырмагъанды. Адамланы къууанчына да, жарыууна да къайгъырып жашагъанды. Кязимни чыгъармачылыгъында стихийна материализмни ызлары ол исламны жорукъларыны къалай ангылагъанында да кѣребиз... Исламны жорукъларындан чыгъаргъа суймеген пансламистлени айтханларына кѣре, аллахны сыйлы жери Кабаны ташы тургъан Меккады, адамны урлугъу исламдинни тутханладыла, насып да, къууанч да, берекет да, эркинлик да жалан Араб Востокдады, хар ким ары барыргъа керекди деп келгендиле. Ол затха ийнанмагъанланы иймансызгъа санап, жашаргъа къоймагъандыла... Кязим а кесини саулай чыгъармалары бла да, жашау жолу бла да, исламны жорукъчуларыны ётюрюкчюлюклерине халкъны кѣзюн ачып келгенди. Ол сыйлы, сыйсыз жер деп болмагъанын, къайда да жарлы жарлыча, бай байча жашагъанын окъугъанланы эсинден кетмезча су-

ратлайды. «Аллахны кѳудрети» араблыланы барысын да насыплы эталмагъанын айтады: «Араблыны кѳзлери да, таулуну кѳзлерича бушуудан топ толудула» деп, ислам жорукълада айтылгъан «жаннетни зауукълу насыбы» араблыгъа да жетмегенин эскертеди. Аны юсюне Кязим ислам айтханига алай бек ийнанса, жарлы халкъны ары барыргъа чакъырып, бу жашауда онгсуз болсагъыз да, ары барсагъыз ахырат тынчлыгъын кѳрлюксюз деп, керексиз умуглу этдирген назмула да жазар эди. Кязим а ол магъанада жукъ жазмагъанды. Кязимни Меккада, Бейрутда, Багдадда, Стамбулда айланганда жазгъан чыгъармаларында «динни сыйлы жерине» келгенине кѳууанып шукур этиу, ыразы болуу дегенни билдирген не аз да зат жокъду. Туугъан жерге термилиу, малкъар таулары кюсеу, артха кѳайтыргъа ашыгъыу Кязимни ол чыгъармаларыны ичлери бла ѳтеди. Кязимни ол чыгъармаларыны аллай магъанада жазылгъанларыны малкъар халкъны жашауунда энчи магъанасы болгъанды. Озгъан ѳмюрде Север Кавказны халкъларын алдап, туугъан жерден тентиретип, Турциягъа, Аравиягъа кѳчюрюрючюн панистламистле, пантюркистле не къадар бузукълукъ иш этгендиле. Диннге ийнанып, не этерин билмей, хайран болуп тургъан жахил халкъ Кязимни ачыкъ, керти сѳзлерин эштгенде, кѳпле, туугъан жерлеринден тентиремей къалгъандыла. Ары малкъардан аз адамы кетген халкъ Север Кавказда жокъ эсе, Кязимни хайырлы къыйыны кѳпдю. Аны Малкъарда хурмети бек жюрюгенди, кеси да ары кѳп кере баргъанды, арабча уллу окъууу болгъанды, ол билмей айта болмаз деп, Кязимни «жаннетге жууукъ жерлени «юсюнден ушагъына, назмуларына бек ишангандыла. Кязим къадарны ислам жорукъла бла ангылатмайды. «Адамны жашауунда боллукъ, ол тюберик затла мангылайгъа жазылгъандыла, адам не тыпырдап кюрешсе да, къадардан къутулаллыкъ тѳйюлдю, къадар айтхандан башха тюрлю боллукъ тѳйюлдю» деген жорукъла ѳтюрюк болгъанларын, адамны излеучюлюк, жангычылыкъ, итиниулукъ кѳудретин кетергенин Кязим уста билгенди.

Араблыны кѳзлери да, таулуну
Кѳзлерича, бушуудан топ — толуду.
Хар жерде бушуу кѳплюгюн кѳреме,
Хар факъыргъа саламымы береме.

Ислам айтханнга кёре, анда «дин иеси» адамлада зауукълукъдан башха жукъ болмазгъа керек эди. Поэт аны кёргюзтюрге керек эди. Алай Кязим а динни кючю берген «зауукълукъгъа» кёмюлюп, «ахыратха жол иш-легенлени» угъай, жашау кыйынлыгъы берген азапдан къутулалмай кюрешген араблыланы, тюркюлени кёргюзтеди.

Тюркню, Арабны халкъларын да кёрдюм,
Хар къайда да жарлы жарлыча жашайд,
Къарыулу къарыусузну этин ашайд.

Ол былай ислам айтханны жашау кертилик хорлагъанын кёргюзтеди. Адамны насыбы аллахны унутмай, намазны кыймай кюрешгенде туююлдю, муслиманланы бек «сыйлы» жеринде урунганны насыбы алай эсе, дин не берликди? Андан эсе хар ким кеси насыбын кеси къолуна алыргъа керекди. Кязимни чыгъармаларында «ахырат» деген жалгъанды, «къадар ётюрюкдю» деп, ачыкъ айтхан назму жокъду. Алай ол затланы юсюнден поэт окъуучулагъа сагъыш этдирип, жууап излерге кюрешдиреди.

Кязим аланы юсюнден кеси ачыкъ айтмагъанлыкъгъа, аны назмуларыны ич магъаналарыны юсюнден сагъыш эте келген окъуучу аллай оюм этерикди. Кязимни философиялы назмуларындан бири «Дуния деген алай кыйын тик жолду» деген назмусуду.

Дуния деген алай кыйын тик жолду,
Ол жолда азаплыкъ ким сынамагъанд?
Дуния деген алай ачы тенгизди,—
Анда кимни кемелери батмагъанд.

Ачы дуния тенгизинде барабыз.
Кемебиз къачан батарын билмейин,
Атдан кетгенде да, алай кетебиз,
Билекликлени биз къолдан иймейин.

Дуния, сен не ачы тенгиз эсенг да,
Ата юйюбюзсе сен барыбызны,
Не этейик,— куртла кёп жабадыла.
Сенде баргъан кыйын жолларыбызны!..

Ол назмудан биз поэтни дуниягъа материалист кёзден къарагъанын, чексиз фахмулулугъун, тюзлюкге кертичилигин, суратларгъа усталыгъын да кёребиз. Биринчи строфаны ал эки тизгининде поэт туугъан жерни энчи бе-

тин кёргюзтюп, кеси айланган, жүрюген жерлени шартларын, тюрсюнлерин белгилерик образланы мардасыз уста табалгъанды.

Дуния деген алай кыйын тик жолду,
Ол жолда азаплыкъ ким сынамагъанды?—

деген тизгинлени магъаналарын ачыкъ ангылар ючюн таулула жашагъан, таулагъа кысылгъан тар тыгъырыкълы эллени эсден чыгъармазгъа керекди. Ол тизгинледе Кязим айтхан элни сураты таулуланы кыйынлы жашауларыны символуду. Кязим суратлауну андан ары ёсдюрюп, кыйынлы жашау кыруу таулулада болмагъанын, аллай кыйынлыкъ башха халкълада да болгъанын айтады.

Дуния деген алай ачы тенгизди,
Анда кимни кемелери батмагъанд? —

деген соруулу тизгинледе магъана бютюн да теренлене, кенгереди. Адам, ёлюп кетгинчи, жашаудан тюнгюлмейди, умут ёчюлсе, жашау да тохтайды, ол не осал, не кюйсюз, не кыйын болса да, тамбла хал тюрленир эсе уа, насып келир эсе уа? — деп тамбланы умутлу сакълайды. Алай умут бла жашау кертилик бир кибик туююлдю, умутлу фантазия кёз аллына келтирген тамбланы кыуанчын кюйсюз жашау, жел чачхан туманча, жокъ этеди. Аны поэт кысха, жютю сёзле бла береди:

Ачы дуня тенгизинде барабыз,
Кемебиз кыачан батарын билмейин,
Атдан кетгенде да, алай кетебиз,
Билекликлени биз кыолдан иймейин.

Ма мурат алайды, атдан жыгъылып, жан бере тургъанда окъуна, билекликлени ким кыолдан иерге суюсюн, кемебиз батып, суу туюбуне кетерикди деп ким ийнансын. Тенгиз толкунлары, кемелени батдыргъанча, жашауда кёплени тилеклерин сууутханды. Кязим суратлагъаннга кёре, жашауда тенглик, тюзлюк, урунганлагъа ырахатлыкъ, насып жокъду. Ол саулай адам улуну кыадары алайды дейди. Исламны окъуууна кёре, бу жашау бошду, жалгъанды, адамны баш борчу дуняда зауукъланыргъа мыллыкъ атмай, «ёмюрлюк» жашаугъа — ахыратха хазырланыргъа керекди, адам бу дуняда жашар ючюн

угъай, сууаплыкъ алыр ючюн кюреширге керекди, къадар буюргъандан къутулур къудрет жокъду деп жашаудан тюнгюлюрге чакъырады. Исламны догмалары жер юсюнде жашауну аргъы дуниягъа къуралгъан къыйын жолуна санайды. Къазимни назмусуна кёре уа, адамны жашауу, аман, иги болса да, бу дунияда боллукъду, аны ата юйю жалан да бу жашауду.

Дуния, сен не ачы тенгиз эсенг да,
Ата юйюбюзсе сен барыбызны.
Не этейик,— куртла кёп жабадыла,
Сенде баргъан къыйын жолларыбызны --

дейди Къазим. Да сора, бу дунияда къыйналсакъ да, ахыратда жаннет юлюшлю боллукъбуз деген умут жалгъан эсе, бу дунияда уа насып да, эркинлик да, къууанч да жокъ эсе, адам не этерге керекди? деген сорууну уа Къазим назмуда ачыкъ салмайды. Аны окъуучугъа къояды. Назму окъуучуну сагъышландырып, кеси къол къыйындары бла ишлеп жашагъанланы излемлерине кёре, жангы жашауну къураргъа керекди деген жуууапны тапдырады. Назму терен философия магъанадады. Халкъны къыйынлы жашауун — «тик жолгъа», «ачы тенгизге», умутну, муратны — тенгизде жюзген кемеге, муратны, татлы умутну толмай ёчюлгенин — кемени тенгизде батханы бла тенглешдиреди. Жашау жолну къыйын жолда атха минип баргъаннга ушатса, умутну алгъа итиндирген кючюн атдан кетген заманда билеккликлени къолдан иймей барыугъа ушатады. Халкъ сынагъан къыйынлыкъны жолну басхан куртлагъа, дунияны уа «ата юйге» тенглешдиреди. Аллай метафоралы тенглешдириуле, назмуну къысхалыгъын, сёзлени жютюлюклерин, магъананы чексиз теренлигин селейтмей, окъуучуну жүрегине жетдиргендиле. Къазимни дуниягъа материализмми къарамын биз аны ёлюмню, къартлыкъны, заманны юсюнден чыгъармаларында кёребиз. Аны акъылына кёре, дунияда тюрленмезлик зат жокъду. Хар зат да жаратылады, ёседди, ёледди. Бек кючлю, тюрленмез затха ушагъанла да заман оза баргъаны къадар эскиредиле, къарыусуз боладыла. Жаратылыу, ёсюу, эскириу дегенча затланы ахыры бла да тохтамагъан процесслери болгъанын кёргюзтмеклик ол поэтни тюрлениуюню диалектикасын ангылагъаныды. Аны «Къартлыкъ бла ушагъым», «Нетейим?», «Ёлюм келир» деген чыгъармаларында биз айта тургъан

магъана кючлю бериледи. Автор «Нетейим?» деген наз-
муда былай жазады:

Кюнле ётелле, нетейим?
Терк кетелле нетейим?
Къартлыкъ келед, нетейим?
Къайры къачып кетейим?

Къачып тау башына чыкъ,
Тенгиз тюбюне кир, букъ —
Жокъ къартлыкъдан къутулуу,
Жокъ аны артха буруу.

Бу сёзлени поэт ёлюмден къоркъуп, къартлыкъгъа хор-
латып, фатализмге женгдиргенден айтмайды. Табигъат-
да хар зат да адам суюмиди, суюмеймиди деп анга къа-
рап тюрленмейди. Къалай этейим деп кишиге сормай, за-
ман алгъа барады. Туугъан адамны ёсгени, жашай ке-
тип, къарт болгъаны, къалай керти эсе, аны ёллоюго да
алай кертиди, — дейди поэт. Алай поэт назмуда: сиз тууун
ёсгенликге, къарт боллукъсуз, ёллоксюз, къадар айтхан-
дан къутулалмазсыз, ёлгюнчю, кеси баш къайгъыгъызыны
этигиз, не да этип, кеси ауарагъыз бла болугъуз демей-
ди. Адамны къысха ёмюрюи ол бош затха тергемейди,
бош келгенге санамайды. Адам жашауда адамлыкъ
борчун этерге керекди, ызындан келген тёлюлеге хайыр-
лы ызын къалдырмай жарамайды. Кязим ёлгенле сау
боллукъдула деп да айтмайды. Кязимни акъылына ке-
ре, ёлюп кетгинчи, хар нени да тырнап, бир зауукълу жа-
шайыкъ ансы, бизден сора келлик дуния тюбюне батсын
демеклик да, ёллок эсем, жашаудан манга не хайыр деп
тюнгюлюу да адамлыкъдан узакъды, терсди.

Ишле, Кязим, кёлесюзлюк,
Этмей, жибермей терслик,
Темиринги туюгюн сен,
Назмуланы тизгин сен, —

деген сёзле Кязимни жашау жоругъудула.

Кязимни поэзиясында ёлюмню, жашауну, къартлыкъ-
ны юсюнден революциядан сора жазгъанлары бла рево-
люциягъа дери жазгъанларын тенгleshдирип къарагъан
сейирликди. Ол эки заманда да жазгъан философия наэ-
муларында поэт уллу соруула салады. Адам дуниягъа нек
гуады? Аны жашауда оруну къайдады? Аны баш борчу
неди?

Алай, ол эки заманда ёлюмню, къартлыкъны, жашауну юсюнден этилген назмуларында поэтни оюму салган соруулагъа берилген жууапла башхадыла. Ол башхалыкъла эки тюрлю жашауда адамланы баш борчларына, адамланы жашау халларына кёре боладыла. Сёз ючюн революциягъа дери урунганла унугъуулу тенгсизликде жашагъанлары себепли, адам дунягъа нек тууады, аны баш борчу недеди деген соруугъа: адам дунягъа, инжилир ючюн угъай, насыплы жашар ючюн тууады, ол болган къарыуун терсликни жояр, тюзлюкню кючлер ючюн берирге керекди деген жууапны бередиди. Классла антогонизми кетмей, эркинлик болмазын поэт сезгенди. Октябрь революция хорлагъандан сора уа поэтни кюсеген мураты толады. Энди ол кёбюсюнде къартлыкъны юсюнден сагъышланы, жашагъан узакъ жылларыны юсюнден сагъыш этип, кесини этген ишине багъа бичеди. Адамлагъа не хайыр этип жашадым, адамлыкъ борчуму толтурдумму? — деген акъыл тынчлыкъ бермейди. Алгъыннгы философия назмуларында поэт жашауну тюрлендирирге кереклигин айта эсе, энди уа жангы жашауну кючлендирирге, аны деменгили этерге чакъырады.

Кязим «Къартлыкъ бла ушагъым» деген назмусун 1928 жылда жазгъанды. Ол чыгъарманы эмоция жанындан къыйматлы этер ючюн, назмуну драматизмли, динамикалы берир ючюн, поэт суратлауну соруу-жууап халда къуралган диалог формасын тюз сайлайды.

Лирика жигит бла къартлыкъны диалогу, жашауну диалектика кертилигин ачыкълай, не бек кюрешселе да, къартлыкъ келмей къалмазын, андан киши да ычхынмазын поэт тюз суратлайды. Лирика жигит:

Юйюмю ким кёрюзтдю,
Къалай тапдынг сен аны? —

дегенде, айтханындан къайтмагъан таукел къартлыкъ:

Мен ажашмай табама,
Кезиу жетсе, жолланы,—

деп жууаплайды. Жашлыкъ бла къартлыкъны келишиу-сюз чюйрелигин поэт кючлю бередиди:

Соруп къалай келейим,
Кёрюп болмайсыз мени.

Адам къартлыкъдан къутулмайды деген акъыл поэтни пессимизмге элтмейди. Заманны жашауну аллай уллу

кертилигин берир ючюн автор апострофаны онгларын уста хайырланады. Сёз ючюн, къартлыкъны, ёлюмню адамныча даулашдырады. Аллай ызланы биз Некрасовну, «Темир жолунда», Твардовскийни «Василий Тёркин» деген поэмасыны «Ажал бла Тёркин» деген бёлюмюнде кёребиз. Кязимни «Къартлыкъы» айтханындан артха турмайды, таукелди. Ол кишиге соруп келмейди, заманы жетсе, болжал эте турмайды. Алай ол таукел «Къартлыкъгъа» къажау сюелген лирикалы герой да къартлыкъдан къутулур къарыуум жокъду, кеч, эртде болса да келликди деп, жашаудан тюнгюлюп, кёлсюзлюкге хорлатмайды. Лирикалы жигитге кёл этдирген, анга ключ берген зат — аны халкъ насыбы ючюн урунганьды. Тюзлюкню чынтды ауазыча поэтни ауазы:

Назмуланы жылыуу
Мени бла турлукъду.
Дунияда назмучугъа
Елгюнчю къартлыкъ жокъду,—

дейди Кязим, халкъны жашауун ётюрюксюз кёргюзтюп, кыйынлыкъда, къууанчда да аны биргесине болуп, халкъны алгъа барыууна болушханына къууанып.

«Ёлюм келир» деген назмусунда да поэт «Къартлыкъ бла ушагъында» магъананы андан ары ёсдюреди. Къартлыкъны ызындан ёлюм келлиги хакъды. Аны поэт уста биледи. Алай мында да — «ёллюкбюз да, ёллюкбюз, бизге неден да неди?» — деп, хар кимге жашауну къысхалыгъыны, жашауну ёлюм юзеригини бушууун этдирмейди. Да ёлюм келлигин билген поэт «ол дунияны» къайгъысын этигиз, ары гюняхсыз барыгъыз депми кёл этдиреди! Угъай, поэт назмуда аллай алдаугъа жер къоймайды. Жол бермейди. «Ол дунияны» болгъанына бла болмагъанына Кязимни къарамы къалай болгъан эсе да, назмулада поэт «ол дунияны» юсюнден умут этдирлик зат айтмайды. Назмуну баш магъанасы:

Ёлюм келед, адамны алып кетед.
Адам биргесине тёрт санын элтед,
Ишлеген юйюнг, жазгъан назмунг къалад,
Дуния иеси ёлюм туююлд, адамд —

деп, адам жашауну къонагъы болмагъанына, чынтды иеси болгъанына терен ийнанып айтады.

Кязим Мечиев 1906 жылда, биринчи орус революция:

хорлана тургъан кезиуде, «Атасыны жашына осуяты» деген назмусунда:

Балам! Зулмулукъну кёре,
Кетеме къабыргъа — жерге,
Ким билед, санга тюшсе уа,
Зулму жокъ болгъанын кёрге!

Балам! Дунияда артыкълыкъ
Болмагъан кюнлеге жетсенг,
Ол заманда къабырыма,
Келип: «Тынч жат!» — деп кычыр сен! —

деп жазгъанды. Бу назмуда атасы жашына осуят этгенин поэт кесини философиясын суратлар ючюн айтмай эсе да, аны алапатлыгъын кёребиз. Хар строфаны башындагы «Балам!» — деген рефренни къайтарып айтылуу тенгсизлик жашау ызда къалгъанлагъа жарсыгъан жүрекни тынгысызлыгъын кючлю береди. Автор ол къайтарыуну биринчи эки строфада кючлю интонация бла айтп, ючюнчюсюнде уа ауазы сабырлы бош берилмегенди. Ол сабырлыкъны юсю бла поэт жашауда тюзлюк хорларыгъына ийнанганы ол хорлам терк болсун деп ашыкъгъанын билдиреди, дунияда бир аманлыкъ иш этмегенине къууанады.

Балам! Дунияда артыкълыкъ
Болмагъан кюнлеге жетсенг,
Ол заманда, къабырыма
Келип: «Тынч жат!» — деп кычыр сен! —

деген тизгинле назмуну кульминациясыдыла. Кязимни заманны, табигъатны, жашауда тюрлениулени юсюнден къарамына эс буруп, кёз жетдирсек, анда материализмни кёп илишаны ачыкъ кёрюнеди. Ол 1910 жылда Стамбулда айланганында:

Озгъан жауунну жамычы
Бла къуууп бош кюрешме, —
Сен озгъан жаш кюнлеринги
Базарда табарма деме.

Дунияда жокъ аллай базар,
Къарындашынг тапмаз излеп,
Аны бир саудюгер сатмаз.
Ананг жангыдан бералмаз —

деп, бир чыгъармасында жазгъанды. Бу назмуда поэтни айтханына кёре, жашау тохтаусуз алгъа барады. Бюгюн-

нгию жаш адамла тамбла къарт боллукъдула, бюгюнгию къартла уа тюнене жаш эдиле. Ол себепден, хар адамны борчу — бюгюн этиллик ишни тамблагъа болжалгъа салмай жалчытыргъа керекди. Адам жашаугъа тарыгъыр ючюн келмейди. Заман салгъан борчну толтурургъа келеди. Заман оза баргъаны къадар Кязим Мечиевни жашаудагъы тюрлениулени ангылау даражасы да теренлене, кенгере, ачыкълана келеди. Ол кесини философиялы назмуларында жашаудагъы болумну тюрлениулени ич диалектикаларына жууап излерге кюрешгенде, аланы урунганланы сейиринден ёнчелеп тергеуге алады.

Битеу дунядагъы империалистлени, пролетариат бла капиталистлени орталары жиклениуюн эм ол ишге марксизм-ленинизм не кёзден къарагъанын биринчи битеудуния уруш баргъан жыллада урушну нек ачылгъанын, кимле ачханларын да Кязим толу ангылагъанын бла ангыламагъанын билмейбиз. Алай уруш башланган ал кюнледен тебреп, ол аны урунганлагъа ахшылыкъ этмезлигин сезип, букъдурмай халкъгъа ачыкъ айтханы баямды.

Аны урушха къарамы большевик партияны ол заманда политикасына жууукълугъун кёребиз. Кязимни «1914 жыл» деген назмусу битеудуниялыкъ урушха жораланады. Ол бизни литературада урушха къажау жазылгъан чыгъармаланы бек биринчисиди.

Дуния къан урушха киргенд,
Тынчлыкъны атасы ёлгенд.
Патчахха аман кюн келгенд,
Халкъны халкъгъа душман этгенд.

Жашла урушха баралла,
Анала жашсыз къалалла...

Жюрекле ачыудан жаналла

Ол тизгинлеге иги эс буруп къарасакъ, къанлы уруш урунганланы алайсыз да онгсуз жашауларын тёзюп болмазча этгенин эслейбиз. Поэт терсликни бетин арсарсыз ачады, ол патчахны, капиталистлени, помещиклени терсликлериди. Андан сора да поэт уруш майданы бла халкъны бирликлерин уста сезгенди. Ол бирлик да недеди дегенде урушда урунганла къырыла эселе, анга хар нени да къурап, кеси уа аманны кебинден жашагъан халкъды. Бушуудан башха ол урушдан кёрген хайыр жокъду. Урунганны табигъаты мамырлыкъны излейди.

Патчахлыгъ а аланы тынч жашаргъа кьоймайды демеклик Кязимни назмусуну философиясыды.

Патчах дейле, аскер дейле,
Жасакъ, налогла излейле,
Бералмагъанны тюелле
Халкъ кьанын сууча ичелле,—

дейди дагъыда бир назмусунда жюреги кыйналагъан поэт.

Тенгсизлик жашау ызны кертилиги болуп тургъан заманда «сауутланган адам» урунганны жауу болгъанын, терсликни символу болгъанын поэт тюз эслегенди. «Патчах дейле, аскер, дейле» деп, поэт патчахлыкъны тутхучу солдатла болгъанларын кючлю береди. Алай ол хал тюрленмей амалы жокъду, не ючюн десенг, «Къалмагъанды бизде тѣзюм» — дейди поэт.

Кязим Мечиев философия чыгъармаларында аны эстетика кылыкъ, социология къарамларын, жашау бла ёлюмню юсюнден сагъышларын кѣребиз. Ол затланы хайырларындан аны поэзиясы не жанлы болгъанын ангылайбыз. «Жашлыкъ, сен садакъ окъ эдинг» деген чыгъармасында жашауну, жашлыкъ бла къартлыкъны юсюнден сагъыш эте, тюрлениулени диалектикасына акъылы жетеди. Жашау тохтаусузду, алгъадан алгъа барады, адам ырамымыды, туйюлмюдю, анга къарамайды. «Жашлыкъ сен садакъ окъ эдинг» деп, кеси жашагъан кюнлени садакъ окъгъа тенгешдиреди. Мында кюнлени тохтаусуз озуулары къартлыкъны жууукълашдыргъаны, ёлюмге жууукъ элтгенин ангылайды. Алай ёллюкбюз да ёллюкбюз, энчи зауукълукъну сынаргъа кюреш, сенден къалгъан дуня къалай да болсун, демеклик ол назмулада жокъду. Жашауну чексизлиги эм хар тѣлюге жашау жюклеген борчну толтуруу кереклигин, кесинден сора келлик тѣлюге жукъ къалдырмай кетмекликни насыпсызлыгъы кючлю бериледи.

Кязимни диалектикасы аны акъылманлыгъын кѣрпюзтеди. Поэзиядан окъуучуну кѣлюн къачырмай, аны акъылын, сезимин кьозгъарча, терслик бла тюзлюкню не болгъанын юйретирча диалектикалы назмуланы жазар ючюн къуру фахмудан сора да поэтни халкъ жашауу бла терен байламлыгъы, кюрешге къатышыууну тирилиги, халкъ тубеген къууанчлагъа, жарсыулагъа сансыз къарамай, кесини башына келген къууанчха, жарсыугъа

къарауу, жашауда уллу сынауу болмакълыгы, ана тилге усталыгы, суратлау амаллары бай болургъа керекди. Кязимде ол затланы барысы да элпек эдиле. Адамлыкъ бла адамсызлыкъ, тюзлюк бла терслик, харамлыкъ бла халаллыкъ, къоркъакълыкъ бла батырлыкъ, тазалыкъ бла кирлилик, намыслылыкъ бла намысызлыкъ кючлю ачылгъандыла. Ол къауум назмуларында поэт кесини эстетика идеалын береди. Кязимни битеу поэзиясында къысха афоризмле, къысхалыкъ, жютюлюк, афоризм бла идиомаланы элпек хайырланыу аны философия-дидактика назмуларында бютюн да кючлюдю. Ол кесини дидактика назмуларында жаш тёлюню заманы излемина кёре ёсдюрюрге уллу эс бурады, жашауну артха тартханланы сёгеди.

Тюзлюк ючюн не къыйынлыкъдан да къоркъа билмеу, кесини баш къайгысы ючюн угъай, жамауат ючюн кюрешиучю адам поэтни идеалыды. Аны ол назмуларында адам туугъанда окъуна бузулуп туумайды, аны бузулууу жашаугъа кёре болады: юйретсе, тюзелмезлик хазна жан жокъду деп бериледи.

Кязим дидактика назмуларында тюзлюк бла терсликни, акъ бла къараны контрастлы суратларгъа бек сюеди. Скульптор ташны артыгъын жонуп сурат ишлегенча, ол тюз образны къурайды, ол образны контрасты болурча терс затны образын ишлейди. Поэт бир назмусунда:

Батырлыкъ къорур журтунгу,
Къоркъакълыкъ кёмер отунгу —

деп жазады. Башха сёз бла айтсакъ, къыйын кюн келгенде, батырлыкъ халкъны насыбы ючюн сюелсе, къоркъакълыкъ а палах келтиреди. Къоркъакъ адамны къылыгы аны ёсдюргеннге салта ауурлугъуча тиерин айтады. Автор андан ары батырлыкъны — отлукъ ташха, къоркъакълыкъны жёге агъачха тенг этеди. Ол тизгинлени барысы да нарт сёзге айланган афоризмледиле.

«Ачыкъ сёз» деген назмусунда да тюз илишанла бла терсликни ич магъанасын тутхан белгилени антоним халда суратлайды. Ол мында батырлыкъны, кертичиликни, бийикге талпыныуну, сёзге угъай, ишге жигерликни, махтаныргъа угъай, керти чомартлыкъгъа ёчлюкню магъанасын ачады. Тилчиле, ётюрюкчюле, эринчекле, жаншакъла аны къанлы жауудула. Хар ким халкъына жа-

рар ючюн кьушча «бийикге ёч болургъа» керекди дейди поэт. «Аман кьатын тилчи болур», «Аман кьатын кёпге жатар, кюню хапар бла батар» деген сёзлени магъаналары теренди. Мында поэт мажарыусуз, юйюн тизгинли туталмагъан, сабийлерине кереклисича кьараялмагъан, кирли, эринчек, таурухчу тиширыулары сёге, тиширыулары ол даражагъа жетдирген жашау ызны терслейди эм жашауну ол сынауларындан хорлам бла чыгып, ёхтемликни тас этмезге чакъырады.

1905—1907 жылладагъы орус революцияны тауушу малкьар таулагъа да жетди.

Ол заманда жазылгъан «Иги сёз» деген назму жарлы халкьгъа жакъ басыу жаны бла жазылгъан ахшы чыгъармаладан бириди. Ол назмуда «иги сёзю бичакъ кесмезин, боран элтмезин», аны багъалылыгъын кёргюзтеди. Алай иги сёз деп поэт керексиз омакъланыугъа айтмайды. Халкьны жашауун тюз кёргюзтюп, аны эркинликге чыгъарыргъа болушхан сёзлеге — поэзиягъа айтады. Иги сёзсюз, жырсыз халкь болмайды, урунганлары азатлыкъ кюрешге хазырлауда аланы магъаналары уллуду. Ол жарлыны тыянчагъыды, байгъа мужура болуп тиеди. Иги сёз былайда тюзлюкню жырчысыны белгисича бир затды. Иги сёзю хорларыкь, тюзлюкню жырын ёчюрлюк кюч жокъду, нек десегиз, ол урунганлары сёзлериди. Назмуну ич магъанасы да ол затха бойсунады.

Кязим Мечиевни дидактика назмуларыны бек алааматларындан бири «Ишлеген» деген назмусуду. Ол чыгъармада Кязим урунууну магъанасын ача, «иш жашауну мурдоруду», — деген материалист акъылгъа келеди. Мында поэт жалан да ишни суймегенлени, кеслерин кьайда болса булжута, кечиндире айланганлары сёгюп кьоймайды.

Аны юсюне жашауну уста билген, терсликlege кьаны бузулуп ачыуланган, ол терсликлени кёзден бла эсден кетмез суратларын эртдеден бери ишлеп келген акъылман поэт ишлегенлени кьыйыныларын ишлемегенле ашагъанларын уста билгенди. Не аш, не кийим эркинлигин тапмай, тамбланы дыгаласында айланган, кеслерини кьол кьыйыныларыны хайырын кёралмагъан урунганлагъа жарсыйды, харам мюлкню кюйсюз иелерине чамланады.

Ырысхыны чыгъаргъан кюч жалан да урунууда бол-

гъанын, адамны адам этген, хар затны да башы урунуу болгъанын ангылайды.

Қязим жашауну тутуругъу, аны алгъа элтир кючо да урунганладыла, эркин жашаугъа чырмау болгъан эски жашау ыз къуругъа керекди дейди.

Ишди дуняда кез жарыкъ,
Ишди бизни къууандырлыкъ
Ишлегенни — келю жарыкъ
Ишлемеген болур жазыкъ,—

деген эзиучю классланы адамсызлыгъына терен ийнаныу барды. «Ишлеген» деген назмуну ритмасы, тартдырылгъан жыя кибик, кючлюдю, жоргъады. Жалкъаулары, эринчеклени терслеу бла жазыла эсе да, ишлеуно къыйматына чексиз ийнаныу оптимизмли интонация къолайлыды.

Ишлемесенг — азыкъсызлай,
Ишлемесенг — гыржынсызлай,
Ишлемесенг — чабырсызлай,
Ишлемесенг — намыссызлай...

«Ишлемесенг» деген сёзню къайтарып-къайтарып айтмакълыкъ, автор ачыкъларгъа кюрешген идеягъа битеу акцентни ауурлугъун тюшюрюрге болушады. Назмуну хар тизгини нарт сёзча, жютю, алапат афоризмледиле.

Мечиев кесини поэзиясында адамлыкъны къыйматын, этген ишине, ол ишни ким ючюн этилгенине, адам урунуугъа не кезден къарагъанына кере багъалайды. Аны акъылына кере, ишлемеген адамсызлыкъны белгисиди. Қязим кесини «Тюзлюк» деген назмусунда келлик кюню насыбына ийнанып, жарлы халкъ тюзлюкню чигинжиси болгъанын кёргюзтеди.

Башха бир назмусунда уа:

Махтанмагъыз, бай да, бий да,
Бизнича инсансыз сиз да,
Къалмабыз биз бирибиз да
Неди байлыкъ мюлк да, юй да? —

деп, поэт кеслерин кекден тюшгеннге санап, жашауну тутуругъу сунуп, урунганлары уа хыликгя этген байлары ким болгъанларын айтады. Сиз да, биз да (байла да, жарлыла да) не тукъум жашасакъ да, ёлюмсюз боллукъ туйюлбюз. Алай сизни ёлгенигизден сора, дуняда къаллыкъ затыгъыз жокъду, сизден къалгъан байлыкъ, ырысхы да ишчилени къол къыйындарындан жаратылгъанды-

ла. Урунганланы уа тюзлюкге кьулланыулары болдурган затла кьаллыкьдыла дейди. Поэт былайда «биз» деген сёз бла битеу урунганланы кёргюзтеди. Адамны адамлыкь борчу тюзлюкге кьулланыуду. Нек дегенде, «тюзлюк ёлмейди, чиримейди, аны кьылыч кесмейди, залим аты малтамайды, ол кёп залимни бойнун бургьанды, патчахладан кьутулгьанды». Бир сёз бла айтыргьа, тюзлюклю жашауда алгьа барыуну процесси селеймейди, тохтамайды, тюзлюк урунганланы азатлыкьгьа элтирикди. Ол чыгьармасы бла Кязим Мечиев жаш тёлюге кьыйынлыкьгьа хорлатмагьыз, тюзлюкню хорламы ючюн, терсликни хорланыуу ючюн не кючню да салып кюрешигиз деп юйретеди.

Кязим Мечиевни философия чыгьармаларында аны кьылыкь, акьыл, социология кёз кьарамларын, жашау бла ёлюмню юсюнден сагьышларын кёребиз. Ол затланы юсю бла аны поэзиясы кимле жанлы болгьанын ангылайбыз.

Кязимни поэтика диапозону кенгде халкьны жашауунда магьаналы зат болуп, ол чыгьарма жазмагьан хазна тема кьалмагьанды. Алай аны чыгьармаларын темалагьа ачыкь юлешип, ол кьауумланы араларына жикге айыргьан чек салыргьа бек кьыйынды. Баям, генийлени кьудретлери алай бола болур. Кязимни назмуларында кёп тюрлю мотивле бир бирге сингип, биригип келедиле. Кязимни поэзиясында баш темаладан бири интернационализм темасыды. Кязим Мечиевни чыгьармачылыгьы башланган ал жылладан тебреп, аны патриотизми бла интернационализми бир бирге кьажау болмай бирлешип бериледи. Кеси халкьын суймеклиги миллетчиликге, интернационализми уа ёз халкьын суймеген космополитизмге ётмейди. Миллетле арасында шуёхлукь да, кеси халкьын суймеклик да диалектика бирликден таймайды. Поэтни миллетле шуёхлугьу бла кеси халкьын суйген ниетлери аны чыгьармаларында этика идеяларындан келип чыгьадыла.

Кязимни кьайсы назмусун алып кьарасанг да, туугьан халкьын, Ата журтун чексиз суйюп, аны эркинлиги ючюн артха турууну билмеген таукеллигин кёребиз. Ол назмулада халкьыбызны патриотизм ниетде юйреталлыкь кьууат кючлюдю. Поэт патриотизм ниетни кёп тюрлю суратлау ызда ачханды. Сёз ючюн, кесини халкьын суйгенни урунганланы унугьуууна жюреги ау-

румай мадары жокъ эди. Хар тизгининде эллиге къара кюн берип тургъан жашауну артыкълыгы, халкъны къайгылы кёз жашы, онгсузлукъну тузагъындан ычхыныр ючюн этилген адыргыла, жүрек чанчыу, ачылу мудахлыкъ ачыкъ кёрюнеди. Халкъны къайгысы, зарауатлыгы поэтникидиле. Алагъа поэтни жүреги къайгырыусуз къалмайды. Ол назмуланы жазылыу формалары да поэт бла урунганланы бирлигин кючлю сезди-рирчады. Адам кёргенин кёргенича сансыз хапарлагъанча этмей, кёргенине, билгенине жүреги бек жарсыгъан адам башхалагъа кесини къайгысын айтханча этип береди. Окъуучу да, ол хапаргъа сансыз тынгылагъанча болмай, аны жүрегинде жарсыугъа жууап табылады.

Жарлы халкъым, кёп китапла окъудум,
Андан санга хайыр чыгъар деп турдум.
Кязим окъуйду, жазад, эринмейди,
Алай насып къайдагысын билмейди —

деген назмусунда туугъан халкъына болгъан терен сүй-мекликни кёребиз. Поэтни ол тизгинлеринде поэт бла урунганланы къадарыны бирлиги, халкъны чексиз сүй-меклиги ёлюп кетгинчи жүрекде сакъланырлыгы ачыкъ сезиледи. Аны патриотизми туугъан халкъына келген уллу палахдан ычхындырыр ючюн мадар тапмай къыйналгъан жүрекни оту бла бериледи.

Орус халкъны уллу демократ-поэти Некрасов: «Кёрюп болмаудан арыгъан жүрек сүйюуню татыуун билмейди», — деп сейирлик айтханды. Кязимни битеу поэзиясы ол затны ётюрюксюзлюгюне ёмюрлюк шагъат болгъанлай турлукъду. Аны поэзиясында урунганлагъа жашар кюн бермей тутхан унукъдуруучуланы кёрюп болмагъан сезимни ёчюлмез оту жанады. Жашаудагы байлыкъны, ырысхыны да, эркинликни да ууучлап, кеслери уа жукъ да ишлемеген тау бийлени баш илишанлары тонау, тырнау, хар ырысхыны кесине тартыу, чекден озгъан малкёзлюк болгъанын, алада адамланы тыш белгиси эсленген кибики этсе да, ол къабукъну ичинде бёрюлюк бугъуп тургъанын кёргюзтюу жанындан Кязимни оруслу уллу сатирик Салтыков-Щедринге ушагъан жерлери барды. Ол кесини «Ташкентли жюйюсханла» деген ала-мат чыгъармасында адамлыкъ къыйматларын тас этип, жыртхычха айланган унукъдуруучуланы юсюнден: «Аланы акъыллары-эслери да, тюшлери-тюнлери да бир затха жыйылып, тирелип, жабышып тохтагъанды: «тап-

ханны къарыннга этерге» — деп жазгъанды. Тенгсизлик жашау ызыны иелерини табигъаты алайды. Алада адамлыкъны кыйматы кълмай, жутланган жаныуарны сифатына ётюу тангкёрдю туююл эди.

Ма ол затланы терен ангылагъан поэт туугъан халкъын терен суймекликни аны жауларын кёрюп болмау бла байламлы этеди. 1910 жыл Кязим кесини:

Халкъ насыбын кълдагъысын билсемед
Мен бутларымы ат этип жетерем.
Арабызда кълан ырхыла барса да,
Жюрегими кълыйкъ этип ётерем —

деп жазгъан назмусунда айтып болмазча кълсхалыкъ бла сейирлик терен магъананы ачханды.

Кязимни чыгъармаларында аны ёз халкъын кълалай суйгени, халкъны насыбы ючюн кюрешде керек болса, жанган отха, кълтургъан суугъа да секирирге хазыр болгъаны ачыкъланады.

Кязимни ол тизгинлери кесини борчун кълты ангылагъан, халкъны кеси бла кълты байламлыгъын сезген, ансыз жашауну тузсуз хантха санагъан, тири кюрешчини, керексиз таурухну айтыргъа суймеген, кесине базынган адамны антыча кёрюнеди. Анда керексиз омакъланыу, магъананы кълтышдырыу жокъду. Уста табылгъан сёзлени куюу бла окълуучуну ийнандырып даражагъа жетеди. Авторну ауазыны, интонациясыны, сезимини берилиую сейирди. Кеси узакъда тургъланлай, туугъан халкъына насыпны кюсеу, ол насыпха барлыкъ жолну узакълыгъы кёрюнеди. «Арабызда кълан ырхыла барса да», — деп халкъ ючюн таукелликни селейтир кую жокъду дейди поэтни оюмундан.

«Кесини халкъын суймеген интернационалист да болалмайды» деген марксизмни-ленинизмни айтыууну тюзлюгюне Кязим Мечиевни поэзиясы ачыкъ шагъатды. Ол кълда, не узакъда айланса да, не тюрлю болумгъа туюше да, туугъан халкъына чексиз суймеклиги таркълаймайды. Арабстанда, Иранда, Турцияда жюрюгенде да, туугъан жерге тансыжкъды, халкъын кёрюрге итинеди. Не мадар да этип, элине келирге кюрешеди. Алай ол туугъан жерине, халкъына кълыйтыргъа итингенде, кеси кетгенли анда урунганла унугълуудан ычхынып, зауукълу жашагъан суннгандан, жашау ызын куюсюз терслиги кетип, азатлыкългъа чыкългъан суннгандан туююлду. Нек десе-

гиз, ол Малкъарда жарлы халкъ эркин солургъа онг тапмай, алгъындан да къысылып жашагъанларын, кеслерини кыйынлыкъларыны тарыгъуларын этер онглары окъуна болмагъанларын, байла, патчахны чиновниклери урунган таулуну жерсиз, суусуз кююп, тау тыгъырыкъларына тыйып жашатханларын унутмагъанды. Ол себепден поэтде энди мен кетгенли халкъ эркин болгъанды деген иллюзия жокъду. Жалан да халкъгъа терен суймеклик, аны кюуанч-бушуу кюнюнде да биргесинден айырылмаз ючюн этилген дыгалас бар эди.

Багдадха да, Стамбулгъа да бардым,
Мекканы Кааба ташына баш урдум.
Алай къайтханда жарлы жериме
Анама жангыдан туугъанча болдум —

дейди поэт. Мында кесини жарлы халкъына, туугъан жерине термилип, ашыкъгъан поэтни артха къайтхандан сора этген кюуанчы кюкюрекге сыйынмайды. Халкъны жахиллиги, хажиликге барыуну бек уллу насыплы сууапха санатып тургъанда Меккадан кетерге, Туугъан журтха жетерге ашыгъууну кеси окъуна жигитликди.

Грибоедовну айтхылыкъ драмасыны героюну: «Узакъдан келгенде, туугъан жеринги тютюнюн да тансыкълайса» дегенин Кязим эштген да болмаз. Алай ол сезим чынтды патриотланы, акъылман поэтлени барысында да бола тургъан деменгили сезимледен болур ансы:

Арабда, тюркде да айланып келдим.
Энтда Бызынгыны тауларын кёрдюм.
Манга хычыуунду барындан эсе
Жарлы элими кыйы от ийиси —

деп айтмаз эди. «Жарлы элими кыйы от ийиси» деген тизгинледен туугъан элине, халкъына тансыкъ болуу тынчлыкъ бермей, ары келирге мыллык атдыргъан патриот жүрекни кючлю ауазы атылып чыгъады. Кязим кесини «Къонгур таш» деген дагъыда бир чыгъармасында:

Къонгур таш, къаядан тюшюп,
Ташлы терен къолда жатад.
Энди кеси къаясына
Къайтыр амалы къалмад.

Аллах! Мени таш окъуна эт,
Алай туугъан от жагъама
Къайтармагъанлай кюйма,
Къайтар сен тауларыма! —

деп жазганды. Мында поэт туугъан жерден айырылгъанда кючден, къарыудан да таярлыгъын билдире, тышында «солтан болгъандан эсе, халкъында олтан» болууну сайлайды. Ол назмуну пафосу туугъан жерге тансыкълыкъ сезимден толуду. Поэт халкъындан айырылыуну насыбы болмагъанын биледи, кеси теркирек кёрюрге тансыкълагъан халкъында жашау «жаннет зауукълугъуна» ычхындырлыкъды деп да ышанмагъанды. Ол кезиуде панисламизмни, пантюркизмни агентлери, сатлыкъ идеологлары Север Кавказны халкъларын Турциягъа кёчюрюр ючюн кёп аманлыкъ этгендиле. Динни эски чирик адетлери мыйыларын часрландыргъан жахил, къарангы халкъны алдап, битеу «муслиманланы къадары бирди», «Турция алагъа Ата журтду» деп алдагъандыла. Реакционерлени ол агитациясына Кязим кеси поэзиясы бла къажау сюеледи. Халкъны тентиреуден сакълайды. Фахмулу демократ-поэт Кязим Кавказ халкъланы къадары Россияны къадары бла айырылмазча бир болгъанын сезип, ол биригиулюкню кючлендирир ючюн кюрешгенди.

Алай, туугъан халкъын суймеклик таулулада болгъан кемчиликлени поэтден жашыралмайды. Аны патриотизми сокъур патриотизм туйюлдю. Мени халкъымды, мен аны сюеме, анда болгъан хар зат, тюз-терс эсе да, ата-анадан къалгъаны себепли, манга да багъалыды деп тохтамайды, ол суйген халкъында тюз-терс адетлени айыра, тапларын сакълай, терслерин терслей биледи. Сёз ючюн, биз баш жанында тинтип къарагъан, тиширыуланы тенгсизлигин кёргюзтген назмулада таулу тиширыуланы намысларын, насыпларын да балчыкъгъа малтап, мал орнуна сатып, сыйсыз этген адетле халкъныкъыды деп, махтагъанны кьой, ачыуланып терслейди. Халкъны алгъа бардырмай, чырмау болгъан адетлени къанлы жаууду.

Ёмюрлени саркъыуунда жашау ызны тарлыгъы берген куйсюзлюк урунганланы ишге къаты, тёзюмлю, сабыр, хар неге да хунерли этгенди. Ол халкъдагъы къудретли кючледенди. Алай, ол сабырлыкъ, мардасыз тёзюмлюлюк адамланы жүрегинде сансызлыкъны уясын орнатханын, аланы жүреклеринден тынгысызлыкъны кетергенин айта, халкъда тёзюп къалыучулукуну поэт тюзге санамайды.

Ол затла халкъны кюрешчиликге, жангычылыкъгъа

итиниу кьудретин гумухландыргъанын ангылап, жюреги ауруйду. Халкъны жюрегиндеги сабырлыкъны ол тынчайыуун чачарча, жашаудагъы кюйсюзлюкге чамланыргъа хазыр болдурургъа кюрешеди.

Бёрюле чапхан сюрюуча,
Жашайбыз биз, кьоркъа, юрке,
Башха болмайын, ушайбыз
Иесиз кьалгъан сюрюуге! —

деген назмуну китапны баш жанында сагъыннганлыкъгъа, энтда да айтыргъа тюшгенди.

Кязим байланы, бийлени, кулаклары бёрюге тенг этеди: аланы халкъгъа берген зарауатлыкълары кьой сюрюулени кьыргъан жыртхыч бёрюден да озады. Анда эриулюк, жазыкъсыныу деген кьыймат болмайды. Ол себепден поэт бай-бий, кулаклары «бёрю» деген сёз бла кёргюзтюуню мадарын тапханды. Кязим байланы ичинден аман-ахшысын айырмайды, аланы тутхан жолларын терслик этерге онг берген социальна жашау ызны харамлыгъын ачады.

Алай, Кязим ол назмуда эски дуняны мурдар иелерин аманлай келгенде, жарлы халкъны да махтамайды. Сиз адамсыз, сюрюулеча нек боласыз? — деп, артыкъ мёхелликни, тапсыз сабырлыкъны, кюрешден кьоркьууну, кьачыуну да терслейди. Бу жанындан алып кьарасакъ, Кязимни поэзиясы Салтыков-Щедринни поэзиясына жууукълашады. Ала экиси да туугъан халкъларын чексиз сюедиле, аны эркинлиги ючюн кюрешиден уллу насыпны кеслерине излемейдиле. Алай ол азатлыкъ ючюн кюрешге сансыз кьаратхан сабырлыкъны урунганлада табып, ачыкъ сёгедиле. «Бизни миллет ёхтемлигибиз уллуду, — дегенди Ленин, — тюз ма аны ючюн артыгъыракъ да халкъдагъы алгъыннгы кьарауашлыкъны эм шёндюгю кьарауашлыкъны да кёрюп болмайбыз»¹.

Кязим халкъдагъы тёзюмлюлюкню, сабырлыкъны, насыпны жууукълашдырыргъа деп хайырланыргъа чакъырады.

Тёзюмлюлюк, чыдау, жашаудан алыннган азатха ыразы болуп, шукур аллахха деп хар заманда да махталып турлукъ зат туююдю. Кязим урунган халкъдагъы кемчиликлени аны ючюн сёгеди, ол кемчиликледен кьу-

¹ Ленин. О литературе и искусстве. Москва, 1957 г., стр. 10.

тулургъа чакъырады. Қязим Мечиев туугъан халкъын, Ата журтун мардасыз суйген патриотду, алай, аны патриотлугъу миллетчиликге элтмейди дегенбиз. Аны поэзиясында туугъан халкъны юсюнден жазылгъан назмуларыны баш магъанасы ол, не да этип, кеси миллетин башха миллетледен айырып, бирси халкъладан энчилеп тургъан белгилерин, адетлерин излеп табып, ачыкъ этип, махтаргъа кюрешгенинде туююлдю. Ол таулула бла башха халкъланы бир бирден айыргъан, узакъ этген затланы угъай, бирин бирине ушатхан, жууукълашдыргъан затланы кёргюзтюрге бек суюеди. Поэт миллетлени шёхлугъуну жырчысыды.

«Башха халкъланы унукъдургъан халкъ кеси да азат болаллыкъ туююлдю»¹ — деген сёзню Қязим эштмеген эсе да, кьоншу миллетлени басынчакълар кьудрет Малкъарда болмагъанын билген эсе да, ол миллетле ортасында шёхлукъну, жарашыулукъну башындагъы цитатадагъы айтылгъан халда излегенди. Не да болсун, миллет азатлыкъны ёкюлю болгъанды.

Қязим Мечиевни Аравияда, Турцияда айланганда, таулуланы мугур жашауларына жарсыуу бла артха, тауларына кьайтыргъа этген адыргысы кьурумай, кьыйналса да, ол айланган-жюрюген жерлеринде халкъланы жашаууна сансыз кьарап, эслемей озмайды. Андагъы халкъланы факъырлыкъларын кеси халкъына таралыуу, жарсыуу букъдуруп, жашырып кьоялмайды. Андагъы ачлыкъ, жалангачлыкъ да аны жюрегин бек кьыйнайды. Ол айланыуу жарлылыкъны, азатсызлыкъны масштабына кенгирек кьарарча этеди. Кьарыусузлукъ, ач-жалангачлыкъ, эркин кьымылдар онгну жокълугъу жалан малкъарлы урунганланы энчиси болмагъанын, ол зарауатлыкъ миллет айырылтмагъанын кёреди.

Бу дуняда кьууанч азды, ачыу кёп,
Кьууанчха жолну кёралмадым излеп,
Бушуу жюрегими элекча этди —
Қязим кьайгъыла бла кёп кюрешиди —

деп, ол кьыйынлыкъла кьуру Малкъарда да туююлдю, хар жерде да барды деп кёл кенгдирип, кьууанмайды.

Қязим пролетариат интернационализмни теория жаны бла терен ангылап, революция халда башхалагъа да

¹ Карл Маркс и Фридрих Энгельс. Соч. т. XV. стр. 223.

ангылатханды деп айталлыкъ туююлбюз. Алай ол анга жууукълашады. Жарлы къайда да жашасын, къайсы миллетден да болсун, аны къадары бирди:

Араблыны кезлери да, таулуну
Кезлерича, бушуудан топ-толуду,
Хар жерде бушуу кеплюгюн кереме,
Хар факъырға саламымы береме.

Жарлы, къарыусуз жашагъан араблыны кезюндеги му-
дахлыкъға поэт сансыз къарамайды. Аланы ол чекге
жетдирген жашау ызны, байланы, бийлени сөгюп жаза-
ды.

Кеме бла тенгизледен да ётдюм,
Тюркню, Арабны халкъларын да кёрдюм,
Хар къайда да жарлы жарлыча жашайд,
Къарыулу къарыусузну этин ашайд.

Былайда Қязим жамауат жашауну суратлауда да диа-
лектикаға дери кётюрюлгенди. Унугъуп, аманны кебин-
ден жашагъанла къайсы миллетден болсала да, аланы
бушуулу къадарлары бирди демеклик Қязимни уллу чы-
гъармачылыкъ хорламы эди. Малкъарлы жарлыла мал-
къарлы байладан, бийледен эсе башха халкъланы жар-
лыларына жууукъдула. Не да этип, аманлыкъчы жол бла,
алдап, къоркъутуп, урлап, тырнап болса да, жарлыны
кеслерине ишлетиу, къан къатыш кез жашларын, аркъа
терлерин тёрдюрюп харам ырысхы жыйыу иште уа хар
миллетни унукъдуруучулары да бир бирге жууукъдула.
Жарлы араблы, черкес, таулу, тюрклю, болса да, аны
унугъуууну ич магъанасы бирди. Ол къаны-жаны бла
да унукъдуруучуланы кёрюп болмагъаны, урунганла-
гъа жакъ басып, алагъа азатлыкъ излегени хар тизгинден
кёрюнеди. Қязим кесини ол чыгъармаларында азатлыкъ-
ны быллай жол бла алыгъыз деп кёргюзталмайды. Ал-
лай жолну, класс кюрешни белгили хорламлагъа элтир
ызны кеси да билалмагъанды. Ол жашауда болумну
ачыкъ суратын берип, окъуучуну — эштиучюню кеслери-
ни жашау халларына жютю къарарча, ол халдан чыгъыу-
ну мадарын излерге кюрешдиреди. Аны юсюне таулу
жарлыла жалан кеслери унукъмайдыла, ала кепледен
бирлери кибикдиле.

Жангыз кеслери кюрешип хорламгъа жеталлыкъ тую-
юлдюле деп, миллет ёхтемлениу бла бирге, класс сезим-

ни да уятады. Аны ючюн Кязимге уллу интернационалист-ди дерге боллукъбуз.

Кязим Мечиев кёз къарамы ёсюп, битеу миллетлени къадарлары бир болгъанын, битеу халкъланы унукъгъанларыны шуёхлугъу бузулмаз кючге айланыргъа кереклигин ангылагъан даражагъа кётюрюледди. Кязим кесини поэзиясында урунганланы арасында чюйрелик, жаулукъ, къаугъа болмазгъа кереклигин кючлю айта, ол миллет шуёхлукъгъа чырмау болуп, жарашыулу жашаргъа къоймагъан «къара кючле» унукъдуруучула болгъанларын тюз ангылап, ачыкъ суратлайды.

Кязимни ол магъананы ачыкъ кёрюзтген чыгъармасыды, — деп толу варианты сакъланмагъан «Сары къошда» деген поэмасын айтыргъа боллукъду. Кязим Мечиев кесини сюжетли абадан назмуларында да, поэмаларында да экспозиция, эпилог берирге, экспозициясында, поэмада айтыллыкъ затла бла окъуучуну шагъырейлендирирге, эпилогунда уа поэмада суратланган затланы юсюнден оюм этерге бек суйгенди.

«Сары къошда» экспозиция да, эпилог да жокъду. Ол себепден, не да бизге поэма саулай жетмегенди, не да жалан да фрагментлери жазылып къалгъанды. Алай болгъанлыкъгъа, «Сары къошда» деген поэмагъа суратлау чыгъармады деп арсарсыз айтыргъа боллукъду. Кязимни бу поэмасында эбзеле бла таулуланы жарашып, тынч жашаргъа къоймагъан себепле ачылып кёрюзтюлюнедиле. «Сары къошда» деген поэманы Кязим 1916 жылда жазгъанды. Анда кёрюзтюлген ишле да Кязимни фантазиясындан чыкъмайдыла. Жашауда керти болгъандыла. Ол поэмада суратланган ишлени кеси кёрюп эм шагъаты болгъан Кязим 1916 жылда май айда эбзе бийле къурагъан бандала, Бызынгыгъа келип, 20 чакълы юйдегини малын сюрюп кетгенде, бай-бийле къозгъагъан таулуланы бир-бир алданганлары битеу эбзелени терслерге кюрешип, чамланганларында, къаугъаны ким чыгъаргъанын айтып, душман ким болгъанын халкъгъа ангылатханды.

«Бир бёлек уручуну, бузукъчу адамны аман ишлери ючюн битеу миллетни душманнга санаргъа керек тюйюлдю. Хар халкъны ичинде да халкъгъа тынчлыкъ бермеген адамлары, уручулары, бузукъчулары да бардыла. Бизни малларыбызны сюргенле аллайладыла. Аман адамла, уручула бизде да бардыла. Хар миллетни ичин-

де игиси да кѣпдю, аманы да барды. Аны себепли уа биз эбзелени барын да жаугъа санасакъ, ол тюз туююл-дю»¹,— дейди поэт. Қязим хоншу миллетни шуѣхлугъун излеп, анга чакъырып, жырлауну кесине борч этип алады. Алай, миллет шуѣхлукъну кѣргюзтюуден алгъа, ол эбзе бийлени кюйсюзлюклерини, аманлыкъчылыкъларыны хатасындан халкъ битеу эбзе миллетни терслеген национализмге бармасын деп чыгъармасында таулулагъа артыкълыкъ этип, таларгъа чапханла урунганла угъай, къан ичген бийле болгъанын унутмазгъа деп эскертеди. Қъарыулу къарыусузну талагъан, жунчутхан тарлыкъ жашауда ууакъ миллетлеге хар заманда да тыш душманлагъа битеу кюч-къарыу жыйып, къаршы сюелирге керек болгъанды.

Ыстауатха чапдыла,
Итле кибик юрдюле,
Жартылары урушуп,
Жартылары сюрдюле —

деп, ол бандитлени поэт къой сюрюуге мыллык атхан жыйын бѣрюге тенг этеди. «Малкъар халкъны лексиконунда «малгъун» деген сѣз мурдарны, эриусюзню, къаллыны синонимиди. Битеу жүрекде къайнагъан кѣрюп болмауну оту ол «малгъун» деген сѣзге жыйылгъанды. Ол жаулада намыс да, бет да, адамлыкъ къыймат да жокъду. Жюрегинде ётю болгъан къарыусузну марамайды, ол бандитле уа бетден бетге сюелип, урушургъа базынмай, «чола ырысхы табаргъа кюрешедиле». Поэт ол бандитлени бузукъ сыфатларын эмоциональна кючде берир ючюн кючлю тенглешдирилени аямайды. Бирде тонгуз кибик ёкюртсе, бирде къабанча секиртеди.

Поэманы тюз жигитлерин поэт чынтды жигитленича кѣргюзтеди. Ала кертиси бла да къоркъа билмеген тулпарладыла. Алагъа кюч-къууат селеймей келип турады, нек дегенде, ала тюзлюк ючюн, кеслерини жалынчакъсызлыкълары ючюн кюреш бардырадыла. Поэт былайда халкъны хорланмаз кючю болгъанын иш этип айтады.

Алай поэт эбзе бийле бла къазауат этген таулуланы суратлагъанда, мында чырт да миллетчилик сезилмейди. Поэт таулуланы душманы эбзе угъай, аланы бийлери болгъанын иш этип айтады.

¹ Альманах, Шуѣхлукъ № 26 1958 ж. 127 бет.

Жаула, туугъаныгъызлай,
Анагъызны къарнындан,
Бёрюлеча ичесиз
Жарлы халкъны къанындан:

Тынчайтмайсыз, къоймайсыз
Бизни рахат жашаргъа,
Шо къол кыйыныбызны
Адамыча ашаргъа.

Дагъыда бир эскертиллик зат: автор эбзе бийле бла бардырылгъан къазауатда урушха къатышхан бир таулу бийни кёргюзтмейди. Ол а кыйынлыкъ келгенде, ачы кюнледе бай-бийле кеслерин албугъартыргъа, кюрешден къачаргъа ёшюн ургъанларын, къаугъаны чыгъарыларын чыгъарып, палахны уа урунганлагъа атхан бетсизликлерин кёргюзтюден чыкъгъанды.

Кязимни поэзиясында миллет шуёхлукъну тинтгенде, аны революциягъа дери жазылгъан чыгъармалары жаратылгъан жыллада таулу халкъдагъы болумну эсен чыгъарыргъа жарарыкъ туююлдю. Ол заманлада патчалыкъ миллет унугъууну тёзюмсюз чекге келтирген эди. Қлассланы арасында жиклениу да кючленип, къозгъалыу кётюрюлген эди. Унукъдуруучу классла урунганланы кёзлери ачылгъандан, аланы политика сезимлери уянгандан, урунганланы бирликлеринден кьоркьуп, не мадар бла да класс чюйреликни жютюлюгюн кетерирге, класс сермешни сабырландырып ёчюрюрге къан дыгалас этедиле. Миллет шуёхлукъ болмаса, хар миллетни урунганлары бла энчи кюрешуу тынчыракъ боллугъун ала уста билгендиле. Ма кеслерини ол кир ниетлерин ишюсюнде бардырыуда халкъдагъы жахилликни, эски адетлени, динни уста хайырлангандыла. Ол кезиуде таулада ислам динни жайыу, къарангы халкъны алдап, муслиманланы араларында классха айырылыу жокъду демеклик кёп жюрюгенди. Исламны догмаларына кёре, дунияда жау классла жокъдула, адам улу эки душман къауумгъа юлешинип, индекни бир жанына ислам динлиле, экинчи жанына уа башха динлиле бла бир динге да ийнанмагъанла айырыладыла — деп болгъандыла. Ала жашауда классла арасында чюйрелик деген бошду, унугъуучула бла унукъдуруучулары орталарында келишиусюзлюк ётюрюкдю деп ёлю мыллыкларын атып кюрешгендиле. Аны юсюнден Маркс былай жазады: «Къуран эм анга кёре къуралгъан шерият адам улун бош эки мил-

летге — ислам диндегиле бла ол динде болмагъанлагъа юлешип къоядыла. Динсизле «харипледиле», жауладыла. Ислам муслиман диндегиледен башхаланы закондан тыш этип, ислам диндегиле бла ол динде болмагъанланы орталарында жаулукъну юзюлмезча этгенди»¹. Кеси аллахха ийнанып да тургъанлай, Араб Востокга эки кере да барып келген, арабча уллу окъуулу Қязим исламны ол догмаларын къабыл этмейди. Аны поэзиялы сезими андагъы дин салгъан чеклениуню женгип, жамауатда къауумланып юлешиниу аны тутхан динине кёре угъай, къайсы классдан болгъанына кёре болгъаныны юсюнден анга уллу сагъыш этдиргенди. Қязим кеси къол къыйыны бла жашагъан урунганладан бири болгъанды, Ленинни «Эллиле къуру бизде угъай, саулай дуняда да иш кёллю реалистледиле»² — дегенини кертилигин Қязимни чыгъармачылыгъында миллетле шуёхлугъуна жораланган чыгъармалары ачыкъ этедиле. Ол себепден, поэт дин салгъан «орта чалманны» аударуп чыкъгъанды. Жашауну, оптимизмни жырчысы болгъан Қязимни мудахлыкъ да кёп кере бийлегенди, ол хар заманда да урунганла бла бирге болуп, аланы къыйынлы жашауларын кёргенди. Азадан ычхыналмай не къадар дыгаласха къалып тургъанларына ол шагъат болгъанды. Къолундан келгени чакълы болушуп кюрешгенди.

Алай, кёп тюрлю жерледе айлана, халкълада унугъууну теренлигин кёре, хар атлам сайын ачлыкъ, жалангачлыкъ, кёз жаш, сарнау, бирлени кече-кюн демей ишлегенликлерине жашау зауугъун, тынчлыкъны кёрмегенлерин, бирле уа этгенлери да болмай, байлыкъда чиргенлерин кёре, ол жашагъан кезиуде халкъгъа тынчлыкъ келмегенин эслей келген поэт мудах болмай да не этерик эди. Халкъ къачан эркинликге чыгъарыкъ болур деген акъыл аны кюндюз тынчлыгъын, кече жукъусун алгъанды.

Бийик тауланы башында
Къар да эрир, кюннге тёмез,
Алай мени жүрек къайгъым,
Ол къарлача, эрип кетмез.

Жоюлгъан жугъутур къаны
Думп болур, жутулур жерге.

¹ К. Маркс, Ф. Энгельс. Объявление войны истории возникновения восточного вопроса. Собр. соч., т. 10., 1957 г., стр. 167:

² В. И. Ленин. Соч., т. 24, стр. 168.

Мени къайгъымы жер жутмаз,
Жел алып да кетмез тюзге.

Ол сагъыш Кязимни кесини баш къайгъысы туююл-
дю. Ол жарсыу, сагъыш, мудахлыкъ урунганланы ха-
рипликлерине этген ачыууду. Терен сагъыш, ич, къайгъы
табигъатда тюрлениуле бла адамны жюрегинде тюрле-
ниулени контраст этип, суратлау бла берилгенди. Мын-
да хар сёз, хар тизгин, хар деталь назмуну идеясы —
халкъдагъы кыйынлыкъны адам кётюралмазча ауур-
лугъун ачыкъларгъа бойсунганды. Поэтни лирика ге-
роюну къадары урунганланы къадарына айырылмазча
къошулганды. Аны жарсытхан кыйынлыкъны ауур-
лугъу да туююлдю, ол палахдан къутулур жолну тапмай
кюрешгенденди. Биз айтхан себепле асыры басхандан,
поэт бир бирде тюзлюкню хорларына ишекли къарагъан-
ча кёрюнеди. Бир бирде уа аны кесини терен магъаналы,
къудретли поэзиясындан халкъгъа не асыу барды деген-
ча, ишекленип къарагъанча да кёрюнеди.

Жарлы халкъым, кёп китапла окъудум,
Андан санга хайыр чыгъар деп турдум.
Кязим окъуйду, жазад, эринмейди,
Алай насып къайдагъысын билмейди.

Кязим 1911 жылда Арабстандан къайтхандан сора ол
тюз жолну излейди. Халкъны азаплыкъдан ычхындырыр-
гъа кюрешеди, ол жолну тапмайды. Къайры къараса да,
сынсыгъан, таралгъан, мугурайгъан, факъырлыкъ башын
басхан жашауну кёреди. Таурух-жыр угъай бу халны тю-
бюн баш этип къатышдырлыкъ кымылдар кюч керекди
дейди. Ол кезиуде Кязим кесини поэзиясы халкъны ёх-
темлигин, кюрешуучюлюк, адамлыкъ кыйматын уятып,
дос ким, душман ким болгъанын ачыкъ кёрюрге болуш-
ханын окъуна чотха алмайды. Алай Кязимде кёлсюзлюк
бир заманда да болмагъанды. А. М. Горький «Халкъ
чыгъармаларын болдургъан сёз усталары не ауур, кый-
ын жашауда жашасала да, аланы уллу ишлерин унукъ-
дуруучу классла сыйсыз этип умутсузлукъгъа келтирген-
ликге, аланы чыгъармаларында кёлсюзлюк ауазы бол-
майды» — дегенича, Кязимни поэзиясы да жашауну
кыйматын, келлик кюнню насыплы боллугъун жырла-
гъанды.

Профессионал литературада фольклорну жорукъла-
рына юйрениу, аланы тинтиу, фольклор литератураны

ёсдюрюуде не хайыр бергенди, къаллай зараны барды деген соруулагъа жууап излеп табаргъа кюрешмекликни къачан да, ким ючюн да болсун, магъанасы уллуду. Артыгъыракъ да алгъын профессионал жазма литературалары болмай, ол да фольклорда зыгытланып тамырланган халкъланы литератураларында фольклор ызланы юйрениуню диалектикасын терен сюзюп ачыкълауну хайыры айтып болмазча уллуду. Фольклор урунган халкъланы ёмюрледен бери жашауларыны ачыкъ кюзгюсюдю. Маркс да, Энгельс да, Ленин да халкъны аууздан ауузгъа айтыла, тёлүден тёлүге ёте келген сёз чыгъармачылыгына кёп магъана бергендиле. Ленин аны юсюнден былай дейди: «Бу материалны хайырындан халкъ не кюсегенини эм аны къаллай муратлары болгъаныны юсюнден алапат тинтиу иш жазаргъа боллукъ эди... Ол, халкъны къылыгынын, ниетин да ансыз билип къарыу болмаз кибик, аллай уллу магъанасы болгъан таза да халкъ творчестводу»¹. Пролетариатны деменгили жазыучусу Алексей Максимович Горький хар заманда да фольклорну уллу магъанасын айтып, аны жыяргъа, жарашдырыргъа, басмалап халкъгъа жаяргъа керек болгъанын эскертип тургъанды. СССР-ни Жазыучуларыны биринчи съездинде (1934 ж.) Горький былай дейди: «Энтда къайтарып айтама: искусствону мурдору фольклорду. Аны жыйыгъыз — андан юйренигиз. Бизге, сизге да — союзну поэтлерине, прозаиклерине да ол бек кёп материал береди». М. Горький дагъыда бир жерде: «Мильтон бла Данте, Мицкевич, Гёте бла Шиллер жазыу ишни бек бийигине, аланы коллектив творчество къанатландырып, чексиз терен, саны-санауу болмазча кёп тюрлю, айтып айталмазча кючлю эм акъыллы халкъ поэзия шауданы къууандырса жетип болгъандыла»² — деп жазгъанды. Халкъны узакъ ёмюрледен бери жашауун, психологиясын, эркинликге ычхыныр мадар излеп, кюрешгенин, алгъа иттинуюн, муратын юйрениуде, билиуде фольклор мардасыз болушлукъ этип келгенин Кязим Мечиев уста билгенди. Алай жазма литератураларыны айныгъан төрелери болмагъан халкъланы чыгъармачылыкъгъа жол ачаргъа кюрешген адамларына, узакъ ёмюрледен бери къуралып, айнып, толу чыныкъгъан литературалары болгъан халкъ-

¹ В. И. Ленин. О Литературе и искусстве. 1960 г., стр. 691.

² А. М. Горький. Соб. соч. в тридцати томах. Т. XXIV, 1953 г., стр: 33—34:

ланы жазыучуларыннан эсе, фольклордан юйрениу къайда кыйын болганды. Нек десенг, фольклорну асылу затларына юйренип ёсрге чырмау боллукъ чеклеринден ычхыныргъа болушурча тынчыккыны айныгъан реалист литературалары болгъан жазыучула тапханча табалмагъандыла. Кязим аны тюз ангылап, фольклордан диалектикалы халда юйренгенди. Башхача айтсакъ, жашау кертиликни мутхузланмаз суратын берирге болушхан затланы алгъан болмаса, керексиз затларын поэзиясына кийирмегенди. Чыгъармачылыклары фольклор бла терен байламлы болгъан поэтлени фахмулуларыны бири Кязимди. Кязимни поэзиясында туугъан жерин, кеси халккын чексиз суймекликни, интернационализмни кючлю мотивлери фольклорда тамырлангандыла, жашауну къаты суймеклик, тюзлюкню хорларыгъына чексиз ийнаныуну оптимизми да фольклор бла байламлыды. Фольклорну образлыгъы: сёз чыгъармачылыгъыны жашырттын, ачыкъ кёрюнмеген кюдрети Кязимни поэзиясына кюч-кыуат берип турады.

Кязим Мечиевни чыгъармачылыгъы фольклорну кесине асыры бек сингдиргенден аны кёп назмулары фольклоргъа кирип кетгендиле. Сёз ючюн, биз монографияны баш жанында сюзген «Санга кыйыкъ бла баргъа», «Хоншубуз»... деген назмулары халкк чыгъармалагъа айлангандыла. Малкъар поэзияны орусчагъа кёчюрюуде уллу кыйын салгъан фахмулу поэт Наум Гребнев «Из народной поэзии кабардинцев и балкарцев» деген китапха «Санга кыйыкъ бла баргъа» «Хоншубуз...» Тау башында тау болмаз» деген назмулары фольклор чыгъармалагъа тенг этип кыошханды. Ол а Кязимни поэзиясыны халккгъа жууукълугуну дагъыда бир ачыкъ шагъатыды.

Кязим Мечиев фольклорну жалан ич кыйматын, суратлау ызларын эм суратлау кереклерин юйренип кыймай, фольклор чыгъармаланы мотивлерин алып, кеси заманыны излемина кёре жангыдан ишлеп чыккыгъанды. Шагъатха халккгъа кенг жайылгъан «Апсаты» деген фольклор жырыны алыргъа боллукъду. Ол адет-тёрелени юсюнден этилген аламат чыгъармаланы бириди «Апсатыны жыры», баям, халкк мажюсю заманда, «бир аллахха» ийнанмай, ташны, агъачны, сууну, тирменни, юйню эм хар тюрлю затланы аллахлары барды деп тургъанда кыуралгъанды. Малкъар халкккыны ийнаныууна кёре, хар тюрлю кыйик жаныуарланы «аллахлары». Апсаты бол-

гъанды. Ол суюмесе, чомартлыкъ этмесе, буюрмаса, адам кийик ёлтюралмайды деп алай сунгандыла. Хар уугъа тебреген мараучу Апсатыдан кийик ёлтюрт деп, жалынып тилегенди. Кесини къарыусузлугъун, кийик ёлтюрюп келмесе, юйюрю кечинирча онг тапмагъанын, Апсатыны чексиз байлыгъын айтхандыла. Адамла ууда айланганда, арысала да, таш келип тийсе да, къаядан кетселе да, къутургъан суугъа элтдиртселе да, кёрген кийиклерин тюз марап ёлтюралмасала да Апсатыдан кёргендиле. Жоллары болуп, кийик ёлтюрюп къайтсала уа, Апсаты чомартлыкъ этип, бизге эриди дегендиле. Мында халкъны къарангылыгъы, жахиллиги, табигъатдагъы тюрлениулени ангылаялмай къоркъгъанын, хар зат да кесини аллахыны къудретинден болады деп сунганы ачыкъ айтылады. Апсатыны къаргъышы адамгъа уллу палахла келтиреди деп асыры къоркъгъанларын халкъ «Бийнёгер» деген фольклор жырда кючлю береди. Уучу Бийнёгерни кийиклеге салгъан хатасына ачуланып, Апсатыны къызы Фатимат Бийнёгерни къаргъап, не ёрге ёрлемезча, не эншге тигелемезча, тик къаяны ортасына бегитеди. Мараучулукъну юсюнден аллай мотивлени тюрлендирип, Кязим кесини, «Жаралы жугъутур» деген поэмасында хайырланганды. «Апсатыны жырыны» магъанасын а Кязим «Мараучуну анасыны жыры», «Уучуланы жыры» деген чыгъармаларын жазгъанда хайырланганды. «Апсатыдача», Кязимни «Уучуну анасыны жыры» деген чыгъармасында да чырмаусуз уугъа чыгъып, хатагъа урунмай, жолубуз болуп къайтсакъ эди деген татлы тилек, ёчюлмеген умут барды. Тилеген ауаз, жарсылу тынгысызлыкъ Кязимде да, фольклорда да ушашды. Алай ол эки чыгъарманы да ич къыйматлары башхадды. «Апсатыда» тилекни уучула кеслери этедиле. Къаядан кетмей, суугъа элтдирмей, таш тиймей, къаягъа бителмей, семиз кийиклени ёлтюрюп къайтырча эт деп кийиклени «аллахындан» тилейдиле. «Уучуну анасыны жырында» уа уугъа кетген жашын ашыгъып, тынчаймай, уллу тынгысызлыкъ бла сакъларгъа юйренген, ол уудан къайтхынчы жукъу бетин кёрмеген анагъа тилетеди. Хар болгъан ахшылыкъ аны бла болады, энтда да бир ахшылыкъ этер эсе уа деген умут «Апсатыны» къан тамырлары бла ётеди. Кязимни назмусунда жашымы жолу болуп къайтсын деп, къарт къатынны аллахха жалыннганы айтылгъанлыкъгъа, ишни башы ол къатынны «аллахха»

ийнанинганын, «аллах» онг берип, кийик ёлтюрюп къайтсын деп тилегенин кёргюзтгени туююлдю. Ол тилек «аллахха» ийнаныуну шагъаты туююлдю, жүрегине тынгысызлыкъ тынчлыкъ бермей, дыгаласха къалдыргъан къайгъылы ананы сагъышлы монологуду. Уугъа кетген жашын тэзюмюн тауусуп сакълагъан ана жүрекде бир бирине хорлатмагъан эки кючлю сезим къайнайды. Биринчиси чынгыл къаялада, къутургъан суулада, къалын агъачлада кийик марауну къыйынлыгъын уста билген, кючлю сезген ана жүрекни жашым саулай къайтсын деп сакълагъаныды. Экинчиси уа ашар ашлары болмай, ачдан аралгъан сабийлерин не бла булжутургъа билмей, этер мадарын тауусхан ананы дыгаласыды. Қязим назмуну хар строфасын «балам!» деген рефрен бла бош башламагъанды. Ол рефрен ана жүрекде жашына болгъан суймекликни уллулугъун, тынгысызлыкъны, жарсыуну теренлигин кёргюзтеди.

Балам! Жугъутур уугъа чыгъаса,
Жүрегим къайгъыдан толад.
Чынгылла тумандан толудула.
Тауда къар, бугъей кеп болад

Балам! Бу къар кюн уугъа кетесе,
Жарлыд мараучу анасы.
Қанлы жауубуз барлыкъ жолунгда —
Билей болурму къамасын?!

Балам! Бюгюн таула къаштюдюле,
Қар жауады бир эринмей.
Мен бу дуниядан алай кетейим,
Сени ачыуунгу кёрмей.

Хар сёзю, хар тизгини ана жүрекни тынгысызлыгъыны макъамыча кючлюдю. Назмуну ауазы бушуулуду, къайгъылыды, жарсыулуду, тынгысызлыкъ окъугъанны жүрегин тарайды.

Қязим Мечиевни «Уучуланы жыры» деген чыгъармасы да фольклордача жазылгъаннга ушайды. Мында да фольклор чыгъармалагъа ушагъан затла кепдюле. Хапар уучулукъну юсюнденди «Апсатыны жырындача» хапарны уугъа тебрегенле айтадыла. Алай ол ушашлыкъла, жууукълукъла тыш ушашлыкъдан, жууукълукъдан озмайдыла. Назмуну пафосу да башхады, интонациясы жарыкъды, бийикди, элегия жокъду. Қязимни уучулары «Апсатыдагъы» онгсузла туююлдюле. Табигъат кюйсюз-

люгю абызыратхан, хар зат да къадарны айтханына кёре болады деген жахил, къарангы адамланы аллахдан себеп излеп тилегенлерин Кязим бу чыгъармасында кёргюзтмейди. Назмуну пафосу да, интонациясы да, суратланган адамлары да «Апсатыгъа» контрастлы болуп берилгендиле. Назмуну хар тизгининде адам табигъатдан онглу болгъанына терен ийнаныу барды. Кязимни уучулары арий-тала билмеген, терсликни кечмеген, кеслерини кючлерине, акъылларына базынган, къоркъа-юрке билмеген, чомарт жүреккли, лакъырдыны-оюнну бек суйген ёхтем адамладыла.

Зыбыр мыйыкъларыбыз да буз болуп,
Жолла учхалауукъ, таула кёрюнмей,
Апсаты бизни жолубузну кесмез,
Бюгюн къушла бла эриширбиз, хей!

деген тизгинледе не къадар жашау кюч, жарыкълыкъ, кеси кючюне базыныу, къайнагъан кюлкю барды. Назмуну хар строфасыны аягъында берилген «Хей» деген риф къууанч ауазны ачыкъ, лакъырдалы этеди, уугъа тебрегенлени таукелликлерин кётюреди. «Апсаты» да, Кязимни «Уучуну анасыны жыры» деген чыгъармасында да кийик атаргъа тебрегенле юйде къалгъан сабийлерини ачлыгъын, алагъа къурлай къайтып барса, иш осал боллугъун айтып бек жарсыйдыла. «Уучуланы жырындагъыланы» жашау къолайлары игиди, кийик ёлтюрюлмегенликге, ала ачдан къырыллыкъ туююдюле. Жалан да юйдегилерине кийик ёлтюрюп келликлерине чексиз базыныу барды.

Юйде сабийле, сакълайла,
Алагъа бармабыз къурлай, зат элтмей,
Мыйыкъла — буз, жүрекледен буз жокъду,—
Къардан да, чынгылдан да къоркъмабыз, хей!» —

деп жазады Кязим. Поэтни чыгъармасында кёргюзтюлген адамлада ёхтемлик уллуду.

«Къаяла тикдиле, жолла бек къыйы,
Къар бугъейле турадыла кёрюнмей.
Елгенибизге жыр
Этилсин артха,
Айлангандан эсе, къоркъакълача, хей!

Ма къуш ауанасы къаягъа энгенд,
Жолубуз боллукъду. Алгъа, эринмей!
Башыбыздан къарла юзюлселе да,
Аладан къоркъуп да, тохтамабыз, хей! —

большевиклени партиясы боллугъун айта, Қязим: «Большевик жолду жолугъуз, къарыулу болсун къолугъуз», — деп, таулулагъа тюз жолну кѣргюзтеди. Алай Қязим ол кезиуледе жазгъан назмуланы кѣбю да, зарфха тюшмей, аланы бир къаууму Ата журт урушну отунда кюйгенди, бир къаууму да таулула Орта Азиягъа кѣчюрюлгенде тас болгъанды. Аладан биз жалан да 6 назму тапханбыз. Ол назмуланы излеу башланганды. 1917 жылда 7-чи ноябрда буржуазияны Молжаллы правительствосу тайдырылып, социалист революция хорлайды. Жер, мюлк да байла бла бийледен сыйырылып, унукъдуруучуланы ѳкюллерри къуллукъдан къысталадыла. Қязим ол революцияны чексиз ашыгъып сакълагъан эди да, ол кюсеген муратына жетди. Энди унукъгъанла эркин солур онг табарла деп умут этеди. Ол азатлыкъгъа чыкыгъан халкъны къууанчын саулай чыгъармалары бла да жырлап, эркинликни кючлерге чакырады. Аны ауазы деменгили эштиледди. Октябрь социалист революцияны хорламы урунганланы жашауларында жангы эпоханы башлагъанын белгилейди. Ёмюрлени саркъыуунда унугъууну азабындан баш кѣтюрюр къарыулары болмагъан жарлыла, эркинликге чыгып, жашауну жангы ызына ѳтдюле. Адам адамны унукъдуруу, зорлукъ, кюйсюзлюк деген жорукъланы жашауну баш илишанына санагъан болумну тюрлениую узакъ жылладан бери Қязимни жүрегинде сакъланган муратны жашауда бардырады.

Алай Октябрны хорламы халкълагъа кѣкден тюшгенча болмады, ол хорламны сыйыртмаз ючюн халкъгъа эски дунияны иелери бла бѳлек къыйын жылны къазауат этерге тюшдю. Энди къан тѳгюу, мурдарлыкъ, харамлыкъ деген затла жашаудан кетерле, баш эркинлигин къолуна алгъан халкъ мамыр жашауун къурар. Анга къажау кюреширик ким боллукъду деген акъылгъа женгдиргенлени асыры сабыр иллюзиялы алданыуларын жашау кюрешини кертилиги чачды. Эки жашау ыз, эки дуния бетден бетге къажау сюелгенде: «Не — сен, не — мен! Экибизге бирге уа бу жашаудан бирча солургъа хауа азды», — деген кюреш бармай боллукъ туюл эди.

Нек дегенде, жангылыкъ хорлар ючюн эскилик хорланыргъа керекди. Эски дуния, кесини бийлигин алай тынч берип къоймай, тырнакълап кюрешеди. Жангы дуния да, кесини тюзлюгюн кѣргюзтюр ючюн, кюрешде къарыу аямайды. Ол диалектиканы законуду. Ол кюрешде

хорлар ючюн а, мюлк, ырысхы угъай да, жан берирге да тюшеди. Ол затланы керти магъанасын, кюрешни логикасын хар ким бир кибик ангыламагъандыла. Кязим Мечиев да, Октябрь революциягъа кьууанып тебрегенликге, жаны-къаны бла да аны жанлы болгъанлыкъгъа, большевиклесиз насып келмезин да сесе тургъанлай, ол кезиуде жазыу ишинде бир кесекчикге арсар болгъанча да кьрюнеди. Арсарлыкъны, экили болууну, пессимизмни энчи шартлары бир ауукъну ичинде аны къарамында да боладыла.

Алай, ол кемчиликлени тамыры къайда болгъанына эс бурмай, поэтге терс дау айтыргъа жарамайды. Биринчиден — Кязим кеси халкъны не акъылманы эсе да, жашауда тюрлениулени эволюция эм революция жолларын терен ангыларча материалист — диалектик туюл эди. Экинчиден — ол халкъ демократы болса да, къан тьгюлюу амалсыздан болгъанын Кязим терк ангылаялмагъанды, революцияны хорламыны толкъуну хорламгъа къан тькмей жетерге уа болмазмы эди деген акъылгъа келип, экили болады. Барындан да бег а Север Кавказда граждан урушну кезиуюнде революцияны душманларыны тюрлю-тюрлю къауумлары, халкъны алдар ючюн, биз халкъгъа насып берирге келебиз деп къычыра, халкъ ёкюллерича сёлеше, кеслери уа халкъны ахшыларын ёлтюре, элlege от сала, кеп палахла этедиле. Ёмюрюнде тюзлюкню ёкюлю болуп келген Кязим ол ишлеге шагъат болады. Халкъ алай къырылып барса, тауусулуп окъуна къаллыкъды, ол заманда уа эркинлик кимге керекди деген сагъыш аны бир ауукъгъа пессимизмге келтиреди. Кязим алайда ол палахдан къутхарыр амал кьрмей къайгъыгъа къалады.

Бири къача, бири кьууа,
Жетгенлерин жолда бууа,
Аны ызындан палах тууа,
Хатасыз халкъ аны жууа»,—

дейди Кязим. Кязимни жашауунда, чыгъармачылыгъында, дуниягъа къарауунда да ол кезиу аны бек уллу чекге келтирген кезиую эди.

Къан кюреш къатыдан къаты бола баргъаны къадар, Кязим да ол кюрешни логикасын теренден терен ангылай тебрейди. Женгил хорламгъа кёлленген алдаулу умутну орнуна, хорлар ючюн, сермешде къан, жан да аямазгъа

керек болгъанына ийнаныу келеди. Кязим, кесини жашын да алагъа башчы этип, Холам-Бызынги аузундагъы жарлыладан партизан отряд къурап, Нальчикге келтиреди. Анда аны хар сёзю, хар иши, хар атламы таулу жигитлени жангы жашау ючюн сермешге, кёллендиреди. Кязим алайда, аскерге тебреген жашлагъа айланып:

Саутну алыгъыз къолгъа,
Барыгъыз сиз ахшы жолгъа,
Душманланы жокъ этигиз,
Ахшы муратха жетигиз.

Жолдан шашмасын кишибиз.
Тюзлюкдю — тутхан ишибиз.
Деменгилид къурч кючюбюз.
Жарыкъды келлик кюнюбюз,—

дейди. Былайда энди поэтни сёзюнде кёлсюзлюк да, тегюлген къанны багъасы къайтмагъаннга санау да, халкъ кючюне базынмау да жокъду. Ёмюрю тюзлюкге къуллукъ этип келген поэтни азатлыкъ къазауатына тебреген жигитлеге айланып айтхан сёзлеринде аны ахшы умуту, тилеги да эштиледиле. Октябрь берген азатлыкъны, къан тёмей сакъланмазын, ол кезиуде эркинликни жалан да саутланган кюч бла къорургъа боллугъун поэт ачыкъ айтады. Аны юсюне ол назму тизгинледе миллет психиканы шарт белгилери ачыкъ кёрюнедиле: «Барыгъыз сиз къууанч жолгъа!» дегенде, аны магъанасы — ол къазауатха тебрегенле тынч ишге бармагъанларын айтмакълыкъ туюлду. Ол — эркинлик ючюн кюреше чыныкъгъан таулулада арсарлыкъ болмагъанын чертиудю. Автор хорлам — жангызланы энчи батырлыкълары бла угъай, битеу халкъны бирлешиу кючю бла келлигин, халкъ кючю хорланмаз деменгили болгъанын билдиреди. Назмуну ахыр тизгининде ол къыйын кюрешни хорламы халкъгъа зауукъ жашауну чырагъын жандырлыгъын айтады.

Кязимни ол чыгъармаларыны ниет магъаналары да, формалары да жамауатны жашаууну бар шартларын кёргюзтюуге бойсунуу халларын тюрлендирмегендиле. Алай назмуланы ауазлары тюрленеди. Алгъын зорлукъну кюйсюзлюгюнден ычхынмай, эркинликге термилген халкъны бушуулу болумун, ачы жашауун, тарыгъыуун да Кязим мудах кёргюзтюп келген эсе, энди аны поэзиясыны баш пафосу — революцияны кертилигин кёргюзтюу,

урунганланы ол кертиликге кёллендириу, хорламгъа чакъырыу болгъанды. Интонация бийик ауазлы, деменгили чыгъады. Назмуларыны магъаналарыны теренлиги, адам ангыламаз туманлыкъгъа элтмей, хар ким да ангыларча тынч форманы излейди, жангы ызла табады.

Кязим Мечиевни граждан урушну кезиуонде жазылгъан чыгъармаларыны ичинде бек белгилелеринден бири «Солтанхамитни жырыды». Ол чыгъарма малкъар поэзиядагъы оптимизмли трагедияны бийик даражасына жетген биринчи чыгъармады. Аны жазылыу жолу, историясы да сейирдиле. Чыгъарма, заказ бла жазылып, историяда керти болгъан ишлени бирге жыя келип, бийик даражагъа жетдире суратлагъанды.

Биз алда айтып озгъанча, Солтанхамит Къалабеков, 1912 жылдан башлап, Север Кавказда революция ишлени бардыргъан керти ленинчи большевик Киров бла шагъырей болуп, аны бла керти шуёхлукъ жюрютгенди. Акъыллы таулу жаш, Кировну болушлугъу бла, билимин ёсдюрюп, чынтды революционер болады. С. М. Кировну, Г. К. Орджоникидзени эм бирси большевиклени Север Кавказда бардыргъан революция ишлерине тири къатышып, Солтанхамит тау эллени урунганларын революциягъа къурайды. Ол — Октябрь революцияны солдаты, ёлюп кетгинчи, партияны, халкъны ишине кертичилей къалады. Север Кавказда Совет власть хорлар ючюн кюрешде ол жигит таулу кёп батырлыкъ этеди. Ол чынтды интернационалист болгъанды. Миллетчилик жалан да буржуазиягъа, унукъдуруучулагъа керек болгъанын терен ангылап, халкъны ангыламындан миллетчиликни кетерирге кюрешеди. Ма ол себепден, 1918 жылда осетинлиле бла ингушлуланы орталарында къан тёгюлюр къаугъа чыкъгъанда, советлени Пятигорскеде баргъан съездини бегими бла, ол эки миллетни жарашдырыргъа къуралгъан делегациягъа Киров бла бирге Солтанхамит да айтылады. Ол делегация, окопдан окопха ёте, керексиз даулашны къоюгъуз, жарашыгъыз дей айланганда, Кировну ёлтюрюрге атылгъан контрреволюционер окъгъа Къалабеков кесини кёкюрегин буруп, кесини ёлюмю бла Кировну душман огъундан къоруулайды. Батыр таулу жашны ёлюмю Кировну бек жарсытады. Айтханларына кёре, олсагъатдан окъуна Киров Шыкъыгъа, Кязимге атлы жиберип, андан Солтанхамитни юсюнден жыр тагъарын тилейди. Кязимни ким болгъанын, аны кесини да,

чыгъармаларыны да халкъдагъы хурметини юсюнден Кировха бир заманда Солтанхамит кеси айтхан болур эди. («Очерки истории балкарского народа». Нальчик, 1961 г. стр. 191).

Былайда, В. Маяковский айтханча, «социальный заказ бла поэтни кесини чыгъармачылыкъ усталыгъы бир бирни тутуп, жашауну кертилигин тюз суратлагъан ала-мат назму жазылгъанды. Кязимге Солтанхамит тыш адам туйюл эди. Ол Кязимни жууугъу болгъандан сора да, поэтни жашы Мухамматны антлы шуёху эди. Андан тышында да халкъ иши ючюн кюрешде Солтанхамитни къыйынын Кязим толу ангылагъанды. Ол назмуну Кязим бир къауум вариантлада жазгъаны белгилиди. Ол вариантланы окъуп, тенглешдире келгенде, поэт болумну не-чик теренден терен ангылай келгенин, аны ангылаууну тюрлениу эволюциясы не тюрлю процесде баргъанын ачыкъ кёрюрге боллукъду. Кязим Солтанхамитни юсюн-ден назмусун биринчи жазгъан вариантларында паци-физм мотивле, бу ёлюмле бизге нек келдиле деген, му-дахлыкъгъа женгдириу ауазы эштиледи. Аны юсюне, Солтанхамитни ёлюмю азатлыкъ кюрешни къоранчла-рындан болгъанын билдире, ол бушуугъа динни бояуу да къошула, бушуу бютюн да уллуду:

Ай, мубарек, Солтанхамит
Адамланы сабыры.
Жаннет болсун, я аллахуу,
Аны жатхан къабыры.—

(Халкъда жүрюген вариантындан.) Мында кёрюнюп тургъанча, поэт назмуну интонациясын асыры бушуулу этеди. Архаикалы арабизмлени хайырланыу да — бушуу-ну Кязим сайлагъан ауазын сакъларгъа, автор кёргюз-тюрге мурат этген Солтанхамитни къадарын трагедиялы халда берирге деп этилген мадарладанды. Поэт Солтан-хамитни жигитлигин, уллу кюрешчилигин, азатлыкъ кюрешинде таукеллигин, арсарлыкъны билмеуюн, кю-решни къатылыгъын кёргюзтюуюн экинчи планнга ёт-дюрюп, аны халында баш илишаннга сабырлыгъын сай-лагъаны да, «Сени ёлюмюнг бизге неге керек эди?» — де-генча айтыуу да аны пацифизмли молжаллы кризисден ычхына баргъан кезиуюнде жазгъан чыгъармасы бол-гъанын ачыкълайды. Автор ол адамны къайсы позиция-дан кёргюзтюрге итингенине кёре, аны интонациясы да

къадаргъа асыры бойсунуулуду. Алай Кязим кесини назмусунда ол пессимизмли, къадаргъа бойсунуулу ауазда Солтанхамитча кюрешчини образы тюз берилмезин, жалгъан боллугъун сезеди. Жашау кертилик анга молжаллы келген мудахлыкъны хорлайды. Артда вариантларында поэт Солтанхамитни дин чарслыгъындан тазаланган керти образын береди. Ол энди, Къалабеков халкъ жигити не себепден болгъанын, анга не болушханын илму кёз бла тинте башлайды да, аны сабийлигинден окъуна унугъа келгенин да аны, халкъны иши ючюн кюрешге батыр жүреги эртде бишгенин да кёргюзтеди. Алай аны кесини, халкъны жашауун да терен билип, зорлукъгъа не бек чамланганлыкъгъа да, орус пролетариатын кюрешге хазырлагъан большевиклесиз, эркинликге элтирик жолну тапмай, таулула ажашып айланырыкълары кёреди. Жарлылагъа жарар жолну табар ючюн, хорламгъа элтирик къарыуну алыр ючюн ол батыр таулу Кировха нёгер болгъанды,— дей, Кязим азатлыкъ къазуатында большевиклени ишини историялы магъанасын билдиреди. Поэт, Солтанхамитни халкъ идеалына жетдирир ючюн, фольклор байлыкъдан уста хайырланады: аны тау къушха тенг этип, бир затдан къоркъмагъан, арсарлыкъ дегенни билмеген жигит болгъанын, алай кюрешчиликни табигъат берген чомарт юлюшюн душманнга къажау бурур ючюн анга большевиклени акъылы, окъууу, жашаугъа къарам усталыкълары керек эди. Аны алай жигит ёсдюрген — халкъ, заман, уллу кюреш болгъандыла дейди. Аны урунганла суюден сую баргъанлары къадар, унукъдуруучула да аллай бир кёрюп болмай баргъандыла. Нек дегенде, ала да сокъур туююл эдиле. Солтанхамит кибикле халкъ насыбын аладан сыйырлыкълары душманла тюз ангылагъандыла. Кировну нёгерлиги Солтанхамитни билимини университети эди. «Артха тура билмеучеди, намысына уялып», деп, поэт аны чексиз ёхтемлигин да унутмайды. Кязим аны кюрешчилигини, акъыллылыгъыны, жигитлигини себебин аны халкъ бла терен байламлылыгъында кёреди.

Адамны насыбы халкъ ючюн этилген ишдеди. Солтанхамит халкъны не къадар суююп, аны эркинлиги ючюн не бек кюреше баргъаны къадар, халкъны да анга болгъан суюмеклиги аллай бир ёседи. Ол суюмекликни ачыкъ кёрюр ючюн, белгили бир иш, заман керек болады. Ол заман а — жигитни ёлюп, элге келген кезиуюдо. Халкъ

кесини ичинден чыгъаргъан батырыны ёлюмюне не къа-
дар ачыу этгенини теренлигин кёргюзтюр ючюн, поэт
табигъат суратындан параллелизмни хайырланады:

Солтанхамит жыгъылгъанед
Къаны кызыртхан атдан
Таулада къан къатыш жауун
Жаугъанед ол сагъатда.—

Халкъ бушууну ауурлугъу, ол параллелизмни кючю бла,
кюзгюдеча кёрюнеди.

Солтанхамитни образын поэт халкъдан чыкыгъан
жангыз батырды деп ишлемейди. Аны батырлыгъыны ич
магъанасы, аны кибиклени жокълукъларында не да аз-
лыкъларында угъай, асламлыкъларындады. Ол кёпледен
бири болгъанындады, халкъ жигитлени туууларында
миллетни онгу таркъая билмейди дейди поэт.

Кязим Мечиевни чыгъармасы ачы ёлюмню, халкъгъа
махтаулу адамны жоюлгъаныны юсюнден болса да, бу
адам тюзлюкню чынтды кюрешчиси болгъаны, ол халкъ
насыбы ючюн жашауун кызыгъанмагъаны айтылады,
анга ахыратда «жаннет» юлюшню саугъалау угъай, ду-
нияда жашарыкъ урунганла ючюн аны атын сакълар-
гъа керек болгънын поэт кеси тюз ангылап, аны эсге са-
лады.

Кязим ол назмуда, Солтанхамит жашаууну чексиз
сюйгенин кёргюзте, аны адамлыгъыны баш шартларына,
аны ачыкъ жүрекчилигин, таукеллигин, борчун ангылай
билгенин, ёлюмден къркъа билмегенин, шуёхлукъну
къаты тутуун, кесини энчи насыбы, энчи махтауу ючюн
мыллык атмагъанын, керек жерде жанган отха арсар-
сыз секирирге хазыр болгъанын санайды. Алай ол затла
бары да Солтанхамитни халында энчи белгиленип берил-
генликге, ала жангыз ол жигитде угъай, битеу халкъда
да болгъанларын поэт унутмайды.

Сёз ючюн, Кировха атылгъан окыгъа Солтанхамит
кеси кёкюрегин нек тутду?

Кировну ким болгъанын Солтанхамит уста билгенди,
азатлыкъ ючюн кюрешде Кировну магъанасы къаллай
бир уллу болгъанын ангылагъанды. Ол Кировха партия-
ны келечисиди деп къарагъанды.

Кязимни азатлыкъ кюрешде адамны орнууну юсюнден
айтхан сагъышлы назмуларындан экинчиси аны «Жа-
шыма» деген назмусуду. Поэт бу чыгъармасында адам

дуниягъа тууады, ол анда не этерге керекди, аны баш борчу недеди,— дегенча кѣп соруулагъа жууап береди.

Кязимни тамата жашы Мухаммат революцияны заманында, граждан урушну кезиуюнде керти кюрешчи болгъанды. Ол партизанланы жыйып, полк къурап, акълагъа къажау къазауат эте, этген ишлерин, батырлыгъын халкъ унутмаз чекге жетдиргенди. Ол, Совет власть ючюн уруш эте, Дагъыстанда ёлгенди. Аны Къуугъуну аны атасына, анасына да уллу бушуу келтиреди. Адамны акъылы, эрлиги, адамлыгъы аллай увахтыда белгили болады. Эрни эрлиги жалан сермешде душманнга къылыч уруу бла чекленип къалмайды, ол эрден ачы бушуугъа тѣзюмню да излейди. Ёлюмню бушуууна чыдаялмагъан жүрек — ол эр жүреги туююлдо.

Ол назмуну интонациясы бек алгъа жараланган жүрекни ачыуу бла башланады. Аны башхача болургъа мадары да жокъду. Кязим керексиз женгилликни, бушууну билдирлик жерге тийишсиз ышаныуну, ушагъысыз жарыкълыкъны къошуп, жүрекни кюйдюрген ачы саргъышны букъдурургъа суюгенледен болмагъанды. Аны жүрегинде керти жарсыгъан затла жалгъан кѣтюрюлюу ауазлы болмайдыла, ол былайда кесини ачыу бушуууну юсюнден ачыкъ айтады:

Назму этеме, кѣлюм тола,
Айтырыма арсар бола,
Тилим артына тартыла,
Жашлай ёлген жигит бала!

Поэт строфаны ахырында, ёлген жашына айланып: «Жашлай ёлген жигит бала!» «Суюген балам, ёлюп кетдинг», «Кѣп кадетни атдан жыкъдынг», «Ачы урушда союлдунг», «Жилятдынг жарлы анангы», деген рефренле бла багъалы баласындан айырылыуну ачылыгъын сездирген назмуну солумун терклендирип, ёсюуню динамикасын жыялайды. Ёлюп кетген жигит бла ол лирикалы геройну — поэтни ниет бирликлерин, ала бир бирлерин толу ангылагъанларын, аланы экисинде да адамлыкъны къыйматы, тюзлюк ючюн, урунганланы зауукълу жашаулары ючюн этилген ишни къыйматына кѣре ёнчеленгенлерин кѣребиз. «Туман басып, кюн да батды, тангым аман бла атды»,— деген тизгинле уа кѣлсюзлюкню ырхысыны аллын тыйгъан зылдыланы ачханнга ушайды. Алай ол ачыу аладан келлик ахшы жашауну

поэтден букъдуралмайды. Аны битеу жашауу эркинликге къулланыуну жолундан таймагъанды деген магъана уа «Эркинлик ючюн жан бердинг»,— демекликдеди. Биз алда — поэт, бушууну теренлигин рефренлени кючю бла ача, логикалы оюмгъа жетгинчи аны мардасызлыгъын айта келеди дегенбиз:

Керек туйюлдю кёлсюзлюк,
Ушамайд бизге эрсизлик.
Ол борчун тюз толтургъанды,
Ол халкъгъа керти болгъанды.

Башха сёз бла айтханда, адамны насыбы — кесини энчи къайгъысы, энчи ауарасын, энчи ырысхысы ючюн мыллык атыуда, тап тюшген жерде юлюшюн юзерге кюрешиде, не болса да болсун, кеси жанымы сакълайым деп халкъны къан-къазауатлы кюрешинден къачып кесин къутхарыуда туйюлдю, аллай жашау капекни да тутмайды демекликдеди. Энди поэт, азатлыкъ ючюн кюрешде тюшген къоранчлагъа ачыуу кетмегенликге, ол къоранчла болмасала, хорлам келмезин, ёлюм къоранчсыз эркинлик берилмезин толу ангылайды. Аллай эрлеге ёлюм жокъду, ала бизни жангы жашауну хар хорламларыны жигитлеридиле, деген акъыл аны назмусуну баш магъанасыды.

Назмуну ахыр тизгинлери поэтни жангы жашауда, уллу кюрешде программасына ушайдыла:

Биз бютюн бек къуралырбыз,
Большевикге саналырбыз,
Душманладан къан алырбыз,
Ленин жолунда барырбыз,—

дейди ол.

Кязимни революциягъа дери поэзиясыны баш магъанасыны ёню асламында жарсыулу, мудах чыгъып, халкъ къыйынлыгъына чексиз бушуу этиу халда болгъанды. Революциядан сора жазылгъан назмуларында уа алгъыннгы мудахлыкъ бушуу кетедиле. Алай аны поэзиясында алгъыннгы жарсыу, бушуу мудахлыкъ артал да къалмай, жалан да мамырлыкъ зауукълукъну алдаулу интонациясы женгигенди десек, ётюрюкчю боллукъбуз. Жашау алгъа — сынаусуз, къыйынлыкъсыз, къоранчсыз барлыкъды демеклик ётюрюкдю.

Урунган таулула алыкъын чырмауланы, къыйынлыкъланы юслери бла хорламдан хорламгъа барлыкълан-

рын, кѳоранч да кѳеп боллугъун уллу реалист эсден кетермейди. Бизни айтыргъа кюрешгенибиз, ол къыйынлыкъланы, бушууну халкъ хорлап ѳтерге керекди демекликди. Поэт анда баш кѳтюрюр онг тапмай тургъан унукъгъанланы эркинликге итиниулери, къыйынлыкъланы тузагъындан ычхыналмай, азатлыкъл жолун излеп кюрешгенлерин суратлагъанды. Къазим ол замандагъы жашау ыз кеси къыйыны бла жашагъанланы жауу эди да, бар кюреш да ол зорлукъгъа къажау бардырылгъанды дейди. Революциядан сора уа жашау урунганлагъа насып берир жолгъа чыгъады. Алай ол зорлукъл жашауну иелери энди ол жангы жашау ызгъа къажау, ѳлюр мыллыкларын атып, кюреш ачадыла. Къазимни революциядан сора поэзиясында оптимизмлигини тамыры андады. Къазимни поэзиясында сѳз баш тенденцияны юсюнден барады.

Къазимни 1918—1920 жылда жазгъан чыгъармаларында ол заманда болгъан тюрлениулени поэт ачыкъл англагъанын, уста кѳере билгенин эслейбиз. Аны юсюне поэтни поэзиясыны баш шарты болгъан философиялы оюм мында бютюн да кючлю, бютюн да терен айтылады. Ол чыгъармалада Къазим, унукъгъан халкъны алгъыннгы тар жашауун насыплы жашаугъа айландырып, зарауатлыкълны хорлап, эркинликни тангын атдыргъан Октябрь революциясы болгъанын кѳргюзтеди. Ол революция келмесе эди, халкъны жарлылыкъл, факълырлыкъл басып, ол тенглик, зауукълукъл дегенни кѳрмей, аны жашауу аманы кебинден озарыкъл эди. Халкъны революция азатлап, къалай суйсенг алай жаша деп, бошлап кѳоймагъанды. Къарангылыкълны, жахилликни жокъл этип, халкъны жангы жашауну къураргъа къанатландыргъанды. Алгъын урунганла жашауну жалчыларыча, ишлеген бла жарлылыкълдан башха эркинликлери болмай, жашауну факълыра къонакълларыча тургъан эселе, энди ала ол жашауну иелеридиле, урунганла кеси къадарларын кеси къолларына алгъандыла деген уллу магъананы, кючлю суратлап, терен бериу, жашауну уллу кертилигин, суратлау кертиликге жетдирип, заманны чынтды иелерини шартларын эсден кетмезча суратлау Къазимни поэзиясыны уллу усталыгълды.

Ол, «Ёлюм бизни апчытмаз», «Жашла, сизгед ата сѳюзюм», «Большевик жолду жолугълуз», «Совет власть — алтын терек» — деген назму циклин поэт 1920 жылда

жазгъанды. Ол назмуланы бары да, Қязимни бирси чыгъармаларыча, жангы заманны насыплы жашауу ючюн кюрешген халкъ бла этилген ушакъ халда берилген азатлыкъгъа келтиргенди. Назмуну пафосу; зорлукъ не ауур болгъан эсе да, халкъны эзип къоялмагъанды, аны адамлыгъы сакъланнганды, аны алгъа, жарыкъгъа иттиниуюн зорлукъ ёчюралмагъанды. Партияны башчылыгъы бла, халкъ бар сермешледен хорлам бла чыжкъгъанды. Алай ол хорлам алай тынч келмегенди. Аны ючюн кёп жигитле жан бергендиле. Қязим кесини жашын бу назмуда да бир эскереди:

Жашым кёрюнмейд былайда,
Билмейме къалгъанын къайда,—

дейди. Аллай жигитле кеслери болдургъан насыпны зауукълугъун сынаргъа онг окъуна тапмагъанларын эскерип, поэт мудах болады. Мында — адам хорламлы насыпха къоранчсыз жетсе эди деген уллу гуманистни терен сагъышы барды. Алай жашау кюрешни диалектикасы хар заманда да адамны акъылындача болмайды. Аны поэт уста биледи:

Билеме, ол бош ёлмегенд,
Бушуу манга бош келмегенд,—

деп, ол кеси кесин жашым уруннганланы насыплары ючюн жан бергенди деп жапсарады. Қязим ол назмуда граждан урушда батырлача ёлген жашын эскергенде, ол аны — батырлыкъны жалан да ол этип, хорламны ол келтиргенди деп айтыр ючюн угъай, азатлыкъ кюрешине хорлам ючюн кёп жигитле жан бергенлерин айтыр ючюн, жангы жашауну кючлерге чакъырады:

Ёлген эсе, ёлгенд эрча,
Халкъгъа къурман болгъанд дерча,
Аллай уланын кёп ата
Тас этгенд, жетгенде хата.

Азатлыкъ ючюн ёлгенле жауладан сыйыргъан эркин жашауну — уллу хорламлада, къууанчлы теркликде алгъа элтедиле. Мында поэтни ауазы бирде—ораторлу бийик патетикагъа кётюрюлюп, бирде — болгъан ишлени ашыкъмай, сабыр, хапарлау халда, бирде — кючлю публицистикалы ауазгъа ётюп, бирде уа — кюреш къыйынлыгъыны отунда болгъан къоранчлагъа мудахлыкъны

сезимин бере, шош чыгъады. Ол назмулада халкъны жашауу, кыйын кюреш, сагъышы, кыйгысы, бушууу, кыуанчы, ёхтемлиги, таукеллиги, мураты, тилеги, ала-мат бериледиле. Алай поэтни, ол чыгъармаларында жашау кертилик, кенгден кёрюп жазган адамны хапарыча болмай, кюрешчини лирика образында берилгенди. «Ёлюм бизни апчыталмаз» деген чыгъармада поэт, халкъны алгынныгы мудах жашаууна эс бура, «Кёп кыйынлыкъгъа тездюгюз», — дейди да, революция келтирген зауукълу жашауу суратын береди. Ол суратлау амалны кычуу бла поэт, эки тюрлю жашауу ызыны контрастлы формаларын ачып, окыуучу ол эки жашауу теглешдирип, оюм этерча, жангы жашауу магъанасын тюз ангылар чекге жетдиреди. «Насып кюн келди бизге, узакъ ёмюр болсун сизге», «Кёзлерибиз ачылдыла, боз булутла чачылдыла» — деп, жангы жашауу керти бетин кёргюзтеди. Кязим революциягъа дери жазылган назмуларыны биринде:

Палах тау тарлагъа жолну тынч табад,
Ажашмагъанлай бизге келип къалад.
Насып кыйда ажашып къалган болур?
Не кыйын, узакъ эди бизге жолу,—

дейди. Алай ол заманда поэт ол соруугъа жууап табалмагъанды. Ол заманда жашауу адамны насыбын таулуладан букъдургъанлай тургъанды. Поэт кеси ол назмуда салган соруулагъа жууап революциядан сора тапханды:

Жолну тапды насып бизге,
Салып келди жерибизге.

Орус пролетариат, большевикле партиясыны башчылыгы бла, азатлыкъ кюрешине чыгып, Россияны битеу урунганларын, хар келлик тёлую аманатлы борчуду дейди поэтни ол назмусуну магъанасы.

Тюз аллай кычуу граждан ауазны, жангы жашауу ала-мат болуруна чексиз ийнанынуу: «Жашла, сизгед ата сёзюм», деген назмусунда да эштебиз. Бу чынтды агитациялы чакъыруу назмуда, ол не бийик ауазлы эсе да, кыургъакъ лозунгалыкъ, декларациялыкъ жокъду. Поэт кесини ол чыгъармасында азатлыкъ кюрешинден артка къачмазгъа чакъырады:

Бешишд, жаудан кыоркыуп букъган,
Махтауд, жауу хорлап жыкыган.

Къызыл Аскер — ёкюлюбюз,
Анда батыр кюрешигиз,—

дейди поэт.

Поэтни ангылауунда тюрлениулени эволюциясын аны аскерге къарагъан халындан да кёребиз. Ол хар тюрлю жашау жолунда аскерни магъанасы башха болгъанын, ол хар заманда да бир классны жашауу ючюн къуллукъ этип турмазын ангылайды. Революциягъа дери аскер — патчахны аскери, эски жашау ызны сакълагъан, патчахны, капиталистлени, помещиклени, тау бийлени ишлери ючюн кюрешген, аманлыкъны, терсликни, зорлукъну, тенгсизликни тутхан «къара кючню» символу уруннганны жауу болгъанды. Аны юсюнден Кязим кесини 1916 жылда биринчи дуня уруш къыстау баргъан кезиуде жазгъан назмусунда былай айтады:

Патчах дейле, аскер дейле,—
Жасакъ, налогла излейле,
Бералмагъанны тюелле,
Халкъ къанын сууча ичелле.

Къыйнайла осал адетле,
Саз болдула жарыкъ бетле.
Бууадыла аман дертле,
Талайла къутургъан итле! —

Ол назмуну ич пафосу уруннганлагъа палахдан башха жукъ бермеген империалист урушну терслигин туура этиу эм аскер болмаса капиталистле урушмазлыкъларын, кёргюзтюдю.

Кязимни 1920 жылда жазылгъан «Жашла, сизгед ата сёзюм»,— деген назмусунда айтылгъан магъана ол шёндю биз айтып озгъан чыгъармадагъы магъанагъа къаршы сюеп кёрюрге бериледи. Аны ол акъылгъа келтирген жашау кюрешини логикасыды. Алгъын патчахны заманындагъы аскер да, Къызыл Аскер да кёбюсюнде уруннганладан къуралгъанлыкъгъа, экиси толтургъан борчланы башхалыкъларын поэт ангылайды. Саутлу адам патчахны аскеринде уруннганлагъа душман болуудан, аланы къоркъутуудан, палах отуна атыучу терсликни саутундан, Къызыл Аскерде уруннганланы насыпларын сакълаучугъа айланады. Поэт, патчах аскерни къарыусуз болурун излеп, тилек этген эсе, энди уа, тенгликни, азатлыкъны хорламы Къызыл Аскерни кючюне кёре боллугъун кёргюзте, аны кючлю болурун сюеди. Ол Къызыл

Аскерни кючлю болурун излеу поэтни, алайсыз халкъгъа ахшылыкъ болмазын ангылагъанынданды. Былайда халкъ бла Къызыл Аскерни диалектикалы бирлигин поэт уста бергенди. Къазимни поэзиясында, миллет рамкада, таулула темасында чекленип, андан тышына чыкъмай тохтау революциягъа дери окъуна болмагъанды. Аны поэзиясы, унугъууну да, унукъдурууну да чеклери жангыз миллетни кесини ичинде чекленмегенин айта, интернационализм сезимни сингдириуден арымагъанды.

Къазимни ол замандагъы поэзиясында окъуна — битеу жарлыланы къадарлары къайда да бирди, алагъа байла, бийле не миллетден болсала да, къарындаш туююлдюле деген философия сагъышха бек алгъа беш да тау элни жашаулары кере, андан Север Кавказны халкъларыны жашауларыны юсюнден сагъыш эте башлайды да, ол айтыуун тюрк, фарс, араб халкъларына дери элтеди. Аны поэзиясында ол затла революциядан сора бютюн да ачыкъ бериледиле. Аны юсюне Къазим, алгъын халкъланы бушуулу къадарлары бир болгъанын кёргюзте келип, ол эркинликсиз миллетлени ата журтлары жокъду деген акъылгъа келеди. Ол кеслерини берч къоллары бла ата журтну кючлю, къарыулу этген халкъла кеслерини ата журтларында тышындан келген жалчыны, жесирни орнунда болгъандыла, оноу къолларында болгъанла уа аланы къыйын къадарларына къайгъырмагъандыла. Къазим Мечиевни чыгъармачылыгъында уллу Ленинни историялы ишлерин, огъурлу сыфатын кёргюзтюу, тюзлюкню, адамлыкъны Ленинге кере ёнчелеу энчи жерни алады. Къазимни чыгъармаларында, артыгъыракъ да, эски заманны кезиуюнде, жашауда болгъан затланы, жашау ызла бла кёргюзтюу, жашау кертиликни чынтды бетин ачыкълау, баш белгиледен бириди. Батыр заманыбыз батыр адамланы ёткюр ишлерин кёргюзтюуню излейди. Башха сёз бла айтханда, ич магъанагъа кере тыш тюрсюнню да тюрлендирмей жарамайды. Ленинни образын кеси кёрген, кеси билген ишленича берирге поэтни онгу жокъ эди. Ол образны суратлагъанда поэт малкъар халкъны фольклорундан, шаркъ халкъланы кеси иги билген поэтикалы ызындан да асыулу хайыр алады. Къазимни Ленинни юсюнден жазылгъан чыгъармаларын сюзгенде, «Жашыма», «Солтанхамит» деген чыгъармаларын энтда да бир айтмай къояргъа жарарыкъ туююлдю. Поэтни героикалы ызда жазылгъан чыгъармала-

ры, хар заманда да жашауда керти болгъан, халкъ таныгъан, жигитликлери таурухлада айтылгъан адамланы юсюнденди. «Солтанхамитни жыры», «Жашыма» деген назмуланы жигитлери да граждан урушну батыр кюрешчилеридиле. Кязим аланы кеслерини батырлыкъларын, акъыллылыкъларын, халкъ насыбы ючюн кюрешге кертичиликлерин кѳргюзтюп къоймайды. Аллай адамланы халкъны ичинден ёсдюрюп чыгъаргъан тюзлюкню жолуду деп кѳргюзтеди.

Кязимни азатлыкъ ючюн кюрешген адамны юсюнден айтхан сагъышлы назмуларындан экинчиси аны «Жашыма» деген назмусуду. Поэт бу чыгъармасында, адам дуниягъа нек тууады, аны баш борчу недеди? — дегенча кѳп соруулагъа Ленинни жолу бла барыргъа керекди — деп арсарсыз жууап береди.

Назмуну ахыр тизгинлери поэтни жангы жашауда, уллу кюрешде этерик ишлерини уллу муратына Ушайдыла»;

Биз бютюн бек къуралырбыз,
Большевикге саналырбыз.
Душманладан къан алырбыз,
Ленин жолунда барырбыз,—

дейди ол.

Бизни поэзияда Ленинни образын тюз болушунлай суратлагъан кѳп поэт жокъду деп эскертгенбиз. Поэтле не кеслерини, не да халкъны Ленинге болгъан суймекликлерин башха затланы юсю бла кѳргюзтюрге кюрешедиле. Кязимни «Жашыма», «Солтанхамитни жыры» деген чыгъармаларыны юсюнден ол хыйсапдан айтып кюрешибиз. Кязимни ол чыгъармаларыны баш магъаналары: Солтанхамит бла Мухаммат кибик халкъ насыбы ючюн кюрешгенлени адамлыкъларын ёсдюрген, жигитлик этерча жол берген къудрет Ленинди, аны окъуууду, аны акъылманлыгъыды деген затны ангылатыуду, «Ленин жолунда барырбыз!» дегени бош сѳз туююлду. Ол битеу халкъны атындан айтылады. Поэт урунган халкъны насыпха элтирик тюзлюкню жангыз жолу Ленин юйретген жол болгъанын ангылагъанды. Ол затны халкъ да терен ангыласын, — деп ёлюп кетгинчи уллу кертиликни бийик ауазын чыгъаргъанлай тургъанды.

Революциядан сора Кязимни поэзиясында Ата журтну суймеклик сезими бютюн да бек кючленеди, аны магъанасы теренден терен бола, кенгере келеди. Энци тау-

луну Ата журту, беш да тау аууз бла чекленмей, битеу Союзгъа жайылады. Поэтни ол оюмгъа келиую бош туйюлдю, халкъны политика ангыламыны, психикасыны жашаугъа кёре тюрлениуюню шагъатлыгъыды.

«Большевик жолду жолугъуз» деген назмуда поэт бийик патетикалы халда политика пафосну бийик даражасына жетген ауазда, партияны ишини кертилигин ахырына дери ангылап, халкъны ол жолдан ажашмай барыргъа чакъырады.

Бийге, байгъа алдатмайыкъ,
Бизни жокъгъа санатмайыкъ —
Къууанч жашау къуратайыкъ,
Ленин айтханча барайыкъ,—

дей, халкъны умуту, тилеги да, насыбы, къууанчы да революциялы Россия бла байламлыгъына кёре, уллу орус халкъны болушлугъуна кёреди деп ангылайды.

Поэт коммунистлесиз урунганлада насып да, къууанч да болмазлыгъын ачыкъ кёргюзтгенди. Поэтни политика сезимини ёсюу эволюциясында аны жамауатны ишине тири къатышханы, ол кезиуде халкъны кюрешинден кенгде турмагъаны, таулу революционерле бла жуукъ шагъырейлиги, чынтды акъылманлыгъы анга сейирлик чыгъармала жазаргъа болушадыла. Аны ол кезиуде уллу магъаналы поэзиясы революция азатлагъан халкъда поэтлик, чыгъармачылыкъ ишни къалай къозгъагъанын, ол ишге къанат битдиргенин ачыкълайды.

Кязимни Октябрь революциядан сора жазылгъан поэзиясында уллу Ленинни образы белгили, энчи жерни алады.

Поэт аны атын эштгенден, кеси ёлюп кетгинчи, ол адамны сыйлы атын, уллу, огъурлу ишлерин эсинден кетермегенди. Поэтни акъылында тюзлюк да, кертичилик да, адамлыкъ да, деменгилик да, жашауну суймеклик да, къоркъуу, арсарлыкъ дегенни билмеу да, таукеллик да Ленинни образы бла айтылгъанды. Поэтни революциядан сора жазылгъан къайсы чыгъармасын алып къарасанг да, уллу Ленинни аты рефрен халда айтылып ётеди. Кязим адамлыкъны Ленин бла ёнчелейди. Аны иши, жашауу, образы къарт поэтни кючюне кюч, сезимине сезим къошуп, кёп чыгъармаланы жазаргъа кёллендиргенди. Ленинни образын поэт халкъны къадарыны юсюнден этген философия оюмларыны эм лирикалы са-

тгышларыны кючю бла жазып келгенди. Ала жалгъан ауазсыз, жашауда болгъан халда жазылгъандыла. Ленинни аты урунган халкъны жюрегинде кѣп ѳмюрледе турлугъун Кязим шарт ангылагъанды. 1924 жылда Кязим «Ленин» деген назмусун жазгъанды. Ленинни юсюнден аллай кючю болгъан назму малкъар поэзияда жокъду. Автор кесини ол назмусунда битеу халкъны Ленинни ызындан этген бушууун терен ачады. Ол бушуу халкъны бушууу болуу бла бирге, поэтни да энчи бушуууду.

Назму халкъ ахшыланы замансыз ѳлгенлерини юсюнден этилиучю бушуу халда берилгенликге, назмуда Ленинни сыфаты энчи суратланганды, ачыкъ жазылгъанды. Назмуну поэтика кыйматы Кязимни биягъы кѳол ызын сакълагъанды: лирика герой кесини уллу бушууун адамлагъа айланып айтады. Поэт кесини уллу бушууун, биреуленлеге угъай, халкъгъа айтыу бла, биринчиден — ол бушуу битеу халкъны бушууу болгъанын, халкъ бла Ленинни жууукълугъун, ала алай жууукълу болгъанлары себепли уа уллу бачаманы ѳлюмю поэтни кесине да уллу бушуу болгъанын билдирип, аны ѳлюмюне халкъ бла бирге бушуу этейик дейди, экинчиден ол бушуу асыры уллудан, аны кѳтюрюрге лирикалы герой кесине базыналмай, халкъгъа айланып, андан кесине тыянчакълыкъ излейди, анда аллай уллу бушууну кѳтюрюрге жалан да халкъны кѳолундан келликди деген оюм айтылады.

Поэт назмусунда Ленин халкъны ичинден чыкъгъан адам болгъанын, гитчелигинден окъуна окъуугъа, билимге кѳл салуун, хар атламы жалан да тюзлюкню ишине, урунганны азатлыгъына бойсундурулгъанын, Ленинни чынтды акъылманлыгъын кѳргюзтеди. Аны уллу акъылманлыгъын, керти тюзлюгюн эсде тута, поэт бир заманда да Ленинни бир кишиге тенг этмегенди. Ол назмуну юсюнден айта туруп, дагъыда бир затны эскерирге керекбиз. Поэт кесини да, халкъны да ачы бушууну юсюнден айта баргъаны къадар, аны ѳнюне жарсыулу интонация кючлю оптимизмге ѳте барады. Поэтни ангылауна кѳре, уллу Ленинге жилип кѳлсюзлюкге хорлатмазгъа керекди.

Ленинди — тюзлюкню жолу,
Жокъду адам андан уллу,
Аны жолу бла барыр
ѳмюрледе адам улу,—

деп Ленин жангыз орус халкъны, Россияны бачамасы болуп къалмай, битеу урунган адам улуну бачамасы болгъанын айтады.

Урунган адам улуну насыпха элтир жол жалан да Ленинни жолу болгъанын Кязим шарт биледи:

Душманлагъа алдатмагъыз,
Бай, бий ызындан бармагъыз,
Бош керексиз къыйналмагъыз,
Ауар ташха тыянмагъыз,—

деп Кязим эски дуняны ёкюллерин «ауар ташха» тенг-лешдиреди. «Ауар ташха тыянмагъыз»,— деген образны кючю бла поэт эски жашауну артха къайтарыргъа кю-решгенлени къыйыналары сырафына кетерикди деген ма-гъананы бергенди...

Ленинни юсюнден Саид Шахмурзаев да, Саид Отаров да жазгъандыла. Аланы экисини назмуларында да адам улун азатлыкъгъа чыгъарыуда уллу Ленинни историялы ишлерин, аны акъылманлыгъыны чексизлигин, адамлы-гъыны теренлигин кёргюзтюу, ол берген насыпны сый-ыртмазгъа халкъны чакъырыу, Ленин ишлеген жол бла хорламдан хорламгъа барыргъа кереклилигин айтыу жа-нындан ушашлыкъла бардыла. Нек десенг, экиси да бир адамны сифатын суратлау ишни тутхандыла. Алай бол-гъанлыкъгъа, эки къарт поэтни назмулары да эки башха кезиуню юсюнден, башха заманда жазылгъанлары себеп-ли Кязимни уллу Ленинни юсюнден жазылгъан ёлюмсюз чыгъармалары малкъарлы башха поэтлеге да чексиз хайырын тийиргенди. Кёп кере чыгъармачылыкъгъа итиндиргенди, кёллендиргенди. Совет малкъар литерату-ра жаратыла башлагъынчы Ленинни иши, жашауу тар-къаймаз темагъа айланганды. Кязимден юйренип, Ле-нинни юсюнден жазгъанла бизде кёпдюле. Аллай поэтле-ге С. Шахмурзаевни («В. И. Ленин»), С. Отаровну («Ленинни байрагъы»), Б. Гуртуевну («Ленин бла тау-лула»), К. Отаровну («В. И. Ленин», «Ленин бирге-бизгеди»), Будаевни, Теммоевну, Залихановну, Макитов-ну эм кёплерин санаргъа боллукъбуз. Ленинни юсюнден окъуучуну эсинден кетмезлик алапат чыгъармаланы К. Кулиев жазгъанды. Аны «Ленинге», «Ленинни мавзо-лейинде», «Ленинни юсюнден таулу поэма» деген чыгъар-малары Ленинианагъа ынтышлы юлюш болуп къошул-гъандыла.

Кязим Мечиев кесини чыгъармачылыкъ ишинде суратлауну кѣп тюрлю ызларын хайырланнганды.

Эски эм жангы жашауну бир бирге къаршы сюеп суратлауну бийик усталыгъын биз поэтни «Барысын да кѣрдю Кязим» деген назмусунда кѣребиз. Назмуда эпика кенглик, жашауну юсюнден толу хапар айтыу, аламаат ритм барды. Ол назмуну Кязим, иш этип экиге юлешмеген эсе да, ол кеси экиге бѣлюнюпдю. Биринчисинде — халкъны унукъгъан заманы суратланады, экинчи кесегинде — урунганланы Октябрь революциядан сора жарыкъ жашауларындан хапар айтады. Алай хапарлауну поэт сайлагъан жолу болгъан ишлени тышындан кѣп, анга къайгъыргъан, жарсыгъан да этмеген, сансыз шагъатны хапарлау жолу туююлдю. Лирика герой — урунганланы къууанчлары, жарсыулары, бушуулары, сэгъышлары, умутлары бла жашагъан, кесини энчи къадары халкъны къадары бла кючлю байламлы болгъан адамды. Поэт эски жашауда болгъан терсликлени бош кѣрюп къоймайды, аланы ачар ючюн амал излейди, халкъны насыплы дуниягъа чыгъарыр жолну излеп кюрешгенден эрикмейди. Аны юсюне да поэт болгъан ишлени шагъаты жангыз менме демейди, битеу халкъ саулай шагъат болгъан ишлени суратлайды. Назмуну «Барысын да кѣрдю Кязим» деп башламакълыкъ анга шагъатлыкъ этеди.

Поэт, эки тюрлю жашау жолуну юсюнден айтханда, аланы бир бирден башхалыкъларын уллу, гитче шартла бла да белгилейди:

Бийле ариу кие элле,
Тынч жашаргъа сюе элле,
Къулланы ишге ие элле,
Бармасала, туюе элле.

Тынчлыкъ бермей, жашатмайын,
Ашны игисин ашатмайын,
Къулну сѣзюн ушатмайын.
Къыйынлыкъдан бошатмайын.

Бу строфалада назмуну магъанасыны баш кючюн поэт рифмалы сѣзлеге бош тюшюрмейди. Байланы «ариу киерге суюгенлери», жарлы халкъны «туюгенлери», аланы бары да экинчи тизгинледеги «тынч жашаргъа суюгенлери» ючюн чыкъгъан зат болгъанын поэт айырып кѣргюзтеди.

Поэт бу назмусунда халкъны алгъыннгы жашауунда
болгъан кертиликни болушунлай ачады,

Бар деген жерине барып,—
Болмаз эди къулдан харип,
Бир да болмай эди жарып,
Бийни жашын эмчек алып,

Ешюнлерин анга салып,
Кеси жашы ёксюз къалып,
Эки кёзю кёкге аралып,
Сютсюзлей, ашсызлай къалып.—

деп жазгъанда, бек алгъа ол суратдан биз Малкъарда
феодал-патриархат адетлени чексиз кюйсюзлюклерин
кёребиз. Леонтовични «Обычное право горцев» деген
китабында айтылгъаныча, алгъын заманлада тау бийле,
башха ишлени этгенни къой да, кеслерини сабийлерин
ёсдюрюрге окъуна эринип, «эмчек анагъа» бергендиле.
Эмчек анала уа, ол заманланы адетлерине кёре, кёбю-
сюнде жарлы тиширыула болгъандыла. Кеси къагъа-
накъларын окъуна эмчеклери бла багъар, кечиндирир
мадарлары болмагъан анала, тау бийлени сабийлерин
ёсдюрюрге борчлу болгъандыла. Кеслерини сабийлери уа
аналары саулукъдан, ёксюз къалып, ауруулу, къыяулу
ёлюмлю андан болгъандыла.

Назмуну экинчи кесегинде ол терсликлени тамырын
къурутхан Совет властны тюзлюгюн поэт ачыкъ кё-
тюрюлюю ёнде, граждан пафос бла суратлай, эмоциялы
патетикагъа жетген интонация бла береди.

Бизге Совет власть жетди,
Зулму дуня бизден кетди,
Залимлени бойнун бурдукъ,
Ол кирлени жерден жуудукъ.

Граждан урушдан сора малкъар халкъны жамауат иши-
не Кязим тири къатышады. Ол элде темирчилигин этеди.
Гюрбежисинде революциягъа дери жашауну осаллыгъын,
жангы жашауну магъанасын ангылатады. Халкъ жырла-
ны, таурухланы айтады. Кесини чыгъармаларын адам-
лагъа окъуйду. Халкъны жарыкъландырыу жаны бла да
кёп магъаналы ишле этеди. Колхозла къурала башла-
гъанда, ол, кесини къартлыгъына да къарамай, бек алгъа
эллеринде колхозгъа кеси кирген къыллы къалмай,
жууукъларын, ахлуларын да кийиреди. Колхозну не бол-
гъанын билалмагъан, насыплары къайда болгъанын кё-
ралмагъан, къарангы, жахил адамланы жашауларында

Кязимни ол ишини уллу магъанасы болгъанды. Хар этген иши, хар атламы да халкъ насыбы ючюн бойсунган Кязим халкъны кыйынлыгъында, кьууанчында да биргесине болгъанды. Кязимни элде жюриоген мардасыз уллу сыйы, намысы, хурмети кеп арсар адамлагъа кез ачдыргъанды. Ала Кязимни ызындан колхозгъа келгендиле, ол терс ишни этмезине терен ийнангандыла. Кязим колхозгъа киргенден сора колхозну темирчиси болады, сейирлик ишни юлгюсюн кергюзтеди. Ол элде бек алчы колхозчуладан болгъаны себепли ол кесини терт эгечи (Хура, Дарина, Алимат, Абуш) бла 1932 жыл Нальчикде этген ударник колхозчуланы биринчи съездлерине делегат болуп баргъанды.

Жангыдан тиргизилип, жаратыла келген совет малкьар профессионал литератураны ишине бютюн да тирикъатышады. Жангы жашау эм жангы жашау тюрлендирген адамланы психологияларын ачхан кеп чыгъармала жазады. Литературагъа жангыдан келген жаш авторлагъа иш бла да, сез бла да болушады. Ол жаш авторланы чыгъармачылыкъда биринчи устазлары болады. Кязим колхозлашыуну, биригип ишлеуню уллу магъанасын терен ангылагъанды. Хар ким «Кесим демегенни эки эрни бирге жетмейди» деген жашау ызны тутуп, кеслерини баш кыйгъылары бла узакъ емюрлени ичинде насыпха жеталмагъанларын уста биледи. Ол 20—30-чу жыллада жазгъан чыгъармаларында социалист урунуу, ол ишлени кьууанчы, эркинликге ычхынып, къанатланган адамны кючю тамашалыкъ затланы болдурлугъун айтады. Ма аны аллай чыгъармаларына «Колхозгъа», «Жашла чалгъы чалалла» деген назмуларын санаргъа боллукъбуз. Кязимни бу назмуларында да керексиз омакъланыу, жалгъан «терен магъаналыкъ», хапарны чарсландырыу жокъду. Поэт айтыр затын жашыра турмай, ачыкъ айтады. «Колхозгъа» деген назмуну магъанасы — урунган таулуну насыпха элтирик, эллини эски жашаудан къалгъан психологиясындан айырлыкъ, ахшы жашаугъа чыгъарлыкъ жол жалан да коллективизацияды дейди. Элмлени аллында жалан да бир жол барды: Ол да — халкъ бла бирге, коллектив жашауну кьурап, алгъа, прогрессге барыуду. Башха жол жокъду. Урунган элли кеси жашауун, мюлкню жангыз кеси кьарыуу бла къолайлы этерге кюрешгенде, иши онглу болмазын керюр ючюн къалмагъанды.

Поэт «Колхозгъа» — деп, эллилеге колхоз болургъа агитация лозунг берип къоймай, чыгъарманы ал тизгинлеринде эски жашауну къолайсызлыгъын айтханды. Былайда Кязимни колхозлашыуну юсюнден ленинизмни айтыуна келишиуюн кёребиз.

Алгъын бар эди бай, жалчы,
Биреу биреуюне малчы,
Бай жалчыны малча жегип,
Жалчы байгъа терин тегюп.—

деп жазады. Мында диалектикалы терен магъана, ол эски дуняда биринчи терслик — жалан да ол терсликни этгенлени кеслеринде туююлдо, ол терсликни этер жолну берген жашауну кесиндеди демекликди. Аны айтханына кёре, унукъдуруучулары тюз жолгъа юйретирге кюрешгенликге, ол жашау ыз сакъланган къадарында, жангы унукъдуруучула чыгъарыкъдыла. Эскилери да унукъдурууну кеси ыразылыкълары бла къоярыкъ туююлдоле. Унукъдуруучулагъа кюч бла бой салдырыргъа керекди, ахыр да аланы классларын жокъ этерге керекди. Эллилени жашауларына колхоз аз заманнга келген, болжаллы зат болмай, аланы коммунизмге элтирик формады деген ийнаныуну поэт назмуну аллында окъуна сабыр хапарлауда айтады. Андан ары уа, колхоз къурап, аны ишин къаты бардырыргъа, урунган эллилени жашауларын колхозну жолу бла къолайлы этерге керекди деген магъана айтылады.

Жангы жашауну поэтика образын биз поэтни «Большевик изледи тенглик» деген назмусунда да кёребиз.

Поэтни ол циклдагъы чыгъармаларыны ичинде — жашау кертиликни чынтды бетин ачхан, заманны хауасын кючлю берген назмуларыны бири 1930 жылда жазылгъан «Жашла чалгъы чалалла» деген назмусуду. Поэт бу чыгъармасында суратлауну башха назмулада хайырланган ызын жангы жарыкъ жашауну ачыкъ берир ючюн, эски жашау халны да кёргюзтюп, эки жашау ызын бир бирге келишмеген суратларын ишлеу форманы хайырланмайды. Адамланы эркин урунууларыны зауукълугъун ишни суратын кёргюзтюу бла береди.

Поэт ол чыгъармасына, социалист урунууну уллу магъанасын ачар ючюн, къургъакъ насихат айтхан дидактиканы орнуна, жангы жашауну ишини зауукълугъуну пафосун бериуюн сайлайды.

Жашла чалгъы чалалла,
Къызла дырын жыялла,
Къартла гырмык байлайла,
Гебен орун сайлайла.

Поэт бу назмуда жашауну дагъыда бир терен жанын ачыкълайды. Поэт тѣлюле арасында антогонизм болмазын, чюйреликле табылмазын, тамата тѣлю жаш тѣлюге жашаудан кеси алгъан уллу сынауларын берирге, тамата тѣлюде болгъан иш усталыкъны жаш тѣлюге берирге, заман салгъан борчну толтурургъа, къаты болургъа юйретеди:

Хайда, къартла, ишлейик,
Биз колхозну кючлейик,
Хомухха,— «ишле» — дейик,
Махтаугъа жетишейик.

Устабыз мал ишине,
Эбине бек тюшюне,
Ишге кючню тюз жеге,
Оздурмайыкъ кишиге.

Бу тизгинледе жангы жашау адамларыбызны насыпха такъыр жол бла элтирик туююлдо, ол жол берген онгла халкъны узакъ ёмюрледен бери жыйгъан жашау сынауларын бла жашлыкъны битеу кючюн бирикдирип кюрешгенде, жангы жашау кючлю болуруна ийнаныуну ангылатады. Поэт колхоз жашауну ёсдюрюуде социалист эришиуню магъанасын энчи кёргюзтеди.

Кязим Мечиевни отузунчу жыллада чыгъармачылыгъы кѣп поэтлени назму жазаргъа кѣллендиргенди. Шагъатха Къайсын Кулиевни «Мени хоншуларым» деген сейирлик назмуларын айтыргъа боллукъбуз. Ол къауум назмуланы ичинде (Темирчи Къарабаш», «Бригадир Соллоу», «Тирменчини къатыны Аминат», «Сыбызгъычы Хажос», «Устаз Борис Игнатъевич», «Къойчу», «Жылкычы», «Арбачы» эм башхаларын да поэт адамда жамауат сезим къалай хорлай келгенин, жангы жашау адамлагъа жангы былхым бере келгенин жазады. Керим Отаровну «Къыз» деген элегиялы къысха назмусунда коллективизациялауну кыйынлыгъы, алай халкъны насыплы жангы жашаудан айыраллыкъ къудретни жокълугъуна ийнаныу сезиледи. Жангы жашауну суратлап кёргюзтюуде малкъарлы поэтле Кязимден кѣп затха юйренгендиле. Отузунчу жыллада жангы адамны жангы былхымын, жангы

тюрсюнюн, жангы психологиясын суратлау мадарларын кыыстау излеген процесс бар эди. К. Отаровну кёп чыгъармалары, Качиевни «Жер жулдузлары» деген ханы, артыгъыракъ да Кулиевни «Мени хоншуларым» деген сейирлик назмулары ол излеуню тюзлюгюне шагъатдыла. Берт Гуртуевни «Бекир» деген повестинде да биз ол затны эслейбиз.

Коллективизацияны процессинде былхымы чыныкъгъан колхозчуну образын, сезимлерин, жашауун, ишин суратларгъа Азрет Будаев да кёп кыйын салгъанды. Аны «Кюз жыйын», «Жолугъуу», «Колхозчу контролёрла», «Телефон» деген назмулары ол хыйсапда жазылгъандыла. Поэтни «Кюз жыйын» деген назмусунда Кязим Мечиевни назмуларыны хайырлы ызы эсленеди. Кязимдеча, мында да ишни адамларын багъалай билиу, ишсизликни магъанасызлыгъын ачыкълау, жашауну баш тутуругъу ишлегенле болгъанларын кёргюзтюу сезилип турады. Горькийни «Ишлемеклик бизни чыгъармаларыбызны баш темасы болургъа керекди» деген сёзлерине Азрет Будаев кертichi болгъанды.

Поэт Мечиевден юйренгенди дегенибизде бир затны эсден кетерирге жарарыкъ туююлдо. Кязим Мечиевни ишни эм ишлегенлени юсюнден чыгъармаларыны кёбюсю социальна тенгсизликни кезиуюнде жазылгъандыла, кеслери ишлемеген, башхаланы халал къол кыйынларын ууучлагъан, кеслерин жашауну кыймагъына тергеп, урунганланы сыйларын тюшюргенлени терслеу, къоллары эм акыйлары бла хар нени да болдургъанлагъа жакъ басыу уллу поэтни назмуларыны баш пафосу эди. Къарт поэтни революциядан сора, артыгъыракъ да колхозлашыу жыллада жазылгъан чыгъармаларында пафос да тюрленеди. Ишни магъанасы да, ишлегенлени ишге тутхан халлары да башхады. Башхала ючюн угъай, кесим эм кесим кибикле ючюн, кыйралым ючюн ишлейме деген сезим аланы учундурду. Артыгъы бла да биз ол сезимни «Жашла чалгъы чалалла» деген назмусун окъугъанда кёребиз. Кязим Мечиев жаш поэтлеге жангы адамны суратлауну сейирлик юлгюсюн бергенди. Азрет Будаев «Кюз жыйын» деген назмусунда:

Эй, аланла, хайдагъыз!
Жауун жетип къалады,
Кёремисиз, хоншу жыйын
Бизни озуп барады...

Деп, къадалып арада,
Соц. эришиу салалла,
Уллу, сыйдам сыртлыкъда
Шырхы тутуп баралла.

Ол кюн эки жыйын да,
Кеч болгъунчу чалдыла,
Толкъунланган чаллыкъны
Дырын этип салдыла.

Экинчи кюн дырыннга
Ашыгъышы жетдиле.
Кёп да турмай, ёзенни
Барын гебен этдиле, — ¹

деп жазгъанды.

Назмуну ауазы къууанчылыкъдан толгъан жарыкъ ауазды. Кючлерине базынган, ишлерге суйген, алай ишлеуню белни аурутхан палахха санамагъан заманыбызны насыплы адамларыдыла. Авторну ол назмусуна иги эс буруп къарасакъ, суратлау керекле деген затларын керексиз гокгаланган омакъ сёзле болмагъанын, ситуацияны, халны, сезимни берир ючюн керекли бош сёзлени излерге керек болгъанын тюз ангылагъанын кёребиз. Поэзияда ол затны ангыламакълыкъны кеси окъуна магъаналы ишди, бек керекли сёзлени сайлай билиу а чынтды фактуну къолундан келген ишди. «Сыйдам сыртлада», «Шырхы тутуп баралла», «Толкъунланган чаллыкъны дырын этип салдыла», «Кеч болгъунчу чалдыла», «Кёп да турмай, ёзенни барын гебен этдиле» деген тизгинле бир къарагъанда назмуда берилген адамланы этген ишлерин, къаллай жерде ишлегенлерин санагъан информациягъа ушайдыла. Алай, ол алдаулу ушашлыкъды, себеби — алагъа автор асыры уста жер тапхандан, ала битеу тизгинлеге ток жибергенча, назмугъа жан кийиргендиле. Назмуну кесини динамикасы, ритмасы этилген ишни ритмасына жууукълашып, музыкалылыкъын кючлендиргенди. Автор кеси да назмусунда ишни зауукълугъун кёргюзтюп къойса эди, магъана асыры сай болур эди. Насыпха, автор аны сезгенди, аны айтайым дегенди, окъуучугъа сездирейим дегени азатлыкъгъа чыкълугъан эркин адамланы иш зауукълугъун кёргюзтюу бла чекленмейди. Не заманладан бери да урунганланы жюрекле-

¹ *Азрет Будаев*. Нальчик, 1957, 19 бет.

ринде къарыусузгъа эриу, анга болушургъа кюрешюу кетмегенди. Алай богъурдакъдан тутуп, онгну алгъан эски жашау ызны кюйсюзлюгю хар кимни кеси ауарасын кёп этип, тамбланы къаугъасындан къутхартмай, келир кюнде не ашарла, юслерине не кьерле деген дыгалас кече жукълатмай, кюндюз солутмай чапдырып, «Кесим дегенни эки эрни бирге жетмейди» деген ызгъа тюртюп тургъанды. Аны хатасындан хар ким да «арт кыыстырыкъ» ючюн мыллык атып, эриширге тюшгенди. Жангы жашау ыз ол дыгаласланы чыгъаргъан себеплени тамырын къыркыгъанды. Хар ким кесине тартыу бизни жашау ызгъа чюйре келгенди. Мен бирле ючюн ишлесем, бирле уа мени ючюн ишлерикдиле, унутулуп къаллыкъ туююлме, битеу жамауат мени ючюн кюрешеди деген акъыл урунганнга жүрек сабырлыкъ бергенди. Назмудагъы эришиу да хар кимни энчи ырысхысы ючюн эришиу болмагъанын, урунганны психологиясындагъы кесимчиликни сезимини орнуна асламчылыкъ сезими хорлагъанын туура этиудю. Жаш поэт окъуучугъа заманыбызны уллу кертилигинден асыулу хапар айталгъанды. Азрет Будаев 1933—34—35 жыллада жалан да магъанасы бла да, суратлауу бла да окъуучуну ыразы этерча чыгъармаланы жазып туралмагъанды. Агитация, пропаганда халда («Окъуучу тенглериме», «Колхозчу контролёр», «Тельманнга», «Ажымлы къорады», «Хорладыла», «Алдыла», «Жолугъуз ачыкъды») бир къауум назмусуну суратлауу къарыусузду. Кертиди, ала уллу ишлени юсюнден ниети ачыкъ болуп жазылгъандыла. Сёз ючюн, «Окъуучу тенглериме» деген назмусунда халкъыбызда алгъын къаллай къарангылыкъ, жахиллик болгъанын, энди уа Совет власть, школла ачханын айта келеди да, билим алыуну магъаналылыгъын эскертеди. Алай ол магъаналы теманы жаш поэт жүрекде биширип, поэтикалы сезимге жетдиралмагъанды. Сентенциялай къалгъанды. «Ажымлы къорады» деген назмусунда «Кировну ёлтюргенлеге ит налатын» бериу, аны ёлюмюне халкъ этген бушууну кёргюзтюу баш жерни алады. Алай, поэт мында да фольклор сарнау жырланы ызына хорлатып, энчи сезимин, энчи бушууун энчи бушуулай къоюп, искусство сезимге дери кётюралмагъанды. «Алдыла» деген назмусунда уа бизни насыплы колхозчуларыбыз Минги Тауну башына чыкыгъанларын информациялы халда къургъакъ декларацияда берип къоймагъанды. Башха сёз бла айтхан-

да, Будаев Кязимни поэзиясыны кыйматын терен юйреналмай, тыш халын юйренип кыйган заманлары да болганды.

Кязимден юйренип жазылган сейирлик юлгюге Будаевни «Жолугууун» айтырга боллукду. Назмуну экинчи кесегинде кыйшыны аллында кюз айланы муштухул кезиуюн кез аллында турурча береди. Будаевни пейзаж лирикасыны бир кючлю жери дагыда алада бир заманда да табигатыбызны экзотикалы сууук ариулугу берилмегениндеди. Аны пейзаж лирикаларында кыруу табигат кеси угай, ол жерледе жашаган насып кюнню кыуанчлы иелерини жарсылары, кыуанчлары бла бирге бериледи. Адамны юсюнден айтмаса окуна, биринчи кесегинде окуна адамны солуган тауушу эштите келгенча болады, экинчи кесегинде уа адам авансценага чыгып, кесини орунун табады.

Хайдагыз эришейик,
Биченни кеп этерге.
Кыйшыны ол кюнлерине
Хазырланып жетерге.

Биз бу уллу кюнледе
Ер эм эниш кыйдырайык,
Бир жангыз чыюн кыймай,
Дырынны сыдырайык.

Булутла да ойнайдыла.
А, маржала, сермейик.¹

Кязимни «Жюреклени жарыуу» деген назмусу жангы тюрлениулени бояулары онгмаз суратын берген чыгармады. Поэт, ол назмуну башын эпилог халда башлап, нени юсюнден хапар бардырыллыгын эскертип, окуучуну эсин неге бурургга керек болганын билдиреди. Чыгарма терк темпли динамикада жазылганды. Мында да поэт халкыны эски жашауун бла жангы жашауун бир бирге кыаршы тутуп берирге кюрешгенликке, назмуну баш мураты халкыны алгынынгы кыолайсыз жашауун кыргюзтюу тыйюлду, совет жашауну заууклулугун кыргюзтюуду. Поэт совет адамны насыбы партия этген оноуну тюзлюгюнденди, Совет власты кычюнденди деп тюз айтады. Адамны жашауунда, прогрессге барыуда техниканы уллу маганысын Кязим мында ачык жазады.

¹ *Азрет Будаев*. Нальчик, 1957, 43 бет.

Малкъар халкъны жашауунда электричествону тау-лулагъа чынтды революциялы магъанасы болгъаны туу-рады. Аны толу ангылар ючюн таулу юйню ёмюрлени саркъыуунда жанып тургъан чыракъларындан — нарат жонгурчхаладан электролампагъа дери ёсюуню эволюциясын унутургъа жарамайды. Таулу юйледе революциягъа дери, электричество угъай, патеген чыракъны окъуна кёрмей, нарат жонгурчхаланы жандырып тургъандыла. Ол а хазна жарыталмагъанды. Ол себепден — нарат чыракъ революциягъа дери болгъан къарангы жашауну суратыды. Аны Қязим уста айтханды. Отузунчу жыллада бизни республикада Бахсан ГЭС ишленгенде, Қязим анга кесини ахшы назмуларындан бирин — «Жангы жарыкъны» жоралайды:

Кюн жарыгъы тийди бизге,
Сёзюм барды мени сизге,
Ишибиз баргъанды тюзге,
Жарыкълыкъ келгенди кёзге,—

деп, поэт электрочыракъны жашауну кюн жарыгъы бла тенг этип кёргюзтеди. Ол назмуну башындан аягъына дери эки планы барды. Биринчиси — алгъын жарыкълыкъны кёрмеген, «нарат чыракъ» кёзлерин жилиятхан таулуну юйюне электрочырагъы келип, аны кёзюн жарытханын кёргюзтюдю. Экинчиси уа — ол чыракъны юсю бла халкъны къууанчлы, жарыкъ, эркин жашауун кёргюзтюдю. Патчахны заманында къыйыр халкълада къурулушну, промышленностну ёсдюрюу деген затны эсге алмай эдиле, ол халкълагъа патчахлыкъны къарыуу бай жарлы жууугъуна къарагъан кибик эди. Жангы жашауну тёреси уа башхады: къыралыбызда жашагъан халкъланы барына бир кибик къарап, аны жашауун бирден айнытыргъа кюрешюу болгъанды. «Хар тарда бар эд черек, барысыны арасындан сайланганды Бахсан черек»,— дегенинде, аллай уллу ГЭС-ни ишлерге бизни жер сайланганын, поэт, не бек къууанып, ёхтемленип айта эсе да, лирикалы геройну да, окъуучуну да бек къууандыргъан а — аллай тюз оноу этерлик социалист жашауну иелери урунганла кеслери болгъанларыды. Бизни къыралда хар иш да бек алгъа урунган халкъны жашаууну тап болуру ючюн этиледди. Социалист къурулушну баш жоругъу олду.

Дагъыда бек уллу ахшылыкъгъа поэт совет халкъла

арасындан жарашыусузлукъну кетгенин санайды. Миллетчилик кюрешге бизде онг къалмагъанды, ол а къыралны халкъларына коммунизмни къураргъа уллу биригиулюк береди. «Сора башладыла ишлеп, кючлю къала къурулушла, ол къурулушладан бири хауа жыргъан темир къушла»,— деп поэт техниканы, илмуну, адамланы жашау къолайлары да бир кибик ёсе баргъанын, насыплы жашауну жарыгъы мутхузланмазын айтады.

Уллу Октябрь революциясы урунганланы азатлап, аланы жангы жашауну къураугъа къанатландырып, адамланы жашауларын жарыкъ этеди. Жангы жашауну къуралыуу бла бирге жангы психикалы адамны тууууу да бардырылады. Къарангылыкъ, жахиллик туманы басып, жашаугъа кёз ачалмай тургъан халкъгъа окъургъа, билим алыргъа кенг жол ачылады. Революция, жашау бла бирге, адамланы психикаларында да уллу революция болдургъанды. Ма быланы бары да Кязимни поэзиясында кеслерине жер тапхандыла. Терен ангылаулу, философиялы оюмлу, терсни-тюзю уста айыра билген, аналитикалы акъылы терен, поэтлик фахмусу уллу болгъан Кязим жашауну аны жангы иелерини ахшы жанына тюрлениулерин уста кёре билип, суратлап берип, историягъа сакъланырча этгенди.

Ол не заманда да халкъны жарыкъландырыуну закий пропагандисти болгъанды. Кязим революциягъа дери окъуна таулу сабийлени жазаргъа, окъургъа юйретип тургъанды. Алай жашау тарлыкъны оту къарангы халкъгъа, окъуй-жаза билиуню кюсеуню унутдуруп, гыржын излеуню иш этдиргенди. Ол себепден поэт, кесини чыгъармаларында окъуулу болууну уллу магъанасын айтып, билим алыргъа чакъыргъанлыкъгъа, аны тынч болмагъанын ангылап, халкъны богъурдагъындан тутуп, жахилликни чарсын жайгъан заманнга тырманын айта, окъуусузлукъгъа, билимсизликге жарсыды. Революция ол болумну тюрлендирип, халкъгъа окъууну, билимни эшигин кенг ачханды, анга бек уллу къууанган бек алгъа Кязим болгъанды. 1926 жылда «Окъуюкъ» деген назмусунда жахиллик — халкъгъа революциягъа дери трагедия болгъанын кёрюзтгенди. Ол: «Билимден ахшы зат жокъду. Билгенни жүреги токъду, билим душманнга окъду, андан къачхан жокъдан жокъду» — деп, жангы жарыкъ жашауну къурар ючюн окъуу, билим къалай бек керек болгъанларын шатык сёзлю айтады.

1925—1926 жыллада халкъны жахиллигин кетерир ючюн уллу ишле бардырыладыла. Ана тилде, орус тилде да кѣп школла ачылып, билим алыуну тынч этер ючюн, араб жазыудан латин алфавитге кѣчедиле. Кязимни «Октябрь» деген назмусу ол историялы магъанасы болгъан ишни юсюнден агитациялы мурат бла жазылады. Поэтни назмусунда агитациялы пафос, дидактикалы кенгешле кючлюдюле. «Билмез исполкомгъа бара» — деген жангыз тизгин бла Кязим битеу халкъгъа белгили трагедиялы жарсыуну кертилигин туура этгенди. Автор кючлю ауазы бла окъуусузлукъну, жахилликни эки кѣзю сокъур адам бла тенглешдиреди. Адамла, эски дунияны бузуп, жангы жашаугъа чыкъгъанлыкъгъа, жангы дунияны ишлер ючюн билим керек болгъанын, окъуусуз а бир затха да кюч жетмезин, билимни къарыууна чек болмагъанын, аны ёсдюрюую ахыры болмагъанын айта:

Билим тауланы тешеди,
Жарыкъ жашауну эшеди,
Билимни сейир кючюнден
Къышхыда алма бишеди,—

дегени бла Кязим бар ахшылыкъ да адамны кеси къолу бла боллукъду дей, материалист оюмгъа келеди. «Билим ат болуп чапханын, къуш болуп, кѣкде учханын, чабакъча, тенгиз тюбюнде батхан кемени тапханын» айта, поэт кесини философия къарамында идеализмден узакъда болгъанын билдиреди.

Кязим кесини «Пионерлеге» деген агитация-дидактикалы назмусунда да жангы жашауну къурауда окъууну уллу магъанасын, жангы жашауну чынтды иеси болур ючюн билимни бийик ёсдюрмей жарамазлыгъын айта, сабийлени окъургъа чакъырады. Кертиди, ол назму уллу магъаналы затны юсюнден болса да, аны суратлау кючю уллу туююлдо, анда кючлю образ табылмагъаны себепли, ол сентенциялай къалгъанды да, аны эмоция кыймагы азды. Болса да бу назмуда окъуна авторну сѣз усталыгъы, уллу магъананы къысха айтыуу бек кючлюдю. Хорламны жетишимли жолу — эришиу болгъанын, алай ол эришиу «мен хар неге да уста болайым, къалгъанла уа не да болсунла» — деген эгоизмни эришиу болмагъанын поэт ачыкъ билдиреди.

Социализмни къурулушуна, адамланы жашаууна, аланы бир бирге болгъан халларына, психикаларында

тюрлениулеге эс бура, Қязим ол түрлениулени ал башланган жерлеринден къарап, аланы не себепден болгъанларындан оюм этеди. Аны акъылманлыгъы, философиялы оюм этерге уста болгъаны, халкъны эски, жангы жашау жолларында да аны биргесине болуп, халкъны жашауун, ишин, кюрешин да кеси кёзю бла ачыкъ кёргени — ол түрлениулени ич магъаналарын ачыкъ этии суратларгъа анга онг бергендиле. Ол жамауатны ишине тыш адамча къарамагъанды, кесин халкъдан айырмагъанды, аны ишине жигер къатышханды.

Сёз ючюн, миллет шуёхлукъну аны поэзиясында эки түрлю айтылгъанын кёребиз. Қязим бир заманда да миллетчи болмагъанды. Кеси халкъын чексиз сүйюп, аны ачы жашаууна поэтни жүреги не бек кыйналса да, ол мени халкъым жарсымасын, кълалгъанла уа не да болсунла демейди. Миллетлени ортасында жарашыусузлукъ, кюреш жарлы халкъгъа туюк тенгли хайыр бермезин ол уста кёреди. Ол себепден аны ахшы мураты халкъланы жарашыулу этиу бла байламлыды. Ол уллу интернационалист, уллу реалист да болгъанды. Ахшы мурат бла жашау кертилик кълачан да бир бирни бирча тутуп келмегенин да кёргенди. Қязим революциягъа дери поэзиясында, жарлы халкъланы кълдарлары бир болгъанына кеси толу ийнанып, аны юсюнден кючлю ауазлы айта келсе да, ол кезиуде халкъла арасында миллетчилик кючлю болгъанын да кёргюзтеди. Аны сылтауу уа жашауу кесинде болгъанын, патчахлыкъ, миллетлени бойсундуруп туруп ючюн, миллетчиликни отун ышырып тургъанын тюз эскертеди. Ол себепден кёбюсюнде поэт кесини миллет шуёхлукъ урунганлагъа бек керекди деген муратын чакъыруу халда береди. Уллу Октябрь революциядан сора миллетле арасында чюйреликни, кълугъаны социальна тамыры кълркълылады. Ол себепден Қязим да миллет шуёхлукъгъа, алада боллукъ ишлегеча къларамай, тамам болуп тургъан жашау кертиликгеча къларайды. Поэт назмусуна «Къларындашлыкъ» деп атагъанлай окълуна энди бизде миллетле жаулугъу жокълду, барыны да ниети бирди, муратлары да, борчлары да бирди, алгъын жарлылыкълары, онгсузлукълары бир бирге ушатып, кълдарларын бир этгенликге, халкъланы бир бирге болушургъа къларулары хазна болмагъанды, энди уа, хар онг да кенг ачылып, жашауу ахшы ызда кълураргъа миллет шуёхлукъ уллу болушады деген оюмгъа келеди.

Поэт назмуда, биягъы контрастлы суратлау ызны уста хайырланып, эски бла жангы жашауда миллетле арасында халла бир бирге ушамагъан эки башха хал болгъанларын эмоциялы кѳргюзтеди. Эски дунияда миллетле арасында болумну поэт:

Николайны чагъында
Инжий элле миллетле.
Арада жюриой элле
Аман къажау адетле.

Эрши кѳрюп, бир бирни,
Тохтамайын урушуп,
Болалмай элле ала
Бир бири бла жарашып,—

деп береди. Ол жарашыусузлукъну къайдан чыкыгъанын поэт тюз белгилейди:

Къара халкъны арасында
Былай хыйла къурагъанла —
Бийле, байла, моллала...

Миллетлени бир бири араларында жау этселе, халкъны къыйынын ашаргъа алагъа тынч боллугъун халкъны жаулары уста билип болгъандыла.

Урунганланы унукъдуруу бла бирге миллет бойсууну, жалынчакълыкъны да тамырларын Маркс бла Ленин кѳргюзтген жангы жашау къурутханын ачады:

Маркс эди бек алгъа
Къардашлыкъ план тизген,
Андан сора Ленинди
Аны жолунда келген.
Тюзлюк кюсегенлени
Суусапларын къандыргъан,
Къарангы миллетлеге
Жарыкъ чыракъ жандыргъан,
Аланы юскюргенлени
Къопмаз кирик сындыргъан.

«Къарындашлыкъ» назмуну пафосу миллетле арасында шѳндюгю шуѳхлукъну деменгилигин, совет миллетле бары да багъалы Ата журтубузну бютюн бай, къууатлы, алапат этер ючюн бир юйюрча жарашыулу урунганларын кѳргюзтюдю, ол шуѳхлукъ болдурмазлыкъ зат болмагъанын айтыуду.

Кязимни «Биз» деген назмусу да, кесини тематикасыны суратлау амалларыны жаны бла къарагъанда, «Къарындашлыкъ» деген чыгъармагъа жууукъду. Ала уллу магъаналы теманы ачхан бир циклдагъы назмуладыла деп санаргъа керекбиз. Биринчиден, отузунчу жыллада бизде социалист къурулушда миллет шуѳхлукъ берген хорламла уллудула, социалист къурулушла къалайда барсала да, не къыйын болсала да, ала битеу къыралны къурулушлары болгъанларын совет адамла тюз ангылап, миллет кеп бла чекленмей, хар миллет да бирге кюч салып, къазауатдача къаты, жетишимли ишлегенлерин поэт ачыкъ айтады. Битеу къыралны кереги ючюн этилик ишле миллетлени къуру кеслерини кереклерине деген миллет эгоизм болмагъанды, нек дегенде ол къыралгъа ишленген къурулушла совет миллетлени барыны да насыбы ючюн болдурулгъанын билгендиле. Экинчиден а — къыралны тыш душманлары бизге тиш билеп, кѳп миллетледен къуралгъан Совет къыралда миллет бирлик болмазлыкъ сунуп, хар миллет кесине таплыкъгъа къарай, башха совет миллетлеге къажау сюелликди деп, Совет къыралгъа чабыууллукъ этерге къуралгъанларында, бизни совет халкълада социалист бирликни кючюн ачыкъ этиуюю поэт кесине борчха санайды. Ол себепден поэт «Биз» деген сѳзге битеу совет къыралны халкъларын, тыш къыралланы революцион къарындаш халкъларын да санайды.

Биз — шахар, эл да жашлары,
Тюзлюкню тенг къардашлары —
Оруслу, таулу — хар бары
Советлени уланлары —

дегенде, миллетчиликни, кесимчилик сезимни социалист патриотизм хорлагъанын кѳребиз... Миллет шуѳхлукъ кючлюдю, миллетле араларында бир бирге болушуу уллуду. Орус халкъ бла шуѳхлукъ таулуну насыплы къада-рыны шауданыды. Халкъланы арасында жарашыусулукъну отун тамызыргъа кюрешгенле тюзлюкню душманларыдыла, алай аланы умутлары бошду. Халкъ кеси насыбындан къачарыкъ туююлдю: «Душманланы биз ууатабыз, Ленинди бизни атабыз», — деп, поэт андан айтады. Совет миллетлени къарындаш шуѳхлукъларыны къурчдан къаты болгъанына ийнанмай, Ата журтну къарыууна ийнанмай, ол деменгили кѳоруулау кючню сы-

наргъа келликле бар эселе уа, ала тийишли жууап алыр-
ла деген магъананы поэт былай береди:

Хайырлыд къол кыйыныбыз,
Кючлюд аскер жыйыныбыз.

Совет миллетлени къарындаш шуӕхлукълары тыш душ-
манладан Ата журтну сакъларча аскер кюч къууаргъа
бютюн уллу онг береди. Жангы жашауну къууанчлы ие-
лерини насыплы кюнлерин Қязим «Тойчулагъа» (1938 ж.)
деген назмусунда суратлайды. Поэтни ол чыгъармасын-
да ауазы бийикди, жарыкъды. Анда автор, тепсеучюлеге
айланып, аланы адамлыкъларын, тепсерге усталыкъла-
рын, жашауну суймекликлерин, жарыкълыкъларын ай-
тып, ыразы болгъанын билдиреди. Къууанчсыз, мутхуз
жашау тузсуз хантдан башха болмагъанын айтады. Анда
автор бирде ауазын тюрлендирип бийик этеди да, поте-
тикалы алгъышха жетдиреди. Аны юсюне, строфасыны
хар тизгини бирден рифмаланып, сыйдам кетгени себепли,
тепсеуню терк кымылдауу кючлю сезиледи. Алай поэт
ол тепсеуню жангы эркин жашауну символуча берип, аны
бла тохтап къалмайды, халкъны ол эркинликге чыкъ-
гъынчы сынагъан азабын да унутмайды, ол а халкъны
алгъыннгы кыйын жашауун жангыдан эскерттип, анга
жарсыу туююлдо, шӕндюгю насыпны толу магъанасын
терен ангылатыр ючюн, ол насыпха жетер ючюн барды-
рылгъан кюрешде болгъан къоранчланы эсде тутмаса,
бюгюннгю жашауну толу магъанасын ангыларыкъ тую-
юлдо демекликди:

Ма биз да, сизни кибик, жаш заманда
Айланыучу эдик кшошда, маллада...
Жарлы жалчыны туююл эди мал да,
Байны, бийни эдиле тепсеу, той да,—

деп, жашлыкъ кюнлерин татыусуз этген эски жашауну
кюйсюзлюгюне налат береди.

Бюгюн а той, къууанч да — бизнидиле,
Бюгюн кийим да, аш да — бизнидиле,
Бюгюн жыр да, назму да — бизнидиле,
Бюгюн халкъла къарындашдыла, тенгдиле.

Бизни жашау ызыбыз кючлюден кючлю бола, адам-
ларыбызны жашау кюлайлары кетюрюле, культуралары
ӕсе баргъанын керюп, къарт поэт чексиз къууанады. Ке-
си да кюрешден кеннге турмай, тири къатышады. Со-

циалист жашауну уллу кертилигин суратлагъан алапат чыгъармала береди. Алай тыш душманла бизни жашауызыбызны, идеологиябызны кёрюп болмай, тюп тамырыбыз бла къурутур ючюн тиш билеп кюрешгенлерин да ол унутмайды, бош кенгеш сёзю бла да, чыгъармалары бла да адамланы уллу кёллю болмазгъа чакъырады. Баям, къарт поэтни Италияда, Германияда фашистлени, Японияда империалистлени Абиссиниягъа, Испаниягъа, Къытайгъа къажау кюрешлери, къыстау урушха хазырланулары тынчайтмай сагъайтхан болур, ол Ата журт уруш да башлангынчы Къызыл Аскерни юсюнден сезимли назмула жазады. «Жигит батыр» (1938 ж.) деген бир назмусунда ол жыллада халкъгъа кенг жайылгъан «Ворошиловну жыры» деген халкъ жырны мотивин уста хайырланады. Ол халкъ жырда:

Урушургъа суймеген,
Тийгенни сау иймеген
Батыр биринчи маршал
Сенсе — Ворошилов! —

деп жырлана эсе, Кязим да былай жазады:

Ворошилов — жигит батыр,
Сау халкъ билед аны атын,
Тийгенни аман ууатыр,
Арталлы да этмез хатыр.

Урушургъа бир да суймез.
Къатылгъанны саулай иймез,
Къатылмагъаннга уа тиймез,
Къоркъуп бир да къайгъы киймез.

Халкъ жырдагъы «Батыр биринчи маршалны», ленинчини, къурч большевикни, деменгили аскер башчыны энчи жигитлигине энчи эс бурулады. Кязимде да сёз уллу аскер башчыны юсюнден баргъанча кёрюнсе да, Ленин, большевикле партиясы ёсдюрген, юйретген, тюзлюкню шуёху, къоруулаучусу, терсликни къанлы жауу болгъан битеу Къызыл Аскерни юсюнден жазылады. «Душманларыбыз къарайла, чолабызны бек сурайла, ёлтюрюулени бек къурайла, мюйюшледен бек марайла» — деп эскертеди поэт, «Биз да алай бош турмайыкъ, кесибизни бек къурайыкъ, келгенлерин биз къырырбыз, аякъларын учурурбуз» — деп, кечеди, кюндю демей, къыралны къарыулу этерге, Къызыл Аскерни кючлерге чакъырады. Халкъыбыз экономика-культура жаны бла не къадар

къудретли болса, Қъызыл Аскер да кюч-къууатны алай аллыкъды дейди. Халкъ бла уллу байламлыгъы болмагъан аскерни кючю терк селейирлигин, таркъайырлыгъын Қязим тюз ангылайды. Қъызыл Аскер ууучлаучуланы, тонаучуланы, уруш отун къабындырыучуланы кюйсюз кючлери болмагъанын, ол хар заманда да эркинликни, азатлыкъны, тюзлюкню «Сауутланган адамы» болгъанын иш этип кёргюзтеди. Ол дагъыда бир строфалы назмучугъунда:

Антынгы сен ариу эскер,
Жауну ууатхан Қъызыл Аскер!
Аскер жокъду сенден жигер.
Акъсакъ къарт, сен да ыспас бер! —

деп жазады. Қязим Мечиевни урушну аллында жазылгъан назмуларында сагъайыу, тынгысызлыкъ барды.

Гитлерчи фашистле 1939 жылда этилген мамырлыкъны договорун бетсизлик бла бузуп, 1941 жыл 22-чи июнда СССР-ге къажау мурдарлыкъны урушун ачадыла. Қъызыл Аскер бла Ата журтну къорууларгъа битеу совет халкъла кётюрюледиле. Узакъ жылланы ичинде сауутланып, Европаны хазна къалдырмай уруш кючюн, саулай промышленностун кесине бойсундургъан адамсызлыкъны кюйсюз кючюн ууатып, битеу дунияны халкъларын фашизмден къутхарыуну бек къыйын эм огъурлу борчу СССР-ге жюкленди. Қъыралыбызны битеу кюч къарыуу, экономикасы, культурасы къалдырылмай, азатлыкъны уллу кюрешине бойсундурулду. Саулай совет халкъла бла бирге литературада ишлегенле да кеслери ни фахмуларын, жазыучулукъ хунерлерин, кюч-къарыуларын халкъны душманлагъа къажау кюрешге кётюрюрге бердиле. Кёп поэтле, жазыучула чыгъармалары бла халкъны хорламгъа кёллендириу бла бирге, къолларына шкок алып къазауат этдиле. Малкъар литературада бек алгъа драматургия чыгъарма жазгъан («Қъанлы къалын») Геляев Рамазан урушда ёлдю. Малкъарны сейирлик поэти Қъайсын Кулиев уруш башланырдан алгъаракъ окъуна кеси ыразылыгъы бла барып, жанындан суйген Ата журту ючюн къанын-жанын да аямай, уруш аулакъларында сермешип, хорлау бла къайтады. Керим Отаров, Берт Гуртуев, Ибрагим Маммеев, Максим Геттуев эм башха поэтле да фашистлеге къажау уруш этгендиле. Ала бары да Ата журтха сюнгю эм къалам бла

керти кьуллукъ этгендиле. Къолуна сауут алыргъа, жашлагъа кьошулуп къазауатха барыргъа Кязим Мечиевни къартлыгъы да, саулугъу да онг бермегендиле. Алай мен къартма, саулугъум жокъду, акъсакъма деп Кязим албугъартмагъанды, кюрешден къачмагъанды. Аны кючлю саууту поэзиясы бла акъыллы кенгеши эди. Ол халкъны биригирге, кючню жыяргъа, фашистлеге къажан кюрешни тохтаусуз бардырыргъа чакъырады. Кеси бек къарт болса да колхоз ишге тири къатышады. Солдатлагъа саугъагъа жиберирге ашарыкъ, жылы кийим хазырларгъа болушады.

Кязим Мечиев уруш башланган ал кюнледе окъуна халкъны, туугъан жерни чексиз суйген сезимге толгъан, тынчлыкъда зауукълу урунуп жашагъан халкъларыбызгъа палахла отун алып келген фашистлени кюрюп болмазгъа юйретген чыгъармала жазады. Поэт ол чыгъармаларында халкъгъа келген бушууну уллулугъун, кюрешни ачылыгъын, душманны кюйсюзлюгюн, сынауну ауурлугъун букъдурмайды. Алай аны бир тизгининде да халкъны кючюне, партияны акъылманлыгъына, жолубузну тюзлюгюне, хорламны келлигине не аз да шеклениу жокъду.

Поэтни ол жыллада жазгъан чыгъармаларында баш тема совет патриотизмни кьргюзтюдю. Социалист Ата журтха, совет халкъгъа, Коммунистле партиясында болгъан чексиз суймеклик ол чыгъармаланы ич къудретиди. Кязим Мечиев ючюн туугъан жер бла халкъ, халкъ бла партия айырылмазча бир магъананы тутадыла. Уруш башланганлай, халкъны хорламгъа келлендирген чыгъармаланы малкъар литературада бек алгъа Кязим жазгъанды. Юлгюге, «Биз хорларбыз» деген публицистикалы кыйматлы чыгъармасын айтсакъ боллукъду.

Башланды огъурсуз уруш,
Къайгъылыды кырал-къуруш,
Акъылла болалла буруш,—

деп поэт назмуну интонациясын къайгъылы, жарсыулу этип, халкъны башына келген кыйынлыкъны уллулугъуну юсюнден терен сагъышландырады. Фашистлени мурдарлыкъларын, сатлыкъларын, бетсизликлерин унутмайды поэт, «Бизге берген сьзюн бузду, чегибизге сауут бурду, хоншу кыраллагъа барып, урушмазгъа деп

кӱол салып, онгсуз кӱыралланы алып, бизге айланды, ёшюн салып» — дейди Кязим. Андан ары назмуда: кӱйген шахарла, жоюлгъан адамла, союлгъан малла ючюнда мамырлыкъда болдурулгъан затланы кӱол этген фашистлеге кӱаны кӱайнайды. Ол артыкӱлыкӱны унутмазгъа ант этеди.

Кӱатынланы эрсиз этди,
Сабийлени ёксюз этди,
Халкӱгъа кӱыйынлыкӱла жетди,
Кӱаллай заманыбыз кетди,—

деп, фашизмни мурдарлыкӱ бетин андан ары ачады «Кӱаллай заманыбыз кетди» деген тизгинде мардасыз уллу сезим кӱч барды. Жашау ызыбыз тамырланып, мамырлыкӱны деменгили кӱурулушлары бола, жашау кӱолайыбыз айтып болмазча игилене тургъанлай, кӱйсюз уруш кӱп муратыбызны толтурургъа кӱоймай, кӱп чырмаулыкӱ этди.

Душман огӱурсуз болса да,
Халкӱны кӱырып бошайalmaz,
Ол оноуну кенг салса да,
Муратына жетишалмаз,

Бузулур деп сиз кӱоркӱмагӱыз
Совет халкӱны кӱурч кӱаласы,
Атасын фашист ёлтюрсе,
Унутмаз аны баласы.

Совет властны алалмазла,
Байрагӱын малтаялмазла.
Бир жумдурукӱ болурбуз биз.
Бизден кӱюлю болалмазла,—

деген тизгинледе халкӱны кӱючюне, партияны жолуну тюзлюгюне, хорламны келлигине ийнаныуну мыдыхы кӱайнайды. Бизни халкӱланы орталарында шуёхлыкӱ бузулур, хар ким кеси баш кӱайгӱысында бир бирлерине чабарла деген фашистлени умуту ёмюрде да болмазлыкӱ иш болгӱанын, бизни хорламгъа элтирлик уллу кӱючлени бири миллетле арасында жюрюген шуёхлыкӱ болгӱанын, поэт окӱугӱанны эсинден кетмезча уста береди.

Кязим Мечиевни бу чыгӱармасы малкӱарлы поэтлени кӱбюсюне назму жаздыртхан себеп болгӱанына ишеклик жокӱду. Кӱайсын Кулиевни «Фронтда жаз», «Сиваш», «Перекоп» дегенча чыгӱармалары, Керим Отаровну «Эшт

мени, Россия», «Эменни топ окъ юзгенди», «Бутсуз жашчыкъ», «Къысхады солдатны жукъусу», «Кюйген орус элле», Б. Гуртуевни «Саугъала», А. Будаевни «Ата журт урушха, алгъа!» деген назмуларында урушну уллу, ачы кертилигин, хорламгъа жетиуню къыйын эм ауур жоллары ачыкъ кёрюнедиле. Аллай чыгъармала халкъларыбызны къазауатха хазырлауда кеслерини асыулу къуллукларын этгендиле. Урушну кезиунде урушну юсюнден патриотизм темасында назмуланы Залиханов да, Маки-тов да, Геттуев да, Шахмурзаев да, Маммеев да кёп жазгъандыла.

Кязим Мечиев бизге литератураны, искусствону халкъны жашауунда не магъанасы болгъанын, чыгъарма жазгъан адамланы борчлары неде болгъанын кёргюзтген трактат халдагъы теориялы ишни жазып къалдырмагъанды. Алай ол сёз чыгъармачылыгъына не кёзден къарагъаныны эм ол назмучулукъгъа къалай уллу магъана бергенини юсюнден отузунчу жылланы ахырында анга кёп кере тюбеп, аны кеси аузундан эштген Къайсын Кулиев бла Керим Отаров уллу шагъатлыкъ этедиле. Аланы айтханларына кёре, поэт магъана теренликни, жашау кертликни ачыкъ суратын берир ючюн, жазыучу урунганла жанлы болуп, алагъа жакъ басарын неден да бек излегенди. «Таулу поэтни жашауунда, — дегенди Кулиев, — назмуларында да керексиз омакъланыу, махтаныу болмагъанды»¹. Поэтни эстетика къарамларын бизге бек ачыкъ этген а аны кеси поэзиясыды. Ол чыгъармаланы танг кесегинде поэт литература бла искусство ким ючюн деп жаратылыргъа керекди, анда кимлени жашаулары нечик суратланыргъа керекди? — деген соруулагъа ачыкъ жууап береди.

Кязим Мечиевни чыгъармачылыгъын тинте келгенибизде, аны чыгъармачылыгъы башланган ал жылладан тебреп окъуна ол эстетика къарамы жанындан прогресс ызланы тутханды. Аны эстетика ызларын жаратхан, ёсдюрюп чыныкъдыргъан эки уллу зат барды. Биринчиси кеси чексиз уста билген, къыйынлыгъын-тынчлыгъын да сынап жашагъан халкъны жашауу эм ёмюрлени саркъыуунда жыйылгъан халкъ фольклоруду. Экинчиси уа Шаркъны классикалы поэзиясыды дегенбиз.

¹ Шуёхлукъ. 1959, 4 бет.

Поэтни жашауда эм жамауат жашаудагы тири-
ги аны фахмусуну ич кыйматын белгилегенди. Адамны
адам унукдурган терсликли жашау ызны заманында
поэтни аллында жалан да эки тюрлю жол болганын Ме-
чиев кйргенди. Ол жолну биринчиси эм тынчы жашауда-
гы терсликни эслерге кюрешмей, ол ызга кыжау кю-
решни бардыра турмай, жашаудагы социальна чойре-
ликни жютюлюгюн кетерип, сыйдамлап, унукгъанланы
жукълагъан сезимлерин уятыргъа, аланы тйзюмлю этер-
ге чакъырыу эди. Башха сйз бла айтсакъ, жашау керти-
ликни жалгъан иллюзияны чарсында букъдуруп, классла
чойрелигин жашырыу сезимни сокъур этиу эди. Поэт
алай этсе, аны бла тохтаусуз кюрешген терсликни иеле-
ри аны жангыз кесине байлыкъ-ырысхы да берир эдиле.
Экинчи жол бла барса уа, поэт халкыны бушууунда да,
кыууанчында да биргесине болуп, унукдурдуучулагъа
кыжау кюрешде халкыга жол кйргюзтюрге, халкыда-
гы жукълагъан сезимлени кыозгъап, андагы сансыз-
лыкыны бузун эритип, халкыны кйзюн жашау кертиликге
ачаргъа керек эди. Поэтге ючюнчю жол жокъду. Поэт
экинчи жолну сайламай не этерик эди, поэтни ол жолдан
ажашдырыу кюч кыайда. Поэтни чыгъармачылыгында
литератураны, чыгъармачы адамланы борчлары, ишлери
деген затны ангылау жютюлюгюню, аны поэзиясы бер-
ген ынтышлы ызланы кеси марксизм-ленинизмни эстети-
ка принциплерин билмей эсе да, ол алагъа кыаллай бир
жууукъ болганы адамланы сейирсиндиреди. Поэт сйз
чыгъармачылыгын урунганланы тюзлюкге юйретиуню
деменгили сауутуду деп ангылайды. Халкыга магъана-
лы кыуллукъ этмеген поэзияны асылуу затха тергемей-
ди. Алай, ол борчну кесине алып, халкыны азатлыкыга
чакъыргъан, халкыны эркинликге итиниуюню ауазы бол-
гъан адамга битеу эски дуняны терсликли жашау жо-
лу ол тенгсизликни кючюнден хайырланган байла-бий-
ле, аланы идеологлары — исламны догмасын жашауну
йзегине тергеп кюрешген моллала ёлюр мыллыктарын
атып, кызауатны аямазлыкыларын Кязим элемей кыой-
магъанды. Аллай кюрешде хорлатмаз ючюн, халкы бла
терен байламлыкъ керек болганын ол уста билгенди.
Аны юсюне поэт кесине энчи жюрек сабырлыкъ, ырысхы
излеп, кесин кюрешден албугъартып кыоркыа, буюгъа жа-
шамакылыкыны капекге да тергемегенди. Аллай жаула-
ны юсюнден поэт «Жаралы жугъутурда» былай жазады:

Бир кюн жашатмаз элле
Ала мени дуняда,
Ичер сууум тюгенип,
Къалыр эди таулада.

Къыйын кюн ёкюлюнлей
Къалырма мен халкъымы! —

деп, поэт не къыйынлыкъда да халкъны ёкюлю болуп къалыргъа ант этеди. Ол аны чыгъармачылыкъ ызыды.

Чыгъармачылыкъны поэт адамланы эрикгенлерин кетерген жубанч затха санагъанланы суймейди. Кязим Мечиевни поэзиясында къачан жазылгъан чыгъармаларын алып къарасанг да, алада поэт суратларгъа мурат этген ишлени ол халда нек болгъанларыны социальна тамырын ачаргъа кюрешюу ал планнга чыкыгъаны ачыкъ эсленеди. Артыгъыракъ да, аны революциягъа дери чыгъармачылыгъында жашау болумну суратларгъа деп тутхан ызы уллу оруслу демократ-революционер Писаревни эстетика принциплерине¹ жууукълашады, деп биз эскерте келгенбиз. Писаревча Кязим да революциягъа дери чыгъармачылыгъында пейзаж лириканы хазна жаратмагъанды. Ол кесини «Жаралы жугъутур» деген поэмасында сейирлик лирикалы тизгинлерин жазады да, сейирлик табигъатда отлагъан кийиклени идиллиялы халларын суратлай келеди да, олсагъатдан ырахатлыкъда тургъан жугъутурлагъа шоккуну атылыуун бериу бла ол сабырлыкъ, рахатлыкъ жалгъанды деген акъылгъа келтиреди. Башха сёз бла айтханда, социальна тенгсизлик жашау ызы кертилиги болуп тургъанда, адамлагъа келген аз сабырлыкъ, ырахатлыкъ узакъгъа созулдукъ туююлдю дейди; аны акъылы бла, адамны адам унукъдуруп, урунганла, баш кётюрюр онглары болмай, мугурлукъда жашагъанда, аланы керексиз умут бла сезимлерин жукълатхан лирикалы чыгъарманы жазмакълыкъ тюз туююлдю. Мечиев тутхан чыгъармачылыкъ ыз халкъны кёзюн жашау кертиликге ачып, ачыулу, кюйсюз болумдан ычыныуну мадарын излерге итиндириудю. Ол кесини чыгъармачылыгъын сатмагъанды. «Махтанчакъ бий улуна» деген бир къысха чыгъармасында:

¹ Писарев. Государственное издательство. Худ. лит-ра. Москва, 1955, стр. 337—340.

Тенг бол деп тилемейме
Жалынсанг да, тенг болмам.
Мен, бир сёзюмю берип,
Сау тукъумунгу алмам! —

дейди да, кесини чыгъармачылыгы халкъ азатлыгыны ауазы болгъанына ёхтемленеди. Сёз чыгъармачылыгына халкъ да ол кёзден къарайды. Биз айта тургъанда поэтни битеу граждан ауазы деменгили чыгъады. Поэт кесини чыгъармаларында халкъны жашауунда болумну букъдуруп къоймай, ич кыйматын чыгъарады. Ол, халкъ кыйынлыкъда жашап тургъанда, аны ол кыйынлыкъдан къутхарыр жолну излемегенлени чынтды жырчыгъа санамайды. Поэт табигъатны сейирлик болгъанын, айбатлыгын жокъгъа тергемейди. Ол аны мардасыз сюеди, алай жалан да ол затладан толу зауукъланыргъа урунганла онг тапмагъанлары аны бек жарсытады.

Кязим Мечиев кесини поэзиясында халкъ кертилигин неден да багъагъа санайды. Ол кесини «Тюзлюк» деген таууушлукъ назмусунда «Оюлмаз къая дуняда — тюзлюкдю, кючлю жокъ андан», «Тюзлюк ёлмез, чиримез, аны бир кыйлыч да кесмез!» — деп, дуняда аны хорлар къудретни жокълугъун айтады. Тюзлюк, кертилик деген затха поэт халкъны кёзю бла къарайды. Ол кесини хар назму тизгини урунганланы душманларына окъ болуп тийсин деп излейди, чыгъармаларыны ёлюмсюзлюгюне халкъ кыйынлы жашауунда аллай чыгъармаласыз болмазына ийнанганын айтады.

Иги сёзю бичакъ кесмез,
Иги сёзю боран элтмез,
Иги сёз отда да кюймез,
Иги сёзге багъа жетмез.

Ол былайда «иги сёз» деп халкъны кыйын жашауун суратлагъан, аны кюрешге кёллендирген халкъны сёз чыгъармачылыгын кёргюзтеди. Адамлагъа берилген багъа хар къачан да тюз болуп турмазын да иги биледи. Сёз ючюн, эски дуняны заманында байла-бийле, жарлылагъа «эшек кибик» деп, не да «ит кибик» деп кююучуларыны терслигин терен ачады. Унукъдуруучу классланы акъылына кёре, жарлы халкъда жалан да эшекча ишлеп тургъандан башха сезим да, акъыл да жокъду деп, сыйсыз этерге кюрешгендиле. Поэтни битеу чыгъармаларында ол акъылны терс болгъаны ачыкълана-

ды, аллай акъыллыладан эсе, эшек бла ит къайда къый-
матлыдыла дейди.

Бир бийден халкъгъа бир балта игиди,
Кязим аны энди иги биледи,—

деген тизгинледе урунуу бла назмучулукъну бир бирден айырса, ала жангыз къаллыкъдыла деп поэтни эстетика къарама кёрюнеди.

Урунуу бла чыгъармачылыкъны ол халда бирикдириуню бек кючлю берилгенин биз поэтни «Бузжигит» деген поэмасында кёребиз. Аны баш геройларыны бирини, Бузжигитни атасыны, усталыкъ урунуугъа тутхан халы, кёз къарама поэтни кесинидиле, деп арсарсыз айтыргъа боллукъбуз. «Усталыкъ барыбыздан да уллуду. Ансыз адам улуна ёсюу, алгъа барыу жокъду, ол халкъгъа ёмюрлени саркъыуу берген сынауду»,— дейди поэт анда. «Усталыкъ суймекликге бла кюннге тенгди, устала ёлселе да, жашау юзюлмейди, усталыкъ къалады. Аны жангы келген тёлю алгъа элтеди. «Биз, устала, дуниягъа ишлер ючюн тууабыз, сууукъ, тилсиз ташланы биз жырлагъа бурабыз» — деп, адамлыкъны борчун ачады. Урунуу бла чыгъармачылыкъны ол халда бирикдирир ючюн Кязимча чексиз фахмуну иеси болургъа керекди. Алай, чыгъармачылыкъны уллу къудретин битеу ич къолайы берлик ынтышны тышха чыгъарыр ючюн жашау ыздагъы социальна тенгсизлик чырмайды. «Къолларыма къан угъай, тытырла жагъылдыла»,— деп ол уста киши кесини хунерине да, адамлыкъ къыйматына да терен ёхтемлениу бла заманны кюйсюзлюгюн да терслейди. Аны эстетика къарамамында тенгсизликни заманында урунууну толу хайыры, ол туудургъан хайырдан зауукъланыу, ол урунганлада болмагъанын иш этип кёргюзтеди. Кязим Мечиевни эстетика къарамамында революциягъа дери да, революциядан сора да жалан да халкъны насыплы болуруна къуллукъ этиуню баш борчха тергейди. Алай жашау ызгъа эм ол жашау ызда хар классны къалай кечингенине кёре, поэт кесини поэзиясына жюклеген акцентин тюрлендиреди. Сёз ючюн Кязимни революциягъа дери жазгъан чыгъармаларында халкъны къарыусуз жашауун, эм эркинликге чыгъалмай кюрешгенин кёргюзтюу баш жерни алгъанды. Революциядан сора халкъ кеси къадарын кеси къолуна алады. Энди власть алгъынча къарыусуз болсун деп излемей, поэт, Совет властны кюч-

лю, деменгили этерге чакъырады. Алгъын чыгъармачыла керти да урунганлагъа жакъ басып болгъан эселе да, болумгъа къажау кюрешмеген эселе, тюзлюкчю туююл эдиле. Энди уа поэтни акъылына кёре, жангы жашауну чакъырыргъа деп жаратылмагъан чыгъарманы кыйматы жокъду. Андан сора да поэт табигъатдагъы ариу-лукъгъа, урунуугъа башха кёз бла къарайды.

Поэтни акъылына кёре, энди поэтни жашаудагъы орну азат кюнню кюрешини ал тизгининде болургъа, чыгъармалары халкъны кёллендирип, жангы хорламлагъа элтирге керекди.

Кязим Мечиевни 1940 жылда жазгъан «Керимге» деген чыгъармасын аны жангы жашауда чыгъармачылыкъны кыйын жолуна чыкыгъан жаш поэтлеге осуятыды деп къараргъа боллукъ эди.

Хар адамгъа жүрек бла къан бирди,
Назмучугъа назму бла жан бирди,—

деп халкъны жашауун учхара суратларгъа жарамазын айтханды. Поэт кесини ол назмусунда иги жазаргъа эришиуню уллу магъанасын ача, ол эришиу бир бирге зарлануугъа ётмесин, бир бирге харамлыкъ этерге ётмесин деп эскертеди.

Назмучу назмучугъа къарындашды,
Аны ангыламагъан назмучу бошду,—

деп назмучулукъ фахмуну бош керексиз сый-хурмет талашыуда ёчюрмей, уллу заманыбызны кыйматлы суратларгъа хайырланыргъа кереклигин айтады. Халкъ жашауун кереклисича суратлауну поэт таугъа ёрлеу бла тенг затха санайды.

Кязим Мечиевни поэзиясыны баш кючю аны халкъ бла бирлиги, кертилигиди. Ол поэзия жашауну къайнагъан кертилигинде жаратылгъанды. Алай ол жашау кертиликни чынтды берир ючюн поэт суратлауну кёп тюрлю мадарларын хайырланганды.

Кязимни назмуларыны барысы да халкъны бай, шатык тилинде жазылгъанлары себепли, ала халкъгъа бек жууукъдула. Поэзияны тилин ол даражагъа жетдириу а бек ауур, кыйын ишледен болгъанды. Ол ишни башчурумларыны бири Кязимни поэзиясы къыстау жаратыла тургъан жыллада малкъар халкъны тилини халында эди. Ол кезиуде малкъарча сёлешгенле алай кёп болмагъанлыкъгъа, малкъарлыланы барысы да бир диалектде сё-

лешмегендиле. Юч тюрлю диалектни жюрютгендиле. (Малкъар, Холам-Бызынги, Чегем-Бахсан) ¹. Аны юсюне бу диалектлени орталарында башхалыкъ да уллу болгъанды. Ол шартла фольклорда бюгюн да ачыкъ эслендиле. Юч диалектде селешгенлени барысын да бирча ыразы этерча, окъугъан адамла диалект башхалыкъланы сезмей хайырланырча поэзияны жаратыр ючюн жалан да поэтикалы кючлю фахму, халкъны жашауун уста билмеклик окъуна азлыкъ этерик эди. Кязим жалчытхан ишни тамамлар ючюн, ана тилни тюрлениу жорукъларын, тилни ёсюу процессини эволюциясын уста билирге да тюшеди. Алай айтханыбыз—ол кеси Холам-Бызынгины диалектинде селешген къауумда туууп, анда акъылбалыкъ болуп, чыгъармаларын анда жарата башласа да, аны поэзиясы беш да тау элни халкъын бирден ыразы этер чекге жетгенди. «Ц», «З», «Ф» бла селешген малкъарлыла да, «Ч» «Ж», «П» бла селешген бахсанчыла да Кязимни поэзиясы къайсы диалектде жаратылгъанына эс бурмайдыла, аны поэзиясыны ич къыйматы окъуучуну эсин башха жары иймейди. Кулиевни сёзю бла айтсакъ, бюгюнлюкде малкъарлыланы литература тили бар эсе, ол Кязим Мечиев тизгиннге салгъан тилди.

Ол малкъар тилни байыкъландырмазлыкъ сёлзлени алаамат назмуларында бек аз хайырланады. Кязим арабча уллу окъуулу адам болгъаны, ол араб тилни уста билгени белгиледи. Сора дагъыда Кязимни, ёлюмсюз назмулары, поэмалары жазыла тургъан заманлада панисламистле, кёп тюрлю миллет жазыучула араб тилни кенг жаяргъа къаты кюрешгендиле, анда-санда бирлери болмаса, окъуй билгенле да жалан арабча окъуй-жаза билгендиле. Кязим ол жол бла бармагъанды. 1959 жылда чыкъгъан уллу назму китабында (бизге белгили чыгъармаларыны кёбюсю ол китапда басмалангандыла) назмуладагъы араб сёлзлени барысы да санагъаныбызда 20-гъа жетмегенди. Ол сёлзлени да кёбюсю малкъар тилге асыры синггенден, аланы башха тилден келгенлерине хазна киши эс бурмайды, аланы тыш сёлзле болгъанлары сезилмейди. Кёп сёлзле малкъар тилге дин магъаналары бла келген эселе да, шёндю дин магъаналарын тас этгендиле. Малкъар тилде аз жюрюген «мубарек», «самум» дегенча сёлзлени Кязим поэзиясына бек аз къошханды.

¹ Младописьменные языки народов СССР. Изд. АН СССР. М.-Л., 1959 г., стр. 100—105.

Қысхартып айтханда, тилде файдасы болмагъан архаизмле (эскирген сёзле) да, кереги болмагъан неологизмле (жангы сёзле) да Қязимни поэзиясы бла малкъар тилге кирмегендиле.

Алай Қязим тилге керекли жангы сёзлени хайырланыргъа да къоркъмагъанды.

Қязим Мечиевни революциядан сорагъы назмуларыны лексикасына эс буруп къарасакъ, ол неологизмлени, жангы жашау ызны юсю бла келген сёзлени да арсарсыз къошханды. Аны назмуларындагъы совет, колхоз, власть, большевик, исполком дегенча сёзле угъай да, «товарищ» деген сёз окъуна тыш, тапсыз сёзге ушамайды, нек дегенде, ол сёзле кеслерини орунларын мардасыз уста тапхандыла. Қязимни поэтика стилини баш илишанлары: ниетни кирсиз ачыкълыгъы, жашау ыз не тюрлю болса да, урунганлагъа жакъ басыуда арсарланыуну, эжилениуню билмеу, урунганланы халал къол къыйынлары жаратхан ырысхыдан семирген унукъдуруучуланы жаны-къаны бла да кёрюп болмау, битеу адамлыкъ, жигитлик къыйматын, поэтика къудретин урунганланы насыбы ючюн кюрешге бойсундуруу, жашау кертиликни букъдурулуп болмазча суратларгъа усталыгъы, халкъны не къыйынлы жашауун суратласа да, аны поэзиясыны оптимизмлиги, халкъ кючюне ийнаныуну элпеклиги, ол жазгъан чыгъармалада къатыш-къарасызлыкъ эм тилини ачыкълыгъы дегенча затладыла. Аны поэзия сёзюню къысхалыгъы Чехов айтхан даражагъа жетгенди. Аз сёзледен къуралгъан къысха назму тизгинде берилген магъананы къыйматы да аны тилини белгисиди. Ол жашауну суратлагъанда, битеу поэзиясында да хайырланыргъа суюген бир къолайлы мадар: поэт хар заманда да халкъгъа бурулуп жашауну юсюнден терен ушакъ этеди, не да кеси суратлагъан адамлагъа, кеслерини къадарларыны хапарын айтдырады. Ол ызны магъаналы жерлерини бири: автор бла ол жашауун кёргюзтген халкъны ортасында чек къоймай, аны бла жууукълугъу туура этерге болушады. Бу затланы барысын да жангыдан къайтарып, тинте туруп кереги жокъду; ол затланы барысы да китапны ал бёлюмлеринде берилгендиле.

Қязим назмуларында жашау кертиликни бергенде, суратлаусуз, жалангач кертиликни хаурусун берип къоймай, эпитетлени, метафораланы, метонимия, анафора, тенгледидирилени, контрастлы суратланы, психология

параллелизмни, монологланы, диалогланы элпек хайырлануу бла бергенди. Ол кесини назмуларыны тилин халкъны сѣлешиу халына жууукълашдыргъанды. Аны поэзиясы идиомаладан, жютю сѣзден, нарт сѣзледен бек байдыла. Аны кѣп тизгинлери нарт сѣзлеге айланнгандыла. Кязим Мечиевни поэзиясында сѣзню аз кѣоратып, магъананы тюрсюз кѣлча этерге кюрешуу ачыкъ эсленеди. Ол кесини назмуларында керексиз узун, айтылыргъа, окъулургъа ауур, ангылашыныусуз сѣзлени ахыры бла да хайырланмагъанды. Хунагъа гамайгъан жарашуулу ташча, хар сѣзю назму тизгинлеге айбатлыкъ, ушагъыулулукъ бергенди. Аны назмуларындагъы ачыкъ суратлылыкъ, ниет жанындан сезимлиги, музыкалылыкъы алаңы халкъгъа жууукъ этип, кѣбюсюн фольклоргъа айландыртханды.

Кязим Мечиев кесини поэзиясында суратлау мадарланы — тропаланы уста эм элпек хайырланады. Ташха тамгъа салгъанча, аны ачыкъ, жютю тенглешдириулери, эпитетлери, метафоралары, метонимиялары, аллегориялары, ирониялары, гипербодалары суратланган адамны не затны тыш тюрсюнюн эм ич кыйматын кѣзден кетмезча берирге болушадыла.

Адетге кѣре, суратлау чыгъармада бек кѣп тенглешдириуле хайырланыладыла. Алай Кязимни поэзиясында тенглешдириуле эпитетледен эсе аз тюрбедийле. Баям, аны сылтауу Кязимни поэзиясыны табигъатына кѣре бола болур. Тенглешдириуле бир затны экинчисине, бир магъананы башхасына тенглешдириуню излейди. Кязим а кыйсахасын, жютюсюн назмуну магъанасындан кем кѣрмегенди. Ол хыйсапдан, поэт эки тюрлю затны — магъананы бири бла бирин узакъ тенглешдире, ушата турмай, хар не оюмгъа да эпитет багъа берип кѣояды. Назму тизгинде артыкъ уллу магъанасы, асыулу жюгю болмагъан сѣзлени кыйсахартыргъа, кетерирге анга онг табылгъанды.

Алай тенглешдириулени излесе уа, адамны сейирсиндирирчаларын табады. Ол бир назмусунда «Батырлыкъ жютюд, кѣамача, кѣоркѣакълыкъ — гумух салтача, батырлыкъ отлукъ ташчады, кѣоркѣакълыкъ—жѣге агъашчады»,— деп жазады. Мында автор батырлыкъны, кѣоркѣакълыкъны не болгъанын кѣргюзтюрге мурат этеди. Кѣоркѣакълыкъ, батырлыкъ да абстракция магъаналы сѣзледиле. Автор окъугъанла уста билген кѣаманы жю-

тюлюгю бла салтаны гумухлугъун, отлукъ ташны къатылыгы бла жёге агъачны жумушакълыгын ол абстракциялы магъанадагы сёзлени белгилерича этип алгъандан, къоркъакълыкъ бла батырлыкъны не болгъанын билдиреди. Ол эки магъанада ич контраст кючлюдю. «Иги сёз» деген назмусунда иги сёзню байгъа тийген мужурагъа, иги сёзсюз къалыуну тузсуз хантха, къууанчха да, жубанчха да тенглешдиреди. Ол кесини тёрт тизгинлеринде унугъуп, азатлыкъгъа чыгъаргъа кюрешмеген халкъны «Иесиз къалгъан сюрюуге», халкъгъа этген ачыуун «Гюрбежимде кёмюрча кюеме» деп тенглешдиреди. Қязим «Бешик жыр» деген алаамат назмусунда къагъанакъ сабийге «Жашауунг ана сют киби болсун, чабакъгъа тенгиз кенг киби, дуня санга алай кенг болсун» деп тенглешдире, ана жүрекни татлы умутун, мардасыз сүймеклигин береди. Кёлде жүзген къазлача, эски таулу тепсеуню тепсегенлени да халларын кёргюзтюр ючюн поэт «Сиз барасыз къымылдамай сюзюлюп, башха болмай зурнуклача тизилип», деген алаамат тенглешдириуню тапханды. Тенглешдирилени къысхаларын да, бек кереклилерин да Қязим «Бузжигит» деген ёлюмсюз поэмасында хайырланганды. «Сүймеклик жаннет чыпчыкъ келгенлей келеди», «Сүймеклик кезиусюзлей къурган терек!» — дейди. «Сүймеклик тели этип, Межнун кетгенди тюзге, аны хапары къуугъун сёзюча ачыл бизге, ол хапар тамам ушайд кечеги ожакълада улуй айланган желге», «Усталыкъ сүймекликге бла кюннге тенг болады», «Зындандан чыгып, кёрген киби кёк кырдык жазны», «Кёзю чолпанла жанган киби жанганлай», «Хар атлагъаны сайын хар ким андан уялгъанча, терекле, кырдыкла да ол къызгъа баш ургъанча» деген уста тенглешдириуле Бузжигитни бла Зулихатны бир бирге тутхан таза сүймекликлерин ачаргъа болушадыла. Ол сүймекликни мыдыхы окъугъанланы да жүреклерин кюйдюреди.

Қязим кеси суратларгъа мурат этген затына кёре тенглешдирилени да алай табады. Ма аны «Сары къошда» деген поэмасында жарлы таулуну малларын урлап кетип баргъан уручула бла уруш этген кезиуде ол мурдарланы былай кёргюзтеди: «Ыстауатха чапдыла, итле киби юрдюле», «Окъ тийгенде белинден, къабан киби ёкюрдю», «Бёрюлеча ичесиз жарлы халкъны къанындан», «Уручула келелле, бёрюлеча жутланып», «Окъ

тийгенде, чулгъанып тонгуз кибик ёкюрдю», «Ебзе бийни алып келелле, эки кьолу гыжылай», — деген тенглешидириу сёзле бла халкъгъа палах келтирген душманланы ич къыйматларын, аланы поэт нечик кёрюп болмагъанын ачханды. Тенглешидириулени поэт кёбюсюнде -ча, -лай деген жалгъауланы эм «кибик», «ушаш» — деген болушлукъчу сёзлени кючю бла къурайды. Бир бирде уа жалгъаусуз, болушлукъчу сёзлесиз да береди. Авторну тенглешидириулери тилни кёп тюрлю кесеклеринден къуралады. Қязимни поэзиясында кёп тюрлю эпитетле тюбейдиле. Сёз ючюн, халкъ фольклорунда традициягъа айланган, кёп кере жүрюген эпитетле бла бирге керти жашауну керти суратын берирге болушхан жангы эпитетле да асламдыла. Поэтни «Тарыгъыу» деген чыгъармасында тенгсизликни тузагъындан ычхыналмай, тыпырдап кюрешген, ёхтемлигин сакъларгъа адыргы этген таулу суюгенине жеталмай, асыл сезими кирге малтанган тиширыуну чалдишге атылгъан къанатлыгъа тенг этеди. Жиялгъаннга, жарсыгъаннга, жунчугъаннга эс бурмагъан, эриулюкню билмеген адамланы «таш жүреккле» деп терслейди. Ол назмусунда поэт заманны терслиги бла кесини байлыгъын, жаш кызыны атасы бла анасыны малкёзлюклерин хайырланып, жаш кызыны кюнюн къарангы этген къартны «Чал сакъаллы къарт киши» — деп береди. Суюгенине термилген кыызгъа уа: «Эркин учхан къуш», — деп айтады.

Қязим суратлагъан жашау ызгъа эм ол ызда халкъны жашаууна кёре эпитетле да бирде къууанчлыкъны, женгилликни, ачыкълыкъны, жарыкълыкъны берселе, бирде уа къарангылыкъны, бушууну, мутхузлукъну бердиле. Автор «Аман къатын тилчи болур», «бетсиз къатын ётюрюкчю» болур деп жазады. «Арбазыма къонган чорбат чыпчыгъы», «иги сёзсюз дуния тарды», «жүрек жолда къарангыды», «къара жер», «жарлы чыпчыкъ», «къаркюн», «жылы тыгъырыкъ», «къыш къыртчин», «чачны узуну», «жашлыкъ, сен садакъ окъ эдинг», «бийик таула», «жоюлгъан жугъутур къаны», «жаш кюнле», «жарлы жерим», «арабызда къан ырхыла барса да», «жарлы элими къыйы от ийиси», «къонгур таш, къаядан тюшюп, терен къолда жатад», «оюлмаз къая», «залим ата», «темир бугъоу», «къыш къаяла учхалауукъдула», «къар бугъей», «эшекни кючю халал, сютю харам», «жарлы эшек, жауур эшек, эки къулагъынг салпы», «кишиулеринг жумушакъ-

ла», «кюйсюз дуня», «къыйындыла жоллары жерибизни», «башларын чал этгенд къайгъы аланы», «бёрю улууду сёзюнг», «къан уруш», «тынчлыкъны атасы», «сакъ жауунла», «къара къайгъы эшигимми къагъады», «саз болдула жарыкъ бетле» дегенча сансыз кёп эпитетле тилни хар тюрлю кесеклеринден къуралгъандыла. Автор ачаргъа кюрешген затны керти бетин берип къоймайдыла, авторну ол затлагъа не кёзден къарагъанын да билдиредиле. Бирде ачыулануу, бирде бушуулу сагъыш, бирде кюлкюлю къууанч, бирде лакъырдалы ишаруу, бирде кюйдюргюч, хыликгя болуп келедиле.

Кязим Мечиевни революциядан сорагъы поэзиясында пафосну тюрленнгенине кёре эпитетлени хайырланыу да тюрленеди. Энди поэт жигитликни, таукелликни, ачыкълыкъны, жарыкълыкъны берирча эпитетлени кёп излейди. «Солтанхамитни жырында» поэт фольклорда кёп жүрюген «тау къушу» деген эпитетни граждан урушну жигитине береди. Халкъ «тау къушу» деген сёзню жалан да ёхтемлиги уллу, къоркъа билмеген, халкъ ючюн жанын берирге хазыр болгъан адамлагъа айтады. Кязимни бир-бир назмуларында жангыз эпитет окъуна уллу кертиликни ачады. Биз аны «Ленин» деген назмуда кёребиз «Залимликге ёртен салгъан, эскиликни отха атхан, жангылыкъны чархын бургъан. Патчахлыкъны кир къаласын кёп кюрешди да, чачды, жарлы халкъгъа эркинликни эшигин кенгнге ачды, Ленинди тюзлюкню жолу. жокъду адам андан уллу»,— деп жазады. Мындагъы «Жангылыкъны чархын бургъан», «Патчахлыкъны кир къаласы», «Ленинди тюзлюкню жолу» деген эпитетле жангыдыла. Эски дуняны тутхучсузлугъун, жалгъанлыгъын поэт «ауар ташха» тенг этген эпитетни тапханды. Мында дагъыда «Оюлмазлыкъ къая Ленинди, адам игиси Ленинди, Ленин батмазлыкъ кюнюбюзд, партиясы чигинжибизд» деген тамашалыкъ эпитетле Ленинни ишини, окъууну ёлюмсюзлюгюн, халкъны Ленинге болгъан суюмеклигини чексизлигин бергендиле.

Эпитетлени поэт нечик уста хайырланнганын аны «Бузжигит деген поэмасында да кёребиз. Не да «Къыйынлыкъгъа, зорлукъгъа чамлана, жашайбыз, жүрегибиз отда жана» дейди. Жюрекни отда жаныуу да метафорады. «Патчах дейле, аскер дейле» деген назмусунда патчахлыкъны, халкъгъа келген къыйынлыкъны «халкъ къанын сууча ичелле», «талайла къутургъан итле» деген

метафоралы сёзле бла береди. Кязимни «Жаралы жугъутур» деген поэмасыны аты окъуна сейирлик метафораны къуллугъун этеди. Автор «жаралы жугъутур» деп, ким эсе да биреулен жаралы этген, Хашим атаргъа кёзю къыймагъан акъсакъ жугъутурну жалан кесине айтмайды. Къыйынлыкъда таралгъан жарлы халкъгъа, эркинлиги болмагъан Хашимчалагъа айтады. Автор «Сауут алыгъыз къолгъа» деген назмусунда «жарыкъды келлик кюнлюбюз» деп, жангы жашауну жарыкъ кюннге ушатады. Бир назмусунда уа «Большевикни жолу тюздю, патчахны бугъоуун юздю» — деп, тенглиги, эркинлиги болмагъан халкъны жашауун бугъоугъа ушатып, метафора къурайды. «Большевик жолду жолугъуз» деген назмусунда поэт меньшевиклени партиясыны сатхычлыгъын, урунганланы алдаргъа кюрешгенин, ётюрюкчюле болгъанын «Сюедице баш болургъа, сабанны байгъа орургъа» деген сёзле бла чексиз тап береди. Бу да метафорады. Меньшевикле къолларына оракъла алып, байланы будайын орургъа барлыкъдыла демейди поэт. Хар этген ишлери урунганлагъа терс, унукъдургъанлагъа тюз болгъанын айтады.

Кязим кесини поэзиясында жансыз затха жан берип, не да жокъ затны бар этип (апострофа) кёргюзтюрге да сюеди. Ма Кязимни «Эски юйюм», «Суу бойнунда жангыз талчыкъгъа айтылгъан назму», «Эски къумгъаныма» деген назмуларында жансыз затлагъа жан кирип кючлю берилгенди. Автор кесини юйюню, къумгъаныны, талчыкъны эсден кетмез образларын ишлей, ала бла этген ушагъын береди. Суратлауну ол ызы бла биз лирикалы геройну психологиясын, ич дуниясын, жюрегинде адамлыкъ къыйматны даражасын кёребиз.

Автор кесини чыгъармаларында уста табылгъан репликаланы, геройланы жютю, динамикалы диалогларын, адамны психологиясын теренден ачарча монологланы, назму тизгинлени жютюлендирип ючюн инверсияланы, кёп тюрлю магъаналы сорууланы эм алагъа жууапланы эм башха тюрлю затланы хайырланганды. Кязимни поэзиясыны тилин айтханда дагъыда бир затны унутургъа керекмейди. Ол эки-юч сёзден къуралгъан этимлени къысхартып, бир бирге сингдирип, бир этим этип не да этимлени ахырларын къысхартып алыуну арсарсыз бардыргъанды. Ол иш бизни тилни грамматика жорукъларын бузгъанны кьой, назмуну ритмин кючлю этерге, анга

экспрессиялы кюч берирге, музыкалылыгъын ёсдюрюрге, жоргъалыгъын терклендирирге болушханды. Сёз ючюн: «Палах тау тарлада жолну тынч табад, ажашмагъанлай бизге келип къалад», — деген тизгинледеги къысхартылгъан «табад», «къалад» деген этимле грамматика жорукълагъа чюйре келмейдиле. Жангы кюч береди.

Малкъар тил тюрк тиллени системасында болгъаны белгилиди. Къайсы тилде да болсун, назмуну къуралыуу (стихосложение) ол поэзия жаратылгъан тилни спецификасы бла байламлыды. Аны къуралыуу жорукълары ол тилни ич жорукъларына, фонетикасына кёре болады. Битеу тюрк тиллеча, малкъар тил да агглютинациялы тилди, башха сёз бла айтханда, сёзню аллына къошулгъан жалгъаула болмайдыла. Бары да сёзню ахырына къошуладыла. Басым (ударение) да эркин орнашмайды, сёзню ахыр бёлюмюне тюшеди. Бирси тюрк тилледеча, малкъар поэзияда да, силлабика системасы баш жерни алады, башхача айтсакъ, бизни поэзия тоникадача, назму тизгинледе басымны къайсы жерлеге тюшюп, нечик тюрленнгенине кёре угъай, рифмаланган тизгинлени солум санларыны бир кибиклигин излеген системагъа киреди. Тюрк тилледе басым алай ачыкъ бёлюнюп турмайды, ол назму тизгинледе ритм къурагъан баш компонентлеге къошулмайды. Алай бизни тилдеги назмулада ритмни ачыкълагъан, кючлю этерге болушхан мадарла кёпдюле. Анафора, эпифора, аллитерация, редиф, рефрен, пауза, диссонанс, ассонанс, бир кибик тауушлу назму тизгинледе бир-бир сёзлени къайтарып айтыу эм башхалары назмуну алаамат этерге болушадыла.

Кязим Мечиев кесини поэзиясында алаамат рифмаланы жангыларын табыу бла чекленип къалмай, назму къурауну болушлукъчу онгларын да уста хайырланганды. Сёз ючюн ол анафораны (назму тизгинлени бир кибик башлауну) да кенг файдаланады. Кязимде юч тюрлю анафора барды.

Биринчиси: тизгинлени ал тауушлары бир кибикди:

Къаты тутуп законланы,
Кёп ачып кенг школланы,
Кенг ишлетип тар жолланы,
Кёп этип колхоз малланы.

Мында биринчи тизгинден къалгъаны «к» бла башланады. Экинчиси: строфаны хар тизгини бир сёз бла башланады:

Ишлемесенг — азыкъсызлай,
Ишлемесенг — гыржынсызлай,
Ишлемесенг — чабырсызлай,
Ишлемесенг — намыссызлай.

Мындагы «ишлемесенг» деген анафорады.
Ючюнчюден а: Кязим сѣз экилешледен да анафора кѳу-
райды.

Елюм келир, итим чабып тыялмаз,
Елюм келир, жашым тутуп жыгъалмаз,
Елюм келир, мени дуняда кѳоймаз.

Быллай юлгюлени биз «Бузжигит» деген поэмада да та-
бабыз.

Кязим Мечиев рифмалауну кѳп тюрлю формасын хай-
ырланганды. Ол кѳбюсюнде тизгинлени ахыр сѣзлерин
рифмалайды. Алай бир бирде тизгинлени ал сѣзлерин
да, орта сѣзлерин да рифмалайды. Саулай тизгинлери
рифмаланган назмулары да тюбейди. Строфадагы
тизгинлени биринчи сѣзлери бла ахыр сѣзлери рифмала-
нып да кѳаладыла.

1. Немец бизге кѳажау болду,
Чегибизге сауут бурду.
2. Ууатырбыз келгенлерин,
Унтдурурбуз билгенлерин,
Жилятырбыз кюлгенлерин,
Чиритирбиз ѳлгенлерин.
3. Ийнакѳлайса, мени суююп,
Кѳыйналмайса тыякѳ тийип.

Ал эки тизгининдеги «немец бизге», «чегибизге» деген
рифмаланган сѣзлени кючю бла поэт мамырлыкѳда
ырахат жашагѳан халкѳыбызгѳа ажал отун алып келген
фашистле болгѳанына окѳуучуну эсин бурады. Ол душ-
маннга кечгинлик болмазгѳа кереклигин эскертеди.

Экинчи юлгюдеги «ууатырбыз», «унтдурурбуз», «жи-
лятырбыз», «чиритирбиз» деген рифмаланган сѣзле бла
тынчлыкѳлы жашауубузну бузаргѳа келген жауланы
гунч этерге халкѳны таукеллигин сездиреди. Мен айта
тургѳан назмула бусагѳатда айтып озгѳан рифмалаугѳа
ачыкѳ юлгюледиле.

Кязимни назмуларында тизгинни арасында тюшген
рифмала да кѳпдюле. Алай Кязимни чыгѳармаларында

тизгинле арасында рифмаланыуну бир эскерте кетиллик жаны: хар заманда да ол халда рифмаланган тизгинлени ахыры редиф бла келеди:

Тоюнг, къууанчынг — иги сёз,
Кюнде жубанчынг — иги сёз,
Кюнде тыянчынг — иги сёз,
Къаманг, кылычынг — иги сёз.

Мында тизгинле арасында рифмаланган «къууанчынг», «жубанчынг», «тыянчынг», «кылычынг» деген сёзлени ызындан «иги сёз» деген редиф къайтарылып айтылады. Ол хал назмуну тизгинлигин, ритмасын, музыкалылыгын кючлю этип, эмоциялылыгын кётюргенди.

Тизгинни ахырында къуралган рифмала Кязим Мечиевни поэзиясында бек кёп тюбеген рифмаладыла. Аны юсюне, тизгинлени ал сёзлери, ортадагы сёзлери рифмаланган назмулада окъуна, ахырлары рифмаланмаган чыгъармала Кязимде жокъдула. Анга шагъатха къайсы назмусун да кёргюзтюрге боллукъду.

Балам, бу къар кюн уугъа кетесе,
Жарлыд мараучу анасы.
Къанлы жауубуз барлыкъ жолунгда —
Билей болурму къамасын?! —

деген строфаны экинчи бла тёртюнчю тизгинлериндеги «анасы» бла «къамасын» деген сёзле рифмаланадыла. Кязимни поэзиясында рифмала строфада орунларына кёре былай юлешинедиле:

1. Кязимни поэзиясында танг кесек тюбеген рифмала монорим халдагы рифмаладыла. Башха сёз бла айтханда, назмуну бир къауум строфасыны битеу тизгинлери бир тюрлю рифмаладыла. Ма сёз ючюн «Барысын да кёрдю Кязим» деген назму.

Отун ташып, суун алып, А
Кюзюде биченин чалып А
Къышхыда малына багып, А
Сабан сюрюп, суу сугъарып, А

Бар деген жерине барып,— А
Болмаз эди къулдан харип, А
Бир да болмай эди жарып, А
Бийни жашын эмчек алып, А

Ешюнлерин анга салып, А
Кеси жашы ёксюз къалып, А
Эки кёзю кёкге аралып, А
Сютсюзлей, ашсызлай къалып. А

2. Поэтни чыгъармаларында АА, ББ, ВВ схемасы бла рифмаланган эгиз рифмала кёп жерни аладыла. Аллай схема бла поэт 324 тизгин жазганды. Малкъар халкъ жырла аллай юлгюледен байдыла. Қязим эгиз рифмала бла эки тизгинли строфаланы кёп къураганды:

Келсенг сен эски юйюмю кёрюрсе,
Мени эски гюрбежиме кирирсе.

Ол схемада төрт тизгинлени да жазганына китапны 34, 35, 37, 38, 39, 40, 46, 48, 50, 51, 61, 64, 71, 83, 84, 85; 88 бетледеги назмулары толу шагъатлыкъ этерикдиле.

3. Қязимни назмуларында туташ (АААА, ББББ) рифмалы назмула да жолугъадыла. Ол схема башха тюрк тилли поэзиялада да тюбейди. Малкъар фольклорда уа хазна жокъду. Қязимде ала танг кесекдиле.

Окьюу иште артха къалма, А
Жюрекге терс ниет алма, А
Шашдырыр жолну сен барма, А
Жахил къалып, осал болма. А

Ма аллай схема бла жазылгъан назмулары китапны 41, 69, 76, 107, 108, 111, 112, 117 эм башха бетлеринде да табарыкъбыз.

4. Биринчи бла ючюнчю, экинчи бла төртюнчю тизгинлери рифмаланган АБАБ схемадагы назмула да жокъ туююдюле. Рифманы ол тюрлюсю малкъар халкъны поэтика фольклорунда аз болганды. Болгъанлары да бош андан тюшгенча бир ишди. Алай ол форма тюрк тилли поэзиялада шёндюгю заманда да бек кёпдю. Қязимде да ала аздыла:

Хар ким бёлсюн жукъусун, А
Къууанчлыкъны ишинде. А
Хар инсан кёрюп чыкъсын А
Қолхоз ишни тюшюнде. А

5. Төрт тизгинли строфаланы биринчи, экинчи, төртюнчю тизгинлери рифмаланган ААБА схемасы бла жазылгъан чыгъармала, Қязимде аз болгъанлыкъгъа, бар а бардыла.

Тау башында тау болмаз, А
Жангыз терекден бау болмаз, А
Къылыч жара сау болса да, Б
Суймеклик жара сау болмаз А

Бу строфада ючюнчю тизгиндеги «сау болса да» деген рифмасыз сёз авторну мардасыз терклик бла ёсюп келген оюмун дыркъ тохтатып, аны ызындан айтыллыкъ магъанагъа терен кёл салып ойларгъа хазырлайды.

6. Бизни халкъны фольклоруна иги эс буруп къаратгъаныбызда, строфаланы биринчи бла тёртюнчю, экинчи бла ючюнчю тизгинлери рифмаланган (схемасы АББА) назмуланы тапмагъанбыз. Ала Кязимде да жокъну орнундадыла, бек аздыла. Сёз ючюн, «Биз» деген назму-да быллай строфа барды:

Жокъду бизни бир хатабыз,	А
Шуёхлукъну бек тутабыз.	Б
Душманланы биз уатабыз	Б
Ленинди бизни атабыз.	А

Аллай юлгюню китапны 75 бетинде да табаргъа бол-лукъду.

7. Кязим Мечиев БААА эм АААБ схемалары бла бир къауум строфасын жазгъанды. Сёз ючюн:

Ала бизге власть салдыла,	Б
Жашауну эркин кердиле,	А
Кючлю къарыуну бердиле.	А
Халкъла насыпны кёрдюле.	А

Бу строфада биринчи тизгин эркин къалып, къалгъанла-рыны рифмаланган кёрюнеди. Не да:

Къыйынлыкъда къаты тургъан	А
Залимлени бойнун бургъан,	А
Законланы ариу къургъан	А
Жашасын Совет власть!	Б

Кязимни поэзиясындагъы рифмаланы халы алайды. Ала малкъар халкъны поэтика культурасыны историясында уллу магъаналыкъны жангы бети болгъандыла.

Кязимни поэзиясында рифмаланган сёздедеги тау-ушланы бир кибиклерини даражасына кёре, бир къауум-гъа юлешиниледиле.

1. Толу рифма деп, рифма къурагъан элементлени таууш жанындан толукъ бир кибик болгъан рифмалагъа айтабыз.

Хайда, къартла, ишлейик,
Биз колхозну кючлейик,
Хомухха «ишле» дейик,
Махтаугъа жетишейик.

Мындагы рифма кбураган элементледе толу бир кибиклик сакланганды.

2. Жарты рифма (не точная) деп аталган рифмалада тюрк тилледе кбаты журюген сингармонизмни жоруктары ачык керюнедиле.

Тыпырыгда олтуруп,
Этдим сагышларымы,
Аналары ма сенде
Есдюрю жашларымы.

Мындагы рифмаланган сёлени тамырлары бир бирлери рифмалашалмайдыла, алай, сингармонизмни жоруктары бла тюрленгенден сора ала рифмаланадыла.

3. Кязим Мечиевни назмуларында омонимли рифмала хазна тубемейдиле. Биз жалан да эки юлгю тапханбыз. Ма аланы бири:

Къарангыны кюню къара,
Ишинде болур ауара.
Билмез исполкомга бара,
Бу затха сен иги къара.

Бу строфаны биринчи тизгининдеги «къара» деген сёлсифатды, тёртюнчю тизгиндеги «къара» деген сёл а этимди.

Кязим Мечиев рифмаланы атдан да, сифатдан да, этимден да, алмашдан да, сёлселеуден да, санаудан да кбурайды. Бир тюрлю сёл кесегинден угъай, тюрлю-тюрлю сёл кесеклерин бирин бири бла да рифмалашдырады.

Уйгурлу Алим Хамраев «Основы тюркского стихосложения»¹ деген китабында айтханча, малкбар назмулада да баш жерни «бармак» размери алады. Иран-араб поэзиядан кирип, тюрк тилли поэзиялада хайырланылган аруз размери малкбар поэзияда жокду. Аруз созулган эм кысха солумланы кезиулешип келиую бла кбуралады. Бармак а рифмалары болган тизгинледеги солумланы бир санда болмаклыгын излеген ёлчеудю.

Кязим Мечиевни чыгармаларында не «эркин ёлчеу», «фаруз» жокду. Барысы да «бармак» ёлчеу бла жазылганды. Аны юсюне, поэт ёлчеую кёп тюрлюлерин алып, хар тюрлю этерге кюрешмегенди. Солумлу тизгинледе жашауну юсюнден терен хапар айтырга, фило-

¹ А. К. Хамраев. Основы тюркского стихосложения. Алма-Ата, 1963.

софия оюмларын этерге толу онг берлигин поэт кючлю сезгенди эм назмуларыны кёбюсюн ол ёлчеу бла жазгъанды. Нек дегенде, поэт суратлауну кёп тюрлю кереклерин ол 7 солумлу тизгинле бла жазылгъан чыгъармалагъа алакат киргизгенди. Аллай ёнчеуге, юлгюлени поэтни китабында кёп табаргъа боллукъду. Биз бир строфасын алайыкъ:

Жарлы чыпчыкъ, бу къар кюн	7
Къабышырса арбазда,	7
Жылы тыгъырыкъ, аш да	7
Жокъмуд санга дуняда?	7

4. Поэтни назмуларында кёплюк жанындан экинчи жерни 8 солумлу ёнчеу алады. (1023 тизгин). Аллай ёнчемде Кязим эки тизгинли строфаланы да, тёрт тизгинлерин да, уллу назмуларыны кёбюсюн да жазгъанды «1914 жыл» деген назмусу:

Дуня къан урушха киргенд,	8
Тынчлыкъны атасы ёлгенд,	8
Патчахха аман кюн келгенд,	8
Халкъны халкъгъа душман этгенд.	8

5. Бизни литературада 11 солумлу тизгинле да жокъ туююлдюле. Ала Кязимде да бардыла.

Бу дуняда къууанч азды, ачыу кёп,	11
Къууанчха жолну кёралмадым излеп.	11

Ол ёнчеу бла жазылгъан чыгъармаланы 56, 59, 60, 89, 100 бетледе да табаргъа боллукъбуз.

6. Малкъар халкъны поэтика фольклорунда алты солумлу тизгин бек азды. Кязимде да кёп туююлдюле. Алай «Бешик жыр» дегенча бир къауум назмулары ол ёнчеуде жазылгъандыла.

Тауукъ балачыкъла —	6
Жукълап къалгъандыла.	6
Жиляма, кёз гинжим,	6
Жукъла, ариу балам.	6

Мында хар тизгин алты солумлуду.

7. Кязим назмуларындагъы строфаланы битеу тизгинлерине солум санларын хар заманда да тенг этип турмайды. Ол ыз тюрк тилли поэзиялада кёп тубейди. Сёз ючюн, строфаны биринчи бла ючюнчю тизгинлери 8 солумдан, экинчи бла тёртюнчю тизгинлери уа жети солум-

дан болуп кѳуралады. «Солтанхамитни жырыны» саулай 11 строфасы 8—7 солумла бла жазылгъанды.

Душман огъу жыкыгъан эди	8
Аны тер басхан атдан	7
Халкъ башчысы — Киров анга,	8
Жилягъанд ол сагъатда.	7

8. Бир-бир назмулары уа 10—8 ёнчеу бла жазылгъанды. «Мараучуну анасыны жырын» айтыргъа боллукъду:

Балам, жугъутур уугъа чыгъаса,	10
Жюрегим къайгъыдан толад.	8
Чынгылла тумандан толудула,	10
Тауда къар бугъей кёп болад.	8

Бирча рифма бла бир магъананы тутхан эки не андан артыкъ назму тизгинледен кѳуралгъан къауумгъа строфа дейдиле.

Малкъар халкъны фольклорунда строфаланы тюрленуу эволюциясына эс буруп къарасакъ, поэзия чыгъармаланы кёбюсю бек алгъыннгы заманлада строфалагъа бёлюнмей, туташ назмула болгъанлары кёрюнедиле. Биз ол затны бюгюннге дери сакъланган фольклорну бек эртдегили чыгъармаларыны бирлерине тергелген нарт эпослада кёребиз¹. Алай ол хал ахырына дери сакъланмагъанды. Артдан артха строфагъа айырылыу чыкыгъанды. Шёндю малкъар фольклорда строфаны кёп тюрлюлери барды.

Кязим Мечиевни битеу поэзиясында строфагъа юлешинмеген низамсызлыкъ жокъду. Ол хар назмусунда сейирлик тап ишленген строфаланы жалан тыш айбатлыгъын эсде тутмай, ол строфаланы хар биринде айтыллыкъ магъананы ачыкылыгъына, теренлигине да жетишир ючюн кёп кюрешгенди.

¹ Малкъар поэзияны антологиясы.

БИБЛИОГРАФИЯ

1. *Кулиев Къ.* Кязим. Шуёхлукъ, 5, 1959 ж., 4—18 бет.
2. *Кулиев Къ.* Талант и мудрость. Каб.-Балк. правда, 1959 г., 5 сентябрь.
3. *Кулиев Къ.* Кязим — друг молодежи. Советская молодёжь, 1959 г., 9 октябрь.
4. *Бычков Д. И.* Малкъар литератураны туугъаны эм ёгени. Шуёхлукъ, 1961 г., 14.
5. *Бычков Д. И.* и *Пипинис В.* Балкарские советские писатели. 1958 г., стр. 89—90.
6. *Бозиев.* Наш Кязим. Каб.-Балк. правда, 1959 г., 21 июль.
7. *Бозиев А.* Кязим. Сайлама чыгъармалары. Нальчик, 1959 ж., 5—27 бетле.
8. *Капиева Н.* Здравствуй, Кязим! Литературная Россия, 8 февраля, 1959 г.
9. *Шортанов А.* Поэт эм жигит. Ленин гъуэгу, 1959 ж., 9 октябрь.
10. *Шогенцуков А.* Поэтни насыбы. Ленин гъуэгу, 1959 ж., 9 октябрь.
11. *Курашинов Б.* Малкъар литературагъа мурдор салгъан. Ошхамахо, 1959 ж., № 5, 122—124 бетле.
12. *Хузангай П.* Туренов. Литература и жизнь, 1962 г., 20 апреля.
13. *Маммеев Д.* Кязимни поэзиясы. Шуёхлукъ, 1965 ж., 29.
14. *Маммеев Д.* Кязимни поэзиясында баш мотивле. Ком. жол, 1965 ж., 2 март.
15. *Маммеев Д.* Кязимни философиялы назмулары. Ком. жол., 1965 жыл.
16. *Маммеев Д.* Жаралы жугъутур. Ком. жол, 1965 ж., 28 июль.
17. *Маммеев Д.* Кязим Мечиев. Къабарты-Малкъар китап басма, Нальчик, 1965 жыл.
18. *Маммеев Д.* Малкъар поэзияда Ленинни образы. Къабарты-Малкъар китап басма, Нальчик, 1968 жыл, 7—19 бетле.
19. *Созаев Б.* Кязим Мечиев. Малкъар литературадан. 8-чи класс, Хрестоматия, 1971 жыл.
20. *Холамханов Т.* Халкъ жырчы. Ком. жол, 1958, 1 июнь.
21. *Геттуев М.* Уллу жырчы. Ком. жол, 1959 ж., 9 октябрь.

22. *Мокаев М.* Кязимни назмуларын окъуй. Ком. жол., 1959 ж., 9 октябрь.
23. *Шортанов А.* Певец нартского размаха. Ком. жол., 1959 ж., 9 октябрь.
24. *Ходзер М.* Кязим. Соц. Кабардино-Балкария, 1938 г., 14 октябрь.
25. *Этезов О.* Народный певец Балкарии Кязим Мечиев. Социалист. Кабардино-Балкария, 1939 г., 11 июля.
26. *Киреев М.* 60 лет у кузнечного горна. Соц. Каб.-Балк., 1939 г., 9 сентября.
27. *Киреев М.* В этом счастье. Кабардино-Балкарская правда, 1959 г., 9 октябрь.
28. *Киреев М.* Пламень горской поэзии. Литература и жизнь, 1959 г., 9 октябрь.
29. *Макитов С.* Мудрый кузнец. Советская молодёжь, 1959 г., 9 октября.